

Козацька скарбниця.

Вип. X

M. S. Hrushevsky Institute of
Ukrainian Archeography and
Sources Studies of NAS
of Ukraine

Hetman Museum

HETMANS READINGS

**In Memory of the Swedish King
Karl XII (1682–1718).**

To the 300th Anniversary of His Death

Collection

Kyiv – 2019

Інститут української
археографії та
джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України

Музей Гетьманства

ГЕТЬМАНСЬКІ ЧИТАННЯ

**Пам'яті шведського короля
Карла XII (1682–1718).**

До 300-х роковин з дня його загибелі

Збірник наукових статей

Київ – 2019

УДК: 94:921.731(485)+(477)“1682/1718” Карл XII

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Протокол № 4 від 16 квітня 2019 року)

Рецензенти:

В. В. Корнієнко, д. іст. н., заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника “Софія Київська”;

С. А. Леп’явко, д. іст. н., професор кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Редакційна колегія:

Галина Ярова; д. іст. н. Георгій Папакін;

к. іст. н. Людмила Бевз; к. іст. н. Дмитро Гордієнко.

Гетьманські читання.

Пам’яті шведського короля Карла XII (1682–1718). До 300-х роковин з дня його загибелі. Збірник наукових статей. – К., 2019. – 176 с. – (Козацька скарбниця. Вип. X).

ISBN 978-966-02-9067-9

Збірка наукових праць висвітлює широке коло питань, пов’язаних з постаттю шведського короля Карла XII. Особлива увага приділена шведсько-українському союзу, питанням європейської політики того часу, висвітленню постаті короля в джерелах та історіографії.

Видання призначене для науковців, студентів та всіх, хто цікавиться історією та культурою України, Швеції та Східної Європи ранньомодерної доби.

ISBN 978-966-02-9067-9

© Музей Гетьманства, 2019

© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2019

© Автори статей, 2019

300 років з дня загибелі Карла XII

2018 року минуло триста років як загинув один із найушлавленіших володарів Європи, протектор України – шведський король Карл XII. Оспіваний поетами й письменниками, спершу нівельований у народницькій, а згодом піднесений у новій шведській історіографії король впевнено повертається і в українській національній історичній наратив. Прикметно, що переоцінка постаті короля Карла XII в шведській історіографії, як зауважив Б. Крупницький, йшла рука в руку з переоцінкою постаті гетьмана Івана Мазепи в українській¹. Для Швеції, як і для України “доба Карла XII – це доба і найбільшої національної слави і найбільшого національного нещастя”, тому “ніяка епоха шведської історії не була так пильно досліджена і продискутована, як період Карла XII”². 1910 р. у Швеції засновано й успішно діє “Каролінзьке товариство” (Karolinska förbundet), що видає свій щорічник і покликане всебічно дослідити постать короля Карла XII.

Однак в Україні на перших порах мазепознавча тематика вільно могла розвиватися лише в часі відновлення Української державності 1917–1921 рр. Тому самостійний напрям української історіографії – мазепознавство сформувався і довго успішно розвивався в колах української еміграції ХХ ст. 1932 р. українська еміграція широко відзначила 300-ліття з дня народження гетьмана Івана Мазепи. Водночас були проведені й заходи зі вшанування пам’яті союзника і покровителя гетьмана – шведського короля Карла XII, для чого на офіційному рівні були встановлені контакти зі Стокгольмом³.

З відновленням незалежності України в 1991 р. в Україну впевнено “повертається” і поступово реабілітується ім’я Мазепи. Однак, як зауважив Б. Крупницький, “хто хоче вистудіювати Мазепину добу на Україні, той мусить уважно спинитися і на особі шведського ко-

¹ Б. Крупницький, ‘Карл XII в старій і новій шведській історіографії’ в *Мазепа. Збірник* (Варшава 1938), т. I, с. 81.

² *Ibid.*, с. 64.

³ ‘Святкування 300-ліття дня народин гетьмана І. Мазепи в Парижі’ (3 квітня 1932) 14(322) *Тризуб* 15.

роля Карла XII, союзника українського гетьмана”⁴. Відтак, вже 2002 року з’явився український переклад-конспект монографії Осі Карлссон “Карл XII” (Трелеборг 2002). Згодом був виданий переклад книги нобелівського лауреата В. фон Гейденстама “Воїни Карла XII” (К. 2015). Мазепознавчі студії зумовили й появу оригінальних каролінзьких праць українських дослідників, наприклад, С. Павленка “Військо Карла XII на півночі України” (К. 2017) та О. Слісаренка “Військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708–1714 рр.” (Дніпро 2018). Пожвавлюється в українській історіографії й загалом інтерес до історії Швеції, чому також сприяють переклади праць шведських істориків, наприклад, популярної “Короткої історії Швеції” Й. Вейбулля (Стокгольм 1998), та інших.

Карла XII з Україною пов’язують два епізоди його бурхливої воєнно-політичної діяльності. Так, вперше шведський король ступив на українську землю, коли переслідував війська польського короля Августа II Саксонського на початку XVIII ст., завдавши тому остаточного розгрому на теренах Волині, після чого деякий час перебував у Львові. Ця частина біографії Карла XII в українській історіографії висвітлена найслабше, позаяк її повністю затьмарив другий епізод, пов’язаний з антиросійським союзом короля з гетьманом Іваном Мазепою 1708 р., полтавською катастрофою й відступом української та шведської армій.

Союз Карла XII та Івана Мазепи 1708 р. є центральний сюжетом шведсько-українських відносин ранньомодерного часу. При цьому, як зауважив М. Грушевський, “гетьман Мазепа з своїм союзом з шведським королем против централістичної політики царя Петра був тільки вірним репрезентантом і виконавцем традиційної політики української старшини, і ближче ще – її традицій давнішого союзу з Швецією в інтересах забезпечення самостійності Україні”⁵. Як традиційний, цей союз розглядала й гетьманська адміністрація, що відображено в Конституції 1710 р., гарантом якої й був Карл XII: “Тоді ... Гетьман Ясновельможний Іван Мазепа, рухомий правдивим занепокоєнням за цілість Вітчизни, ... перейшов під незламну оборону

⁴ Б. Крупницький, *Op. cit.*, с. 64.

⁵ М. Грушевський, ‘Шведсько-український союз 1708 р.’ в М. С. Грушевський, *Твори: У 50 т.*, редкол.: П. СОХАНЬ, Я. ДАШКЕВИЧ, І. ГИРИЧ та ін., т. 8: *Серія “Історичні студії та розвідки (1906–1916)”* (Л., Світ 2002) 123.

найяснішого короля, Його Милості Шведського, Карла Дванадцятото...; будучи послідовником та наступником анцессора свого, славної пам'яті звиятного Гетьмана Богдана Хмельницького, котрий з найяснішим Королем Шведським, а Його Королівської Величності дідом, Карлом Десятим одностайністю та справами військовими у звільненні Вітчизни своєї від польського на той час тяжкого підданства узгоджуючись, не меншу мав у задумах своїх допомогу до розвівання з силами польськими”⁶.

Батуринська трагедія й полтавська катастрофа стали вододілом української та російської історій. За висловом М. Грушевського, “великий майстер в терорі, Петро вмів налякати українську суспільність і український народ сильно, смертельно, до нестями”, так, що “допити і кари над мазепинцями зі страхом і трепетом згадували потім ціле століття в українській суспільності”⁷. Відтак, Батурин і Полтава стали одним з есхатологічних маркерів України в містерії “Великий льох” Тараса Шевченка, а німецький мандрівник Георг Коль, побувавши в Україні у 1830-х рр., у своєму *Щоденнику* зазначив, що українці згадували про Полтавську битву так, як чехи згадували про битву під Білою горою⁸. Та й через триста років триває кривава війна за незалежність України, яку підступно, без оголошення розв'язала Росія у 2014 р.

Таким чином, якщо для української традиції Іван Мазепа, а отже й Карл XII є національними героями, що дали бій за незалежність України, стали на захист Європи від московського варварства, для російської традиції Карл XII, а особливо Мазепа є однозначними ворогами. Майже вся російська історіографія спрямована на глорифікацію Петра I і приниження його ворогів.

Советський комуністичний режим історії надавав першочергової ваги у своїй пропаганді. Зокрема, міт “полтавської перемоги” успішно використовувався для боротьби з українським самостійництвом. Так, на відзначенні 230-ї річниці Полтавської битви тодішній президент АН УРСР О. Богомолець у своєму виступі порівнював перемогу Петра I над шведсько-українським військом з перемо-

⁶ *Договори і постанови*, упоряд. О. Алфьоров (К., Темпора 2010) 27, 29.

⁷ М. Грушевський, ‘Шведсько-український союз 1708 р.’, с. 124, 125.

⁸ Я. Й. Грицак, *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.* (К., Генеза 2000) 25.

гою Сталіна над УНР⁹. Подібний підхід демонструє й нинішній Музей полтавської битви, тим самим залишаючись провідником російських, колоніальних щодо України історичних мітологем.

Полтавська катастрофа 1709 р. стала поворотним моментом не лише в історії України, а цілої Східної Європи. Як зауважував М. Грушевський, “побіда 27/VI дала царству Російському не тільки рішучу перевагу в Східній Європі, але й пхнула його на стежку імпералізму, екстенсивної політики, все нових і нових завоювань і прилучень на цілі два століття. Ся екстенсивна тенденція не тільки принесла політичну смерть цілому ряду політичних організмів, які могли б жити і по нинішній день, але дуже шкідливо вплинула на внутрішню еволюцію самої Російської держави і її державної народності великоруської, відтягнувши всі засоби від внутрішнього, суспільного й культурного прогресу і віддавши їх на завдання зверхнього неустанного розширення”¹⁰. Натомість у візії українського публіциста-емігранта І. Павленка, поразка союзної армії під Полтавою 1709 р. перетворилась у перемогу нескореного духу, зберігши традиції збройної боротьби за незалежність: “Україна могла і може бути гордою з того, що український гетьман зробив, прилучившись до Карла XII в його геніяльним політичним чині, в намаганні знищити в зародку ту руйницьку, реакційну східну потугу, що тяжіла понад століття над суспільно-політичним розвиток цілої Європи”¹¹.

Таким чином проведення Музеєм Гетьманства разом з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України за підтримки Гетьманського фонду імені Петра Дорошенка круглого столу, присвяченого “Пам’яті шведського короля Карла XII (1682–1718) – першого гаранта Конституції України”, що відбувся 14 грудня 2018 р. в Музеї Гетьманства у Києві, є, з одного боку, логічним продовженням каролінзких напрацювань української історіографії, а, з другого, відкриває нові дослідницькі перспективи у вивченні епохи шведського короля Карла XII та українського гетьмана Івана Мазепи.

⁹ І. ПАВЛЕНКО, ‘Поразка чи перемога?’ (10 вересня 1939) 31(681) *Тризуб* 2–3.

¹⁰ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, ‘Виговський і Мазепа’ в М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Твори: У 50 т., редкол.: П. СОХАНЬ, Я. ДАШКЕВИЧ, І. ГИРИЧ та ін., т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907–1914)”* (Л., Світ 2005) 395.

¹¹ І. ПАВЛЕНКО, *Op. cit.*, с. 5.

**Пьотр I, Карл XII та Іван Мазепа в 1700–1709 роках
(за багатотомним виданням “Письма и бумаги
императора Петра Великого”)**

Історія стосунків очільників трьох сусідніх держав – королівства Швеції, Московського царства та Війська Запорозького (України-Гетьманщини) на початку XVIII ст. назовні виглядає захопливим трилером. Причому дійові особи цього тривалого історичного блокбастера були пов’язані між собою тісніше, ніж їм самим здавалося, або ж навіть хотілося. Всі вони перебувають у топ-списку найвідоміших історичних персонажів як у власних країнах, так і у всесвітньому дискурсі. Пьотр Московський, Карл Шведський, Іван Мазепа – ці постаті досі сприймаються як харизматичні лідери, кожний з яких символізував певний напрямок руху своїх держав. Для Швеції й України правління цих володарів стало присмерком державницьких претензій. Натомість Пьотр символізував початок становлення Російської євразійської імперії шляхом руху на Захід, через поглинання Естляндії, Ліфляндії, Курляндії, частини Фінляндії, остаточне підкорення України, а згодом – Криму, Литви, Білорусії, східної частини Польщі.

Своїми діями всі три названі постаті творили одна іншу, намотуючи навколо себе суцільне мереживо підтримки й ворожнечі, сприяння та протистояння і, насамкінець, відвертої боротьби двох проти одного. Ще відомий російський історик В. Ключевський підкреслював стосовно Карла та Петра: “...это были два врага, влюбленные друг в друга”¹. За іронією долі переміг у цій війні потенційно найслабший. Адже він розпочав війну, не маючи ані стратегічного плану, ані надійних союзників. Справедливо написав свого часу той самий В. Ключевський: “Редкая война даже Россию заставляла так врасплох, так плохо была продумана и подготовлена...”². Єдиними перевагами Петра стали практично необмежені людські та сировинні ресурси, традиційна московська підступність, уміння використати стратегічні

¹ В. О. Ключевский, *Курс русской истории* (Петроград 1918), ч. 4, с. 69.

² *Ibid.*, с. 65.

помилки супротивників. Також сприятливою для нього виявилася загальна міжнародна ситуація, що відволікала основні європейські держави від подій на Сході й Півночі.

Для дослідження поставленої проблеми потрібно спертися на міцний джерельний підмуток з достовірних, тогочасних, належним чином зафіксованих свідчень та інформації. Тут неоціненну допомогу надає нам нове, неупереджене, об'єктивне прочитання навіть давно оприлюднених археографічних публікацій. Для періоду, що перебуває у центрі нашої уваги, таким ще недостатньо використаним джерелом стає величезний і тривалий видавничий проект, що здійснювався російськими, потім радянськими археографами більше століття (1887–2003) – “Письма и бумаги императора Петра Великого”. На сьогодні це вже 13 томів (20 випусків), що охопили 1688–1713 роки. Проект досі не завершений, і невідомо, коли буде його виконано взагалі. Упродовж 120 років його реалізації змінювалися не лише керівники проекту, колективи упорядників. Істотного корегування зазнали навіть принципи публікації писемної спадщини московського царя, добору документів для збірника, відтворення текстів. Попри це результатом такого археографічного проекту, що не має аналогів у світі, стала повноцінна, хоча й однібічна джерельна база практично всіх подій, що відбувалися наприкінці XVII – на початку XVIII ст.

Збірник є великою корпусною публікацією всіх документів, написаних і підписаних московським царем (до періоду заснування імперії видання хронологічно ще не дійшло, отож його назва – явний анахронізм). Його було здійснено за завданням Александра II спочатку спеціальною комісією під головуванням міністра народної освіти (1872–1909), потім історичною комісією Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук / Російської академії наук / АН СССР / РАН. Дотичні джерела виявлялися в усіх російських державних, відомчих та приватних архівах, частково в закордонних архівосховищах, для чого комісія звернулася до інших держав з проханням надіслати копії документів, підписаних Петром I. Характерною особливістю видання стала публікація автентичних документів московського царя з розлогими примітками. Частину їх склали листи інших осіб до нього, в яких ішлося про обставини та події, що спричинили їхню появу. Повністю (особливо в перших томах, підготовлених

російськими археографами) подавалися листи осіб, на які відповідав цар, і листи-відповіді на його доручення. У такий спосіб збірник умістив в основній частині власноручні царські документи, а в примітках – листи царських кореспондентів переважно з Московського архіву міністерства закордонних справ (Центрального державного архіву давніх актів ССРСР / Російського державного архіву давніх актів). У такий спосіб було відтворено широке історичне тло кінця XVII – початку XVIII ст. Маємо фіксацію вчинків, планів, намірів, думок Петра, його найближчого оточення, численних кореспондентів царя. На жаль, починаючи з десятого тому, радянські археографи не завжди дотримувалися такої практики, вміщуючи лишень окремі такі документи, переважно фрагментарно, у скороченому вигляді, а коментарі було присвячено виключно роз'ясненню змісту й обставинам вказівок царя.

Добір документів для публікації задля забезпечення максимальної корпусності видання практично було позбавлено тематичних або ідеологічних обмежень. Публікувалися не лише державні акти, офіційні листи іноземним володарям або підлеглим, інструкції й настанови, а також особисті нотатки, приватні листи, словники, переліки тощо. Тому в цілому збірник здатний досить об'єктивно окреслити повне джерельне поле з означеної теми.

Тим більше воно надає можливості для проведення змістовного аналізу позиції, планів, ідей й навіть настроїв самого автора листів, грамот, угод та інших державних актів. І хоча це точка зору досить однобічна, з їхніх рядків постає картина, що разюче відрізняється від міфів російської / радянської історіографії.

Вже з першого тому збірника стає очевидним, що попередній контакт між новим шведським королем та московським царем відбувся у грудні 1697 р., тобто одразу після інтронування неповнолітнього Карла XII. Він полягав у звичайному обміні грамотами з нагоди цієї події. Пьотр висловив “вселюбезнейшому нашому другу і сусіду” співчуття з приводу смерті батька і привітання з отриманням престолу у Стокгольмі. У грамоті містилося також графаретне обіцяння “доброї соседственной дружбы”. Проте прохання шведів щодо укладання нової мирної угоди залишилося без відповіді. Принагідно цар просив дозволу на запрошення в московську службу офіцерів,

капітанів, штурманів, матросів з прикордонних міст Нарви, Ревеля та ін.³

На прохання шведської сторони перезатвердити мирну угоду між обома державами цар відреагував за два роки. У збірнику вміщено т. зв. “Докончальную грамоту” зі шведським королем, укладену з усіма урочистостями 20 листопада 1699 р. У ній цар підтверджував свої зобов’язання дотримуватися попередніх мирних угод зі Швецією (зокрема, Кардиського “вічного миру” 1661 р., Плюського посольського погодження 1667 р., Московської постанови 1684”р.) “...содержати верно, крепко и ненарушимо, безо всякого пременения [змін. – Г. П.], и последствати и исполняти во всех статьях по договором...”⁴. Отже, наприкінці 1699 р. цар офіційно погодив законність перебування у Шведській імперії Естляндії, Карелії та Фінляндії. Він навіть не згадував про ту “особисту образу”, отриману ним у Ризи 1697 р., що за кілька місяців було названо головною причиною війни. Відомий радянський дослідник петровської дипломатії Н. Молчанов з цього приводу написав: “...русским приходилось по необходимости участвовать в дипломатической мистификации, чтобы не раскрыть преждевременно своих истинных планов”. В іншому місці він назвав прийняття шведської делегації та укладання угоди “дипломатической комедией”⁵.

З опублікованих у збірнику документів випливає, що на той час Пьотр насправді вже готувався до війни з “вселюбезнейшим братом и соседом”. Північно-західний напрямок московської агресії визначився того саме 1697 р., під час московського “Великого посольства”, яке відвідало основні європейські держави від Курляндії до Англії. Можливість союзу з Бранденбургом-Пруссією проти Швеції обговорювалася влітку 1697 р., очевидно, за ініціативою пруської сторони. У таємному усному союзному договорі шведського короля названо “общим обоих государств неприятелем и обидчиком”. Але до офіційного тексту угоди такі сюжети не ввійшли. Пьотр і Фрідріх погодили “явно в договор не писать, но чинить токмо для лица союз

³ *Письма и бумаги императора Петра Великого (далі – Пиб), т. 1: 1688–1701* (Санкт-Петербург, Гос. Типография 1887) 218–222.

⁴ *Ibid.*, с. 313–317.

⁵ Н. Молчанов, *Дипломатия Петра Первого* (Москва 1986) 78.

о дружбе и о торговле, а о сей статье, чтоб друг другу против всех неприятелей вспомогать, а особливо против Шведа, обещать самим обоим государям друг другу изустно”⁶.

Того самого року саксонський курфюрст Фрідріх-Август III Веттін став королем Речі Посполитої під іменем Августа II. Новий польський король також планував війну зі Швецією, намагаючись забрати у неї Ліфляндію (старі польські Ліфлянти) і перетворити цей край на спадкову вотчину Саксонії.

Характерно, що саме з проблемою обрання нового короля Речі Посполитої було пов'язане першу згадку імені тоді ще 15-річного принца Карла на сторінках “Писем и бумаг”. Пьотр назвав його в листі думному дяку А. Вініусу від 8 квітня 1697 р. Перебуваючи в Мітаві (столиці Курляндії) з Великим посольством, цар почув у якогось шинку слова місцевого дворянина: “что де наш король в Польшу в короли прочит сына своего, да и войско к тому уже тайно, будто для датчан, готовит, и деньги в Польшу посланы”. Стурбований Пьотр дав доручення боярам: “...чтоб сколько мочно в том опасли и не допускали б, хотя чрез резидента или нарочного посла”⁷. Очевидно, що царя дуже непокоїла ймовірність появи на польському престолі шведського принца, що загрожувало московським планам. Проте ці наміри перекреслила раптова смерть короля Карла XI у тому ж квітні 1697 р.

Пьотр доклав усіх зусиль на підтримку найкращої, як для нього, кандидатури. Дійшло до того, що цар спеціально звернувся до данського короля Християна V, вимагаючи від нього закрити морський шлях з Франції до Польщі, щоб не допустити прибуття французького кандидата на вакантний престол герцога де Конті з роду Бурбонів⁸. На відміну від Карла, виведеного смертю батька з гри навколо трону Речі Посполитої, герцог становив реальну конкуренцію московській креатурі. Француз користувався підтримкою сильної партії: кардинала-примаса М. Радзійовського, певного числа сенаторів, магнатів і шляхти. Тому Пьотр писав до кардинала, попереджаючи про нібито небезпеку такого вибору для польсько-москов-

⁶ *ПуБ*, т. 1, с. 172–174.

⁷ *Ibid.*, с. 146.

⁸ *Ibid.*, с. 183–184.

ського союзу проти турок⁹. Насправді його турбувала та сама проблема – як отримати в особі польського короля союзника, а не нового ворога.

Данія долучилася до антишведського альянсу в серпні 1699 р. Тоді було укладено дансько-московську угоду, спрямовану на захист від неназваного ворога, що містила також “особливые две статьи”. У них говорилося про обіцянку обох сторін у війні зі Швецією: не складати зброю до вступу у війну іншої сторони; а також відтермінування зобов’язань царя з атаки шведів до укладання ним миру з Туреччиною¹⁰. Спрямованість угоди саме проти Швеції доводиться згадуванням там короля Речі Посполитої як третьої сторони. Коли ж данський король Християн V помер у тому ж серпні 1699 р., цар терміново, 26 листопада уклав новий договір ідентичного змісту з його сином-спадкоємцем Фредеріком IV¹¹.

Таким чином, альянс або “Північний союз” проти “вселюбезнейшого друга и соседа”, інспірований прусською стороною і наполегливо проведений у життя московським царем, було сформовано на рівні усних домовленостей з монархом Бранденбурга-Пруссії, підписанням офіційних таємних угод з королями Речі Посполитої й Данії. Нарешті, вже офіційно про війну зі Швецією було оголошено в союзній угоді з Августом II від 11 листопада 1699 р. Нагадаю, що відбулося це рівно за десять днів до затвердження “докончальной грамоты” зі Швецією. У тексті відверто писалося: “Понеже мы при самом персональном разговоре с наияснейшим и великоможнейшим Августом Вторым, Божию милостью королем Полским, намеряны иметь войну обще против короны Свейской за многие их неправды, обоим государствам нашим учиненные...”. В угоді йшлося також про весь альянс і необхідність його розширення за рахунок Бранденбурга-Пруссії¹². І хоча кожен з учасників мав власні територіальні претензії до Шведської імперії, саме Пьотр, поза сумнівом, став найактивнішим членом цього альянсу. Натомість Фрідріх Пруський поведився дуже обережно, намагаючись отримати зиск

⁹ *ПуБ*, т. 1, с. 163–165, 186.

¹⁰ *Ibid.*, с. 295–302.

¹¹ *Ibid.*, с. 318.

¹² *Ibid.*, с. 304–310.

від обох сторін конфлікту. Прикметне, що у згаданій праці Н. Молчанова навпаки, робиться наголос на ініціативній ролі Данії та Саксонії, а позиція Петра окреслена як стримана. Зі свого боку дорікнемо цьому історикові довільним, не завжди коректним цитуванням документів, уміщених у “Письмах и бумагах императора Петра Великого”.

За матеріалами, оприлюдненими в збірнику, гетьман Війська Запорозького Іван Мазепа на початках підтримував ідею війни зі Швецією. У березні 1700 р. “ближний боярин и посольської канцелярії президент” Ф. Головін повідомляв Петру, що гетьман “...нас нудит на Шведа, только бы обождать, что с Турки будет”¹³. Очевидно, що той ішов у фарватері московської політики, всіляко підіграючи агресивним планам Петра, але закликав до обережності.

У цій ситуації можна розглядати гетьмана Війська Запорозького як ще одного союзника московського царя в антишведському альянсі. На той час гетьман був залежним від нього, але зберігав певні ознаки суверенного володаря на території, пов'язаний з Московською державою угодою про підданство. У цьому сенсі його можна порівняти з герцогом Курляндським, залежним від Речі Посполитої, герцогом Голштинським, який перебував у війську Карла XII, кримським ханом, молдавським та волоським господарями, підлеглими Оттоманській Порті. Різниця полягала лише в тому, що сам цар і всі московські можновладці практично не рахувалися з таким спеціальним статусом. Вони ставилися до гетьмана як до одного зі своїх призначених воєвод чи намісників.

Підтримуючи прагнення царя до агресії проти Швеції, Іван Мазепа, як і всі учасники Великої Північної війни, природно, не міг досягнути всі її наслідки. Насправді, 1700 р. важко було уявити будь-кому, що розпочата на північних кордонах Московського царства війна триватиме більше 20 років, не омине України, і козаки довго накладимуть головами у Балтії, Польщі, Литві та Білорусії задля чужих імперських претензій. А зрештою все зведеться до того, що доля двох імперій і самої України остаточно вирішиться під Полтавою.

За опублікованими у збірнику документами видно, що позиція Карла XII стосовно Петра на початку війни була поміркованою. Ство-

¹³ *ПуБ*, т. 1, с. 335.

рюється навіть враження, що він намагався уникнути збройного конфлікту з Московським царством. Десь у жовтні 1700 р., ще до прибуття московських військ під Нарву, але вже після того, як стало відомо про участь Московії у війни, до царя звернулися голландські можновладці з пропозицією посередництва в відверненні конфлікту. Пьотр відповів дуже ухильно. Він говорив про свої мирні плани, лицемірно згадував християнські цінності, небажання лити людську кров. Намагався навіть спростувувати оприлюднений в Європі факт листування з польським королем щодо оголошення війни і початку походу на Нарву. Цар лише вимагав, “дабы нашему царскому величеству во учиненных обидах, а наипаче 1697 году прошедшаго нашего великого посолства в Лифлянды, чрез ваше посредство от короля Свейского удоволство учинено было...”. Як можна зрозуміти з цієї грамоти, Карл XII написав голландцям, що “совершенную склонность имеет к сохранению добрыя и вечныя дружбы и соседства”¹⁴. Щоправда, вибачатися за події трирічної давнини, нібито пов’язані з особистою образою Петра в Ризі, шведський король не збирався. Та і взагалі ця історія була надуманою, що визнала навіть російська історіографія. Н. Молчанов з цього приводу справедливо зауважив: “Указание на пресловутое «оскорбление» само по себе носило курьезный характер. Официально царь в Риге не был. «Оскорбление» в виде запрета осмотреть крепостные сооружения Риги было нанесено не царю, а уряднику Петру Михайлову”¹⁵.

З аналізу опублікованих у збірнику документів випливає ще один нюанс дипломатичної гри царя. Російські / радянські історики говорять в один голос про “оголошення війни Швеції” нібито наступного дня після отримання відомостей про мир з Османською імперією. Але немає жодного офіційного документа про таке оголошення, і навіть у жовтні 1700 р., коли московська армія маршувала на Нарву, Пьотр, навпаки, офіційно спростовував свої наміри воювати. Тобто облога Нарви з точки зору міжнародного права виглядала актом віроломної неспровокованої агресії.

Згаданий лист Карла, дуже важливий для оцінювання ситуації, що склалася, з невідомих причин не був опублікований у примітках

¹⁴ *ПуБ*, т. 1, с. 401.

¹⁵ Н. Молчанов, *Op. cit.*, с. 90.

у цьому збірнику. Наразі важко сказати, чи не були запевнення Карла такою саме дипломатичною грою, яку вів Пьотр, намагаючись замаскувати свої воєнні плани фальшивими миролюбними словами. Але скоріше шведський король щиро хотів, уже вивівши з альянсу данців своїм десантом під Копенгаген, нейтралізувати також царя. Для цього він обрав дипломатичний шлях. Вочевидь для Карла головним його суперником був саме польський король, з яким він вів запеклу боротьбу впродовж наступних шести років. Перемога над саксонським військом, насамперед кавалерією, що за правом уважалося тоді одним з найкращих на німецьких теренах, мала принести слави більше, ніж боротьба з московітами, які навіть не чинили опір, а тікали від шведів.

Тим не менш королю довелося провести таку саме блискавичну операцію зі знешкодження Петра, яку було здійснено під Копенгагеном влітку 1700 р. 19 листопада король на чолі основних сил атакував табір царської армії під Нарвою і впродовж дня наголову розбив її. Проте ці події віддзеркалилися у “Письмах и бумагах” дуже глухо. Очевидно, що Пьотр не волів писати багато про власну нищівну поразку, тим більше, що його особиста поведінка в цій ситуації однозначно не була гідною очільника держави, яка воює. 17 листопада, при перших звістках про наближення шведського “секурсу”, цар поспіхом утік з табору під Нарвою, передавши всі повноваження головнокомандувача герцогу фон Круї (де Кроа). Свій від’їзд Пьотр аргументував необхідністю “свидания и разговорф с королефським величеством Полським”¹⁶, хоча ніякої зустрічі двох монархів у листопаді не планувалося. Вони зустрілися лише у лютому 1701 р. у м. Біржи.

Треба визнати той очевидний факт, що цар злякався наближення непереможної шведської армії на чолі з юним полководцем, який уже встиг довести свої військові здібності під Копенгагеном. Одрразу ж виразно постає різниця у поведінці двох монархів. Один сміливо кинувся на ворога, маючи значно менше військо, проте вірячи у власні сили та військову вдачу. Причому сам ішов у бій на чолі колони драбантів. Інший, обсадивши Нарву з її тисячним гарнізоном більш ніж 30-тисячним військом, зовсім не сподівався побачити

¹⁶ *ПуБ*, т. 1, с. 404.

чити основну шведську силу перед собою. А коли це сталося – просто втік, кинувши власну армію напризволяще.

Проте російські та радянські історики в один голос виправдовували і виправдовують цей крок царя. Так, С. Соловйов у своїй багатотомній “Истории России” писав: “...безрассудная удаля, стремление подвергаться опасности бесполезной было совершенно не в характере Петра, чем он так отличался от Карла XII. Петр мог уехать из лагеря при вести о приближении Карла, убедившись, что оставаться опасно и бесполезно, что присутствие его может быть полезно в другом месте. Это был человек, который менее всего был способен руководствоваться ложным стыдом”¹⁷. Проте слід нагадати, що така панічна втеча від небезпеки – не перша в житті Петра. Саме в такий спосіб у серпні 1689 р. він рятувався від повсталих стрільців, уночі від’їхав з Москви до Троїцько-Сергіївської Лаври.

Гетьман з українськими козаками уник принизливої поразки під Нарвою. Козацьке військо у той момент лише здійснювало марш на північні кордони Московії. Військова потуга Гетьманату була згадана у листі Петра своєму резиденту у Варшаві Ф. Салтикову від 30 листопада 1700 р. Цар наставляв того, як повідомити союзнику про поразку, яку назвав “некоторым [в]незапным несчастливым случаем”. Він наказував запевняти Августа, що Московське царство продовжуватиме війну і виконуватиме свої зобов’язання, і військо його ще не розбито: “... генералу Репьнину с 12000 пехоты быть в Новгороде, а гетману Черкаскому с 8000 конных и с 10000 пехотных быть в Пскове, и которые всегда будут готовы к походу...”¹⁸. Прикметне, що за цим підрахунком основну частину (більше половини) царської армії, яка здатна була продовжити війну, складали українські козаки.

Чи дійсно Пьотр уважав їх своєю останньою надією, чи просто хотів переконати польського короля в наявності в своєму розпорядженні значних військових контингентів? Адже у збірнику міститься багато негативних висловів царя щодо козаків. Він уважав їх нестійким, погано озброєним, мало дисциплінованим військом, здатним

¹⁷ С. М. СОЛОВЬЕВ, *История России с древнейших времен в 18 книгах* (Москва 1997), кн. 7, т. 14, с. 662.

¹⁸ *Либ*, т. 1, с. 408–410.

розбігтися при першій нагоді. На початку 1707 р. Пьотр дорікав Івану Мазепі: “в прошлой компании которые казаки были регименту вашего, и у тех почитай что ни у кого сабли не видали, кроме пишалей и сайдаков...”¹⁹. Кращої думки цар був лише щодо сердюків та компанійців – найманої гвардії гетьмана. При тому у царя не було впевненості в тому, що козаки не “зрадять”. Про це він писав Б. Шереметеву ще восени 1700 р.: “Черкаское непостоянство ведомо, а беречься от них всегда надобно...”²⁰. Відповідним було ставлення царських командирів до них. Як приклад, згадаємо наведений у збірнику факт. Ліфляндський дворянин І. Р. фон Паткуль, з 1704 р. – генерал-лейтенант царської служби, на загал людина жорстока і деспотична, відкрито знущався над ними. Наприкінці року Іван Мазепа, перебуваючи в Москві, скаржився Ф. Головіну, а той 22 лютого 1705 р. відписав Г. Долгорукому про такий інцидент: “...господин гетман и кавалер приносил великую жалобу о казаках, которых господин Паткуль, обобрав лошади, от себя отпустиль такою дорогою, что почитай что в руки неприятельские их отдал, а лошади взял к себе”²¹.

Опубліковані листи царя та до нього свідчать, що у 1701–1708 роках Пьотр, усупереч думці російських / радянських істориків, панічно боявся появи переможного шведського війська в кордонах Московського царства. Зміцнюючи оборону Новгород, Пскова і навіть Москви, водночас він намагався залучити до укладання миру зі Швецією як посередників усіх, хто міг вплинути на ситуацію: Англію, Голландію, Бранденбург-Пруссію, австрійського цісаря та ін. За це Пьотр обіцяв направо та наліво свої військові загони і гроші – перших як найманців, другі – як зайом або хабар. Так, уже в грудні 1700 р. московський цар звернувся до короля Англії та Шотландії Вільгельма III з уклінним проханням задля “особливой склонности к нашему царскому величеству” і турботи про “общее успокоение Европы” стати посередником у залагодженні військового конфлікту зі Швецією. Пьотр благав: “Ваше королевское величество в примирении тех ссор, ради особливої дружбы и союзов с королем Свейским,

¹⁹ *ПуБ*, т. 5: *Январь–июнь 1707* (Санкт-Петербург, Гос. Типография 1907) 57.

²⁰ *Ibid.*, т. 1, с. 359.

²¹ *Ibid.*, т. 3: *1704–1705* (Санкт-Петербург, Гос. Типография 1893) 750.

свое посредство и лутчее тщание нам обновляти изволите, и не сумневаются, что оный король, ради вашего королевского величества и советов ваших, в том послушание покажет и нас в сем праведном деле удовольствует...”²².

Ідея англійського посередництва в замиренні з Карлом XII ще довго не залишала московського царя. Він кілька разів звертався і до наступниці Вільгельма (помер 1702 р.) королеви Анни. Для впливу на неї цар намагався використати фаворита королеви, найвідомішого на той час європейського полководця і дипломата Дж. Черчілля, графа Мальборо. За таке посередництво Пьотр ладен був обіцяти британському генералу дуже багато. На початку 1707 р. він фіксував думки з цього приводу для повідомлення посереднику в перемовинах барону Г. Гюйссену: “... что дук Мальбург желаетъ княжества из Руских, то на то отписать к Геезену, естли то так и вышереченной дук к тому склонен, то обещать ему из трех которое похочет: Киевское, Владимирское или Сибирское, и при том склоняеть ево, чтоб оной вспомог у королевы о добром миру с Шведом, обещаая ему, ежели он то учинит, то со онова княжства по все годы жизни ево непьременно дать будем по 50.000 ефимков битых, також камен рублин (которова прислана будет модель), какова или нет или зело мала такого величества в Еуропе, також и ордон светаго Андрея прислан будет”²³. Утім, підкупити Мальборо не вдалося. Можливо, Карл XII запропонував тому більше, ніж цар, адже після розгрому Августа шведи взяли 12 млн. контрибуції з Саксонії. У 1709 р. про підкуп герцога писав московський резидент при данському дворі кн. В. Долгоруков: “... Малбурк от короля шведского скуплен денгами и для того все ево интереса при том дворе остерегает”²⁴.

Проте скоріше у планах Англії було просто позбутися шведів, які вважалися прихильниками її ворогів – французів. Утрчання Карла у війну за іспанську спадщину могло кардинально змінити її хід на користь Людовика XIV. Тому найпростіше було спрямувати шведів із Центральної Європи на Схід. Перенесення основного фронту

²² *ПуБ*, т. 1, с. 411–413.

²³ *Ibid.*, т. 5, с. 60.

²⁴ *Ibid.*, т. 9, вып. 2: *Сентябрь–декабрь 1709*, ред. Б. Б. КАФЕНХАУЗ (Москва, Изд-во АН СССР 1952) 1028.

Великої Північної війни ближче до московських кордонів водночас гарантувало відсутність царської армії в Німеччині, що також бентежило західноєвропейських дипломатів і стратегів. Тому, за англійськими джерелами, це Мальборо заплатив шведському канцлеру графу Піперу та іншим високопосадовцям з королівського оточення значні суми і пообіцяв щорічне утримання від британського уряду за скерування Карла на Схід.

Звертався цар і до Генеральних штатів Голландії. Тут Пьотр просив задля посередництва в укладанні миру зі Швецією, направити в Ліфлянти спеціального голландського резидента²⁵.

Було здійснено навіть спробу заручитися французьким посередництвом. Царський резидент у Варшаві кн. Г. Долгорукий у серпні 1701 р. повідомляв Петру, що французький посол у Польщі стверджував: він “всемерно труждаєтца, паче Англичен и Голанцов, чтоб учинить мир между вашим величеством и короною Швецкою, и к своему пребывающему послу в Шведах писал, чтоб он всемерно королю Швецкому говорил, дабы искать миру с вашим величеством, хотя б король Швецкой с уступкою мир получил, как возможно”²⁶.

Умови, на яких Пьотр ладен був відступитися, коливалися залежно від власних успіхів чи поразок в Естляндії та Інгерманландії, а також дій Карла в Польщі. Так, за опублікованими у збірнику документами, у жовтні 1706 р., коли шведи нейтралізували останнього союзника Петра – польського короля, розбили вщент саксонську армію і зайняли всю Саксонію, цар був готовий на значні поступки. В інструкції послу в Голландії А. Матвєєву, складеному заступником головного петровського дипломата Г. Головкина П. Шафіровим 23 листопада 1706 р. умови, на яких цар погоджувався припинити війну, звучали так: “Буде же союзне станут токмо на то обяыватца, чтоб за его царским величеством одному пристанищу на Балтийском море остатся, а протчие все Шведу возвратить, и ему в том долго стоять и обяывят, коль трудно то царському величеству, возвратя с великим иждивением, чинити и что не можете впредь себе безопаство от того своего неправдивого соседа иметь, и протчая. Буде же, по употреблению всех тех разсуждений, они, союзне, упорно

²⁵ *ПуБ*, т. 1, с. 465–467.

²⁶ *Ibid.*, с. 866–868.

на том стояти будут и без того вступать в договоры и в гарантию не похотятъ, то вовсе им не отказывать, но принять то на доношение, и доносить о том ему, великому государю, чрез почты и нарочных посланных цыфирью [шифром. – Г. П.] и ожидать указа. Буде же по самой крайней мере (о чем надлежит смотреть под потеряннем живота) придет до того, что ни времени не дадут на описку [письмовое погодження. – Г. П.], а скажут или так делать, или болши примать не будутъ, то чинить и об одной договор (а именно о Санктпетербурке). Однакож ограничение без отписки отнюдь не делать; а и сие чинить, видя последнее, а без нужды крайней никоими меры на то не поступать”²⁷.

У той саме час Пьотр думав і про іншу комбінацію, обговорюючи зі своїми дипломатами засоби наново залучити до антишведського альянсу Данію: “Еще мне на память пришло, не предложить ли Дацкому [королю. – Г. П.], что, ежели оной в войну вступит, то мы отдадим ему Дерпт и Нарву, понеже Нарва их строение; и буде удобно сие, то б за секрет оному объявить; а худобы в том нет”²⁸. Наступного року, фіксуючи свої думки щодо умов, на яких він ладен був замиритися з Карлом, Пьотр записав: “Надлежит трудитца, чтоб при умиротворении болше Дерпты не уступить; а ежели то невозможно, хотя просто Шведы Питербурха и Нарвы не уступят, то хотя бы за денги. Буде же Нарвы ни за что не уступят, то хотя бы на несколько лет; по самой же нужде хотя бы оную и уступить (аднакож сего без описки не чинить). А о Питербурхе всеми мерами искать удержатъ за что-нибудь; а о отдаче оного ниже в мысли иметь”²⁹. Отже, всі балтійські завоювання Пьотр розглядав як предмет торгу за несприятливих військових обставин. Лише Санкт-Петербург як улюблена іграшка царя мав за будь-яку ціну залишитися за ним. На це, як передавали царські агенти з Угорщини, Карл нібито відповів навесні 1707 р.: “Он, Карл, скорее пожертвует последним жителем своего государства, чем согласится оставить Петербург в руках царских”³⁰.

²⁷ *ПуБ*, т. 4: 1706 (Санкт-Петербург, Госуд. Типография 1900) 1151.

²⁸ *Ibid.*, с. 425.

²⁹ *Ibid.*, т. 5, с. 61.

³⁰ *Ibid.*, с. 557.

Англійський посол Ч. Вітворт 1705 р. ґрунтовно пояснював причини, що спонукали Петра шукати миру: “он опасается за ход войны, который все еще не решителен, и утомляется тяжким образом жизни, который начинает отзываться на его здоровья; страна истощена рекрутскими наборами и обеднела от податей на содержание армии и уплату субсидии королю Польскому”³¹. Англійський дипломат був цілком правий, адже до останнього цар не був упевнений у здатності своїх військ витримати удар головних шведських сил під проводом самого Карла.

Остання за часом спроба добитися миру шляхом прямих переговорів припала на травень 1709 р., коли шведи вже були в Україні. Умови, що їх пропонував цар, наразі невідомі. Згодом офіційний російський меморандум за підсумками Великої Північної війни, підготовлений П. Шафіровим і власноручно відредагований Петром, містив таку інформацію, приписавши ініціативу переговорів шведській стороні: “...царское величество тогда уже добрую надежду о успехе [успіху. – Г. П.] дел своих имел, однакож, того аудитора немедленно паки в шведское войско отпустил и первому министру своему чужестранных дел господину графу Головкину к шведскому первому министру графу Пиперу писать повелел, по желанию их, якобы от стороны своей о примирении, предлагая к тому зело умеренные кондиции, а имянно: удержание токмо Санкт-Петербурга с Ингриею, яко наследного его царского величества провинциею и за город Нарву обещаая эквивалент (равномерное награждение). Но на то весьма отказной ответ потом со стороны его королевского величества получен”³². За шведськими джерелами, умови царя зводилися до закріплення за ним частини Карелії та Інгрії з Санкт-Петербургом за певну грошову компенсацію, а також невтручання обох сторін у польські справи³³. Претензії московської сторони було обмежено виключно непевністю у власних силах, страхом отримати поразку в генеральній битві.

Кардинальної зміни переговорна позиція Петра зазнала лише після Полтави і Переволочної, де капітулювала вся шведська армія.

³¹ *ПуБ*, т. 3, с. 1028.

³² *Разсуждение, какие законные причины его императорское величество Петр Первый... к начатию войны имел...* (Санкт-Петербург 1722) 129–130.

³³ *ПуБ*, т. 9, вып. 2, с. 857–858.

Відтоді цар не говорив більше про жодні поступки ворогу, відмовлявся від посередництва Англії, Голландії, Австрії та Пруссії. Він уважав, що віднині лише від нього залежить закінчення війни.

Про конкретні плани розподілу шведської спадщини йшлося у листі московського посла при данському дворі від 4 жовтня 1709 р. царю: “Ингрия, Карелия, Соловецк со всеми пристаньми, города, землями и всем, что до них надлежит, и другие завоеванные места или какие впредь завоеваны быть могут, в Финляндии, в Эстонии и в других местах во время нынешней войны оружием его царского величества или уступлены мирным договором его царскому величеству”; Данії – Сконія, Галанд, Блекінг, Віген, Емптерлянд³⁴. У новій угоді, укладеній з королем Фредеріком IV, уже йшлося про те, що союзники відмовилися від посередництва, укладання сепаратного миру і “...оглашаются чинить от одной и другой стороны всевозможные усильтва, чтоб привести Швецкие к прежним границам и не положить оружия, разве после как их величества и их союзники, которые действительно обретатися будут в войне против Швеции, от нея весьма удовольствованы будут”³⁵.

Натомість умови, на яких Карл готовий був припинити війну до свого наступу на Московське царство, були чіткими та незмінними. Його повністю влаштувало повернення *status quo ante bellum* і компенсація шкоди, завданої шведським володінням царськими військами. За свідченням особистого ворога шведського короля ліфляндського дворянина І. Р. фон Паткуля, який з 1702 р. перебував на московській службі, “...король Свейской желает возвращения завоеванного, которое от него Ваше царское величество учинил, да два миллиона за убытки в Лифляндах и еще иные, сему ж подобные, удовольствования в Полше...”³⁶.

Чи були у Карла плани завоювати Московське царство, дійти до Москви, позбавити Петра трону, як це односторонньо стверджує російська / радянська історіографія? Публікації “Писем и бумаг” не

³⁴ *ПуБ*, т. 9, вып. 2, с. 1388.

³⁵ *Ibid.*, вып. 1: *Январь–декабрь 1709*, ред. Б. Б. КАФЕНХАУЗ (Москва, Изд-во АН СССР 1950) 499.

³⁶ Лист від 18/22 вересня 1703 р.: *ПуБ*, т. 2: *1702–1703* (Санкт-Петербург, Госуд. типография 1889) 677.

дають на це питання однозначної відповіді. Там міститься суперечлива інформація. Так, у листі Паткулю від 28 січня 1705 р. Ф. Головін наводив інформацію, надану пруським послом: "...бутто король Свейской zelo упорен и ни о каком миру с его царским величеством и с королем Полским слышит не хочет, но против обоих свое восприятое намерение до крайній меры исполнить хошет"³⁷. В квітні 1706 р. царський фельдмаршал Г. Огілві, який з великим військом знаходився у Гродно, повідомляв Петру про наміри Карла: "...он разглашает, что добрую имеет в государстве вашем корреспонденцию, и прямо к Москве идти и всю Польшу и Литву чрез то к себе привлечь хошет"³⁸. Проте на цей раз шведський король неочікувано повернув на Саксонію, і правдивість такої інформації можна піддати сумніву. Очевидно, Карла цілком задовольнила втеча царської армії з теренів Речі Посполитої. Нарешті шведський король отримав можливість остаточно, як він уважав, розправитися з Августом.

Наступна інформація щодо стратегічних планів Карла у грудні 1707 р. надійшла від Августа, на той момент примушеного офіційно відмовитися від польського трону. Саксонія була зайнята шведами, які збирали значну контрибуцію, а сам курфюрст неодноразово зустрічався з королем. Агенти царя передавали таку інформацію: "Король Свейской за 10 недель до своего походу королю Августу, когда они еще нарочито согласны были, за секрет поверил, что он тотчас по подьеме своем поход свой прямым к Москве продовжать будете, и сколь скоро он туда придет, то он тотчас всех бояр и протчих великих господ, которые в том государстве обретаются, вместе созовет и царство все в воеводства бояром и великим князьям разделит и обяжет их иноземное ружье и мундирунок отставить, и дабы свое войско на старое основание, как прежде было, учредили. И хошет король Свейской государство царское на Полскомъ основании учредить. И сие он королю толь лехкомышленно представлял, бутто б весьма не тяжело было сие великое намерение к действию привести"³⁹. Але такі відомості не варто приймати за абсолютну

³⁷ *ПуБ*, т. 3, с. 557.

³⁸ *Ibid.*, т. 4, с. 715.

³⁹ *Ibid.*, т. 6: *Июль–декабрь 1707* (Санкт-Петербург, Госуд. типография 1912) 462.

правду. Август після виходу шведів із Саксонії плакав надію за московської допомоги повернути собі польську корону. Тому задля отримання військової і фінансової підтримки царя міг удатися до навмисного перебільшення, а то і відвертої брехні.

Залишаємо осторонь свідчення шведських джерел, в яких відзеркалені плани Карла на кампанію 1708 р., наприклад, записки генерал-квартирмейстера шведської армії А. Юлленкрука (Гілленкрока, за тодішньою московською транслітерацією), написані тим у полоні. Він зафіксував слова короля влітку 1708 р.: “теперь мы идем по дороге на Москву, и если только будем продолжать, то, конечно, дойдем!”⁴⁰. Але не варто забувати, що Юлленкрук розробив власний стратегічний план поступового просування на Псков, відвоювання балтійських провінцій, а вже потім – походу на Москву і Волгу. Карл просто проігнорував напрацювання свого квартирмейстера. Тому помічник короля бажав виставити себе провідцем, а того – авантюристом.

У “Письмах и бумагах” уміщено і таку інформацію 1708 р., коли Карл уже був на території України. Полонені та дезертири шведської армії запевняли, що король планував повернутися на правий берег Дніпра. За інформацією посла у Голландії А. Матвеева від 1 жовтня 1708 р., “...швед, усмотря его царского величества войск осторожность и невозможность свою пройти к Смоленску, не менши же за оскудением провизянту и кормов, которья государевым указом к нему привозить под смертною казнию заказано, того было ему, шведу, нельзя учинить. Для того препятія по совету тайному з генералы своими, он, швед, принял намерение пройтить до Украйны под коварством своим последующим: в первых, чтоб в Украйне многолюдныя и всем изобилныя войтить, где никаких регулярных фортецей или гарнизонов не находитца; в те вшедши бес помешки всякой (причем московския войска не могут разорватца надвое, ни остановит его), найдет там в том волном казацком народе людей, соберет доволно и пойдет свободно с провожанием тех казаков чрез прямыя и безопасныя пути до Москвы. В оную же свою бытность еще при случае нужном, может он, швед, поблизости иметь из Украйны свою

⁴⁰ Цит. за: А. СТИЛЛЕ, *Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг.*, пер. А. ПОЛТОРАЦКОГО (Санкт-Петербург 1912) 13.

пересылку с ханом крымским к призыванию его в случение [з'єднання. – Г. П.] с собою и с поляки, которые держат сторону Лещинского при таком приятном им случае. Еще он, швед, гораздо способно найдет много прилучан ис казаков посылать к Москве, к возмущению народному, как он и прежде того чинил”⁴¹.

Сподівання Карла на те, що український гетьман і козацтво може його підтримати, базувалися на певному ґрунті. По-перше, частина козаків ще у Литві приєдналася до шведського війська, як і деякі дезертири з царської армії. По-друге, контакти з самим Іваном Мазепою за посередництвом поляків у “Письмах и бумагах” засвідчено з жовтня 1705 р. Тоді гетьман повідомляв царя про “спокушання”: “А ныне уже четвертое от короля Шведцкого и от псевдокороля Полского, беззаконно ныне в Варшаве коронаваного, Лещинского, устремилося на мою душу и непреборимую подданскую верность искушение, которои, искушая меня своими факциями и злоковарными прелестми к себе преклонити, прислали из Варшавы в сих числах в обоз ко мне некакого шляхтича, именуемого Волского...”⁴². Гетьман переслав Ф. Головіну свідчення Вольського, листи Станіслава Лещинського та шведського канцлера К. Піпера.

Та згодом сам хід подій примусив Івана Мазепу змінити зовнішньополітичну орієнтацію, шукати для України іншого суверена. Війна стрімко наближалася до українських кордонів, а Гетьманщина фактично виявилася беззахисною. Козацьке військо перебувало поза межами України (у Литві, Білорусії чи на Дону), було надзвичайно виснаженим. 4 серпня 1708 р. Мазепа писав царю про сили, які мав при собі: “самых недорослей и на худейших лошадах осталося, которых своими очима видел господин Соловов [капітан-поручник Преображенського полку А. Петрово-Соловово. – Г. П.], да 2000 сердюков и едина корогов компании, кроме великороссийских пехотных полков, в которых болш над 2000 не зберется, яко сами полковники сказывают, понеже все полки неполные...”⁴³. Цар не гарантував захисту кордонів і мешканців України. Навпаки, він явно

⁴¹ *ПуБ*, т. 8, вып. 2: [Июль–декабрь 1708] (Москва, Изд-во АН СССР 1951) 838–839.

⁴² *Ibid.*, т. 3, с. 1012–1014.

⁴³ *Ibid.*, т. 8, вып. 2, с. 526.

намагався перенести сюди характерні для московського війська методи ведення війни (тактика “випаленої землі”, терор і грабунок населення). Командиру драгунської бригади генерал-майору Н. Іфланту була надана інструкція: “Ежели же неприятель пойдет на Украину, то иттить у него передом и везде правиант и фураж, також хлеб стоячей на поле и в гумнах или в житницах по деревням (кроме толко городох), (чего сами не могут употребить), полской и свой, жечь не жалея и строения перед оным и по бокам, также мосты портить, леса зарубать и на болших переправах держать по возможности. Все мельницы також жечь, а жителей всех высылать в леса с пожитками и скотом в леса. Також, чтоб жернов не оставлявали, брали с собою или разбивали. А ежели где поупряметца выттить в леса, то и деревни жечь. И о сем наперед сказать. Також и то сказать везде: ежели хто повезет к неприятелю что ни есть, хотя за денги, тот будет повешен, також равно и тот, которой ведает, а не скажет. Також деревни, из которых повезут, жечь же”⁴⁴.

Відомими гетьману стали плани Петра щодо повної ліквідації української автономії, Гетьманату взагалі, заміни самого гетьмана. Цар, отримуючи відмовки Мазепа виконувати свої вказівки під приводом важкої хвороби, вже готовий був змінити його. 20 жовтня 1708 р. цар написав графу Г. Головкіну: “И кой час я приеду (а буде нужда, хотя и до меня), чтоб или тебе или князю Григорью [Долгорукому. – Г. П.] к гетману ехать и предъуготовить, ежели воля Божия какая с оным определится, чтоб, не мешкая, другово, для чего нехудо, чтоб Скуропацкой [І. Скоропадський, полковник Стародубський. – Г. П.] недалеко был”⁴⁵.

За таких умов очільник Війська Запорозького вирішив пристати на шведську сторону. У нього були всі підстави сподіватися, що надана Карлу українська військова та інша допомога спонукає того бути прихильним до своїх нових союзників. Характерно, що в царському указі від 6 листопада 1708 р., де йшлося про “зраду” Івана Мазепа, ситуацію було представлено в такий спосіб: нібито після битви при Лісній й поразки ген. Лібекера на балтійському театрі

⁴⁴ *ПуБ*, т. 8, вып. 1: *Июль–декабрь 1708*, ред. И. Н. Андреев (Москва; Ленинград, Изд-во АН СССР 1948) 72–73.

⁴⁵ *Ibid.*, с. 227.

військових дій "...был он [Карл. – Г. П.] в такое состояние приведен, что намерен был бежать для спасения своего паки назад в Польшу, на Волынь, как все полоняники и перебесчики из войска его сказывали, ежели б от проклятого изменника Мазепы от того бегу не удержан и в Украине обнадеживанием его не оставлен"⁴⁶.

Після Полтави і втечі під захист турецького султана Карл не збирався припинити свою боротьбу з царем. Україна відігравала в них не останню роль. Наприклад, у збірнику наведено свідчення дезертира шведської армії Ф. Шульца, родом бранденбуржця. Свого часу він їздив з ген. Понятовським до султана, потім дезертирував, а 15 лютого 1710 р. потрапив у Бреславлі до рук царських агентів. Він свідчив: "Король Свейской и все при нем будучия мыслят так: естли генерал ево Стенибок [Стейнбок. – Г. П.] с войском в Польшу придет, в то время на Украине черкасы забунтуют пуще, нежели прежде, тогда и он, король, паки на Украину пойдет. Так, будучи в своей канцелярии, при многих он, король, говорил: или счастье свое найдет, или королем не будет"⁴⁷. Отже, надією Карла було повстання в Україні, отримання турецької допомоги, військ зі Швеції і Польщі. Проте сам він планував діяти, як видно, на південному напрямку.

Молодий шведський монарх відрізнявся відчайдушною відвагою. Закликаючи своїх солдат битися на смерть, він сам не лишався осторонь бою. Особиста участь у більшості битв, отримані внаслідок цього важкі поранення неодноразово породжували чутки про загибель Карла. Кореспонденти Петра з Польщі, Данії та Пруссії надіслали йому кілька повідомлень щодо цього, починаючи з 1702 р. Так, у листі московського резидента у Варшаві князя Г. Долгорукого, переданому Ф. Головіну 5 грудня 1702 р., оповідалися чутки, дуже приємні для царя: "О животе короля Шведцкого еще подлинно не знаем, толко болши все признаем, что не жив, за что пишут, в войске его что будто в генералех великое несогласие и по се время на зимовые кватеры не стали..."⁴⁸. Наступного року надійшла нова інформація. 21 березня 1703 р. Б. Шереметев повідомляв царю про Карла таке: "От войск Шведских про короля ведомостей нет. Из Риги проносятся ведомости, будто умер и над войски на его месте коро-

⁴⁶ *ПуБ*, т. 8, вып. 1, с. 279.

⁴⁷ *Ibid.*, т. 9, вып. 2, с. 1076–1077.

⁴⁸ *Ibid.*, т. 2: 1702–1703 (Санкт-Петербург, Госуд. типография 1889) 402–403.

левском князь Голстинский”⁴⁹. Остання за часом звістка про загибель Карла була пов’язана з боєм під Добрим 30 серпня 1708 р., за результатами якого і цар, і шведський король оголосили про свою перемогу. Посол у Данії кн. В. Долгорукий повідомляв Г. Головкіну 30 листопада 1708 р.: “Министры здешние мне сказывали за тайную, что имеют ведомость чрез посла, что будто король Шведцкой во время некоторой баталии тьяшко ранен; одни к ним пишут, что еще жив, а другие будто умре, толко шведы то таят”⁵⁰. Нарешті, Полтавська битва і перебуванням у Бендерах також народили чутки про смерть Карла. На превеликий жаль царя, всі такі повідомлення виявилися фальшивими.

На відміну від свого супротивника, сам Пьотр усі ці роки не виявляв особистої військової відваги, навіть перебуваючи при дієвій армії, практично не брав участі у боях. Правий був російський історик В. Ключевський, коли зауважив про царя: “...он редко становился и во главе своих полков, чтобы водить их в огонь, подобно своему противнику Карлу XII”⁵¹. Більш того, Пьотр намагався всіляко приховувати свою присутність у війську. Внаслідок цього декілька відповідей на умови капітуляції шведських гарнізонів Ніншанця, Нотебурга, Нарви у 1703–1706 роках було складено ним, але відправлені за підписом командирів з’єднань, які вели облогу. Очевидно, цар мав усі підстави думати, що звістка про його особисту участь в облозі не налякає ворогів.

Уперше цар випробував себе, як відомо, 7 травня 1703 р. в незначній морській сутичці на Балтиці. Тоді Семеновський і Преображенський гвардійські полки за участю Петра й А. Меншикова на 30 човнах зненацька атакували і захопили два невеличких шведських корабля. Цар залишився у захваті від цієї пригоди, і писав віце-адміралу К. Крюйсу: “Смею и то писать, что пушей огонь претерпели...”⁵². Прикриваючись іменем Б. Шереметєва, Пьотр випросив орден Андрєя Первозванного для себе, А. Меншикова та інших головних учасників абордажу⁵³.

⁴⁹ *ПуБ*, т. 2, с. 508.

⁵⁰ *Ibid.*, т. 8, вып. 2, с. 752–753.

⁵¹ В. О. Ключевский, *Op. cit.*, ч. 4, с. 34.

⁵² *Ibid.*, т. 2, с. 173.

⁵³ *Ibid.*, с. 166.

1708 р. він особисто командував атакою на армію Левенгаупта під Лісною. Ця подія стала предметом його гордості, і навіть у грудні 1709 р. він згадував у листі князю-кесарю Ф. Ромодановському: “в прошлом 1708 году сентября 28 имел я жестокое сражение под Лесным с генералом Левенгоуптом, одержал полную победу над армиею его, состояшею болем нежели в шестнадцати тысячах природних и опытных шведов, меньшим числом войска, и из всей сей шведской армии малое только спаслось число, прочне же все побиты и пленены со всем их обозом и артиллериею”⁵⁴. Попри очевидне перебільшення (за шведськими джерелами, більша половина особового складу корпусу, до 9 тис., незважаючи на втрати під час тривалого бою, варварське нищення втікачів після нього, змогли все ж таки пробитися до основних сил Карла, у тому числі сам Левенгаупт) це було нагадуванням про вперше проявлену власну відвагу.

Під Полтавою цар також перебував під ворожим огнем, хоча в атаки не ходив. За це слухняні бояри підвищили його у військово-морському та військовому званнях: “...за вашу верную храбрость имел быти повышен чином на флотах морских арыр-адмиралом, а на сухом пути при войсках имел ранг старшим генералом-лейтенантом”⁵⁵. Але, як засвідчують коментарі вже радянських упорядників відповідного тому “Писем и бумаг”, цар ніколи не виголошував історичної промови перед військом у день Полтавської битви. Її хрестоматійний текст було запозичено з написаної Феофаном Прокоповичем “Истории императора Петра Великого” і значно перероблено в XIX ст.⁵⁶. Відтоді промова перекочовувала з видання до видання.

Перемозі під Полтавою цар намагався надати гучного міжнародного резонансу. Так, за відомостями, що надіслав А. Матвеев з Гаагі Г. Головкіну 19 серпня 1709 р., московський посол поширював відомості про Полтавську перемогу серед послів європейських держав, зокрема “цесарского, аглинскаго и протчи чужестранных резидентующих здесь министров... Португальской, саксонской, совойской и фольфембительский [герцогства Брауншвейг-Вольфенбютель. – Г. П.] министры уже з поздравлением должным у меня были и от-

⁵⁴ *ПуБ*, т. 9, вып. 1, с. 495–496.

⁵⁵ *Ibid.*, вып. 2, с. 1109.

⁵⁶ *Ibid.*, с. 983.

правлены от меня почтенно”. “...уже по ведомостям ко мне особой курир [кур’єр. – Г. П.] в союзничі полки к принцу Еугению и к дуку Мальбургу из Вены туди прибыл. Принц Еугений Совойской, по моему письму с объявлением о сей преславной виктории уведав, из полков сам с великим благодарением ко мне писал. И о дуке Мальбурге, как по посторонним письмам оттуды ж к себе слышу, что больші внешний вид, нежели сердце радостно кажет”⁵⁷. Характерно, що в іншому листі А. Матвеева від 8 жовтня, мабуть, уперше фігурує такий термін, як “Великороссийская империя”: “знатнейших купцов голанцов, торгующих в Великороссийском империи”⁵⁸. Там саме згадано було виготовлену для святкової акції монограму царя “ПІІР”, тобто “Петр, император россиян”, з імператорською короною⁵⁹. У такому само дусі – з оголошенням становлення нової імперії – було виготовлено всі написи та пояснення. Отже, “Арїентальское цесарство” (Східна імперія), назване так згодом в одному з дипломатичних документів самим Петром, набувало виразних рис.

Цікавими є спостереження над стратегією і тактикою Карла та Петра впродовж Великої Північної війни, що відзеркалена на сторінках збірника. Шведський король від початку планував “генеральні баталії”, в яких намагався повністю розбити ворога. Пьотр до самого кінця 1708 р. всіляко уникав зіткнень з основними шведськими силами на чолі з Карлом, уважав за краще втекти (як у 1706 р.), ніж битися. У цьому полягала основна розбіжність царської тактики зі стратегічними задумами фельдмаршала Г. Огілві, який у 1704–1708 роках перебував на московській службі. Той радив зійтися з Карлом у вирішальній битві ще 1706 р.: “...прошу вашего величества, для своего собственного благополучия, чести и сохранения, еще вящее разсуждение положить и всю свою силу и мочь в сей компании против неприятеля поставитъ...”, доводив, що виведення московських військ з Литви і Білорусії призведе до втрати цих територій, утворить великі проблеми для Августа⁶⁰. Зрештою, так і сталося. Поза сумнівом, основна провина у капітуляції Саксонії, яка

⁵⁷ *ПуБ*, вып. 2, с. 1093–1094.

⁵⁸ *Ibid.*, с. 1099.

⁵⁹ *Ibid.*, с. 1076–1101.

⁶⁰ *Ibid.*, т. 4, с. 680.

влітку 1706 р. після втечі царської армії лишилася сам на сам зі шведами, лягла на Петра.

Натомість з кінця 1708 р. цар, відчувши свою перевагу над виснаженою шведською армією, почав прагнути генеральної битви, цілком логічно плануючи розбити короля до можливого підходу підкріплення з Польщі. Карл, так само усвідомивши недостатність сил для перемоги над набагато чисельнішою московською армією, не отримавши бажаного від Івана Мазепи, фактично до самої Полтавської баталії ухилився від вирішальної битви. Можна навіть стверджувати, що вона була нав'язана йому царем. З утратою стратегічної ініціативи шведський король лишився і перемоги.

Опубліковані в збірнику листи та офіційні документи малюють картину ставлення українців до шведів та акції Мазепи зовсім іншими фарбами, ніж російська / радянська історіографія. Попри офіційні заяви і царські повідомлення, що разом з гетьманом до шведів перейшло всього кілька старшин та жменька війська, наводяться відомості про справжній опір козаків. 30 березня 1709 р. ген. К. Ренне, який перебував під Валками, доносив Петру: “А здесь гораздо тех изменников большой огонь разгараетца, которой надобно заранее гасить...”⁶¹. Навіть навколо самої Полтави вже після вирішальної битви було не спокійно. Тому в указі царя від 17 липня 1709 р. говорилося: “...Полтавы, ис которого гарнизону выводити невозможно, ибо большая часть городов того полку были в бунте обще з запорожцами. Того ради опасно оной, яко крайней город, без гарнизону оставить, дабы те же бунтовщики запорожцы с единомышленники своими не учинили паки какогo возмущения”⁶².

Можна скласти перелік українських міст та містечок, знищених московською армією впродовж 1708–1709 років за прихильність гетьману: Батурин, Старий та Новий Кайдаки, Келеберда, Нехвороща, Переволочна, Старі та Нові Санжари. Така саме доля загрожувала Полтаві. Указ бригадиру князю А. Волконському від 28 листопада 1708 р. свідчить, що тому було наказано на чолі Інгерманландського драгунського полку захопити місто за будь-яку ціну: “...буде же (от чево Боже сохрани) запрутца и конечно боронитца захотят жестоко,

⁶¹ *ПуБ*, т. 9, вып. 2, с. 784.

⁶² *Ibid.*, вып. 1, с. 323.

тогда послать, чтоб драгуны шли тотчас с великим поспешанием, и, собрався с оными, також и генералом-майором Волхонским (а вместо ево посадить слобочких Черкас тысячи две) штормовать оный город (буде в нем знатного числа Шведоф прежде ево не прислано) с помощью Божию и завоучикоф взять”⁶³. Окремо слід згадати про знищення Запорозької Січі у Чортотлику, де царське військо нещадно побило всіх захисників (до полону потрапило лише 300 запорожців), а багатьох було потім страчено. Цар похвалявся, що його каратель бригадир П. Яковлев “оных проклятых воров всех посек”⁶⁴.

Ставлення Петра до шведського короля після Полтави різко змінилося. У першій короткій реляції, розісланій царем найближчим співробітникам 27 червня 1709 р., він назвав свою перемогу “превеликою и неначаемой викториею”, і зазначив: “вся неприятельская армия Фазтонов конец восприяла (а о короле еще не можем ведать, с нами ль или с отцы нашими обретається)”⁶⁵.

За два місяці цар почав висловлюватися на адресу Карла XII вже зневажливо. В листі Т. Стрешневу від 13 серпня 1709 р. Пьотр зазначив: “А что ваша милость пишеть, что примеру еще не сыскали, и то мне зело удивительно, ибо преж сего не такие великие победы бывали, а именно: как Дивея-мурзу и протчих великославных татар побивали и прехрабрых поляков. А то что за диковина, что ныне побили такова малова короля, которого одним Новгородским разрядом ганивали”⁶⁶. Ймовірно, Пьотр тут кепкував з велеречивих поздоровлень свого перестарілого ментора. Разом з тим помітно відчуття реабілітації від навської поразки – адже згаданий у листі “Новгородский разряд” – це та сама дворянська кіннота, яка під Нарвою у листопаді 1700 р. першою кинулася тікати від шведів. Можливо також, що цар і насправді відчув піднесення від власних ратних здобутків. У листі адміралу Ф. Апраксину від 30 серпня 1709 р. цар також зневажливо писав: “А его величество непобедимый король еще в окаянных турках обретаецца”⁶⁷.

⁶³ *Пуб.*, т. 8, вып. 1, с. 327.

⁶⁴ *Ibid.*, т. 9, вып. 1, с. 192.

⁶⁵ *Ibid.*, с. 227–228.

⁶⁶ *Ibid.*, с. 343.

⁶⁷ *Ibid.*, с. 354.

Відтоді Карл для царя – втікач і невдаха, вигнання якого він вимагав від турецького султана. Натомість Іван Мазепа був особистим ворогом, якому обов'язково треба жорстоко помститися. 1 липня 1709 р. генерал-майору Волконському, відправленому наздогнати Карла, дана така інструкція за підписом А. Меншикова: “Буде же Бог поможет, что он, господин генерал-маеор, ево, короля, догонит, и тогда ево взять и привесть к нам, где мы обретатца будем; и между тем обходитца с ним, яко с монархом, чесно и учтиво”. Мазепі було присвячено наступний пункт інструкції: “Ежели при нем, короле, будет изменник Мазепа и ево, взяв, весть за крепким караулом, и смотреть того, что он каким способом сам себя не умертвил”⁶⁸.

Волконський не впорався із завданням, чим викликав гнів царя. Пьотр написав йому 19 липня 1709 р., недвозначно погрожуючи розстрілом за невиконання наказу: “Понеже сам ты ведаеш, для какова ты великова дела послан, и велено стоять вам у Бога [Буга. – Г. П.] и стеречь, понеже неприятель конечно намерен в Венгры пробитца, чего для под потерянием живота надлежит стеречь неприятеля. А ныне, как мы слышим, вы у Переволочны обретаетесь. И ежели то правда, то уже пример имеете Мильфельзена, которой третьово дни за такое ж дело разстрелян. И ныне, ежели хочешь сего избыть, надлежит исполнить указ, вам данной”⁶⁹.

Людина мстива і жорстока, цар плекав надію особисто покарати Івана Мазепу. Пьотр вимагав його видачі від турецького султана. Того саме домагався він і від австрійського цісаря, на випадок, якби той разом з Карлом спробували пройти через Волощину в Угорщину. 8 липня 1709 р. Пьотр писав імператору: “При сем же вашему величеству объявляем, что имеем мы ведомость от посланных наших въслед за неприятелем нашим, королем Шведским, еже оный, купно и с изменником Мазепою, пробирается чрез Волоскую землю в Венгры. И ежели Мазепа будет в области вашего цесарского величества, то просим ваше величество дружелюбно братский, дабы оного повелели поймать и за караул отдать, яко изменника, нам же о том известие учинить...”⁷⁰. Навзаєм цісар просив царя видати лідера

⁶⁸ *ПуБ*, т. 9, вып. 2, с. 1008–1009.

⁶⁹ *Ibid.*, вып. 1, с. 307.

⁷⁰ *Ibid.*, с. 248.

угорського повстання Ференца Ракоці, якщо той перебуватиме у московських володіннях, вважаючи, що трансільванський володар нашкочив імператору значно більше, ніж гетьман – цареві.

Мазепа уник царської помсти, оскільки помер на чужині 21 вересня 1709 р. Це мало б засмутити Петра. Тому дуже дивним видається відсутність у збірнику жодної згадки про смерть українського гетьмана у Бендерах. Лише в одному царському листі від 10 жовтня з посиланням на полонених стверджувалося, що Карл разом з гетьманом все ще перебували в Бендерах⁷¹. Отже, на той момент цар не знав про його смерть. У наступних листах ім'я гетьмана-“зрадника” зрідка з'являлося виключно в негативній конотації. Але вочевидь цар змірився з тим, що Мазепа таки уникнув його фізичної помсти.

Отже, документи, опубліковані у 1–9 томах “Писем и бумаг императора Петра Великого” засвідчують, що впродовж 1700–1709 років усі три герої нашої розвідки пройшли великий шлях. Пьотр з царя переферійної Московської держави зміг перетворитися на грізного російського імператора, який став суттєво впливати на велику європейську політику. Він виявив надзвичайну гнучкість як дипломат, демонструючи згоду задля припинення війни піти на значні поступки. Він став і стратегом, здатним маневрувати військом, рятуючись від неминучого розгрому. Він сповна використав той час, який подарував йому Карл своїм довгим перебуванням у Центрально-Східній Європі. Перемога під Полтавою, здобуття балтійських провінцій усупереч бажанням практично усіх держав – як Англії, Голландії, так і Данії, Пруссії, Польщі, не кажучи вже про Швецію – дозволило йому розбудувати могутню імперію, що впродовж XVIII–XIX ст. намагалася диктувати свою волю всій Європі. Можна стверджувати, що саме у тривалій боротьбі зі Швецією викувався стрижень цієї імперії – велика регулярна армія та флот, на утримання яких у 1720-х роках ішло 2/3 державного бюджету Росії. Проте Пьотр не був вдячним учнем. Після Полтави, позбувшись страху перед шведським королем і його армією, почав відверто зневажати їх.

Натомість Карл XII виявив винятковий талант полководця, проте повну відсутність державницьких якостей. У всіх своїх діях він був виключно бойовим воєначальником, а не главою держави. У гонитві

⁷¹ *Либ*, т. 9, вып. 1, с. 410.

за своїми противниками він утрачав час для їхнього розгрому. Іншими словами, постійно перемагаючи, він не міг завоювати ані клаптика нових земель для Швеції. Тому сумнівними уявляються його плани щодо глибокого вторгнення у Московське царство. Водночас Карл фактично створив Петра, надавши тому достатньо часу для досконалого вивчення шведської стратегії, тактики, військового мистецтва, оволодіння практикою штурму фортець, створення потужного військового флоту на Балтиці.

Іван Мазепа за це десятиліття пройшов шлях від найближчого порадника та союзника царя, активного учасника будівництва Російської імперії до противника цієї імперії та особистого ворога Петра. Гетьмана також можна назвати наставником московського царя – у дипломатії та державних справах. Вступивши у Велику Північну війну як союзник Московського царства, Мазепа за кілька років дійшов думки про безперспективність такого союзу для себе особисто та України в цілому. Перемога царя, ще малоімовірна у 1707–1708 роках, могла спричинити лише остаточну ліквідацію прав і свобод України. У Російській імперії, що її будував Пётр, не лишалося місця для напівсуверенних володарів та автономних територій. Тому перед Мазепою постала альтернатива: або відмовитися від усього, що він вибудовував стільки років, або спробувати піти на союз з шведським королем задля збереження України під своїм проводом. Ситуація спрацювала проти гетьмана, оскільки на той час Карл фактично був уже не королем могутньої держави, а лише полководцем виснаженої і втомленої десятилітніми боями армії, що перебувала на ворожій території, далеко від своєї країни, баз постачання і поповнення. Цей відчайдушний і вимушений крок дуже дорого коштував Україні. Самому Івану Мазепі він обійшовся ще дорожче, адже він утратив усе, що мав, і помер вигнанцем на чужині. Але ціна, сплачена Україною як внесок у будівництво Російської імперії, так само стала надзвичайно високою.

Образ полководця Карла XII у “Щоденнику” Густава Адлерфельда

“Військова історія Карла XII, шведського короля від року 1700 до Полтавської битви в 1709 році, написана спеціально за наказом Його Величності”¹ Г. Адлерфельда – це власне щоденник військових походів шведської армії, яку вісімнадцятирічний король кинув у вир війни на дев’ять довгих років, доки її не було остаточно розгромлено у битві під Полтавою.

Твір розділено на чотири томи, три перші містять історію життя і військових подвигів Карла XII, починаючи від народження і закінчуючи Полтавською битвою, в якій автора Щоденника було вбито. Третій том доповнено окремими матеріалами: реляції й записки (є переклади з польської й німецької), вітальні вірші латинською і французькою мовами, зокрема вірш графині Кенігсберзької, вставки про окремих осіб чи про певні події; зокрема, багато доповнень про принца Вюртемберзького, оскільки підліток завжди був поруч із королем, який безпосередньо ним опікувався. Доповнення та вказівки на їх місце в тексті трьох томів, зроблені, очевидно, перекладачем Карлом Адлерфельдом.

У четвертому томі вміщено реляцію про Полтавську битву, її автор, офіцер, який не захотів себе назвати, висвітлює мотиви нападу Карла XII на Росію на боці України. До реляції додано “Щоденник про відступ короля після поразки”, його отримали “з Бендер першою поштою, яку Його Величність спішно відправив гінцем” (I, XXVI). Завершує том “Зміст” до трьох томів *Щоденника* й окремо до четвертого, який, власне, є іменним, географічний і предметним покажчиком з коротким коментарем про відповідну особу чи подію.

У передмові до Щоденника маємо розлогу біографію Густава Адлерфельда, який народився в 1671 році неподалік від Стокгольма на землі, що була власністю його батька Карла Адлерфельда, скарб-

¹ *Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède, depuis l'an 1700 jusqu'à la bataille de Pultawa en 1709, écrite par ordre exprès de Sa Majesté par Mr. GUSTAVE ADLERFELD, Chambellan du Roi (Amsterdam 1740).*

ника при шведському Дворі. Його дід був губернатором, або *Städthalter* Ревеля в Лівонії. Обдарований юнак вчився в Упсальському університеті, де “насолоджувався засвоєнням” історії, древніх і модерних мов, геральдики й генеалогії, а також вважав потрібним “вивчення природного права і людей”. У 1693 р. була надрукована його урочиста промова латинською мовою з нагоди святкування дня народження Карла XII, на той час спадкового принца. Він успішно захистив у 1696 р. “Коментовані тези про Ордені Лицарства”, дуже рідкісну працю, яка єдина подає опис давніх військових Швеції. Після академічних студій на батьківщині вирішив розширити свої знання у подорожах по Європі, які тривали більше чотирьох років. Завдяки знайомству з герцогом Шлезвіг-Гольштейнським, швагром Карла XII, у жовтні 1700 р. опинився при штабі Карла XII, але через хворобу догнав військо лише наступного року в Курляндії. Дізнавшись про його намір працювати над Щоденником, Його Величність схвалив план цієї праці і розпорядився, аби Рада надала п. Адлерфельду спогади і забезпечила потрібну допомогу; генерали й офіцери-командири отримали наказ передавати йому реляції про всі битви, походи, облоги й атаки, як на морі, так і на суші.

Густав Адлерфельд писав Щоденник до кінця своїх днів, коли, на жаль, загинув від ядра, перебуваючи поруч із королем, у Полтавській битві. Завершити головну справу життя полеглого шведа судилося його синові Карлу Максиміліану Емануелю Адлерфельду. У 1714 р., коли хлопчику виповнилося вісім років, дядько, якого також звали Карлом і який після обрання Станіслава Лещинського польським королем став його камергером (пізніше отримав посаду великого маршалка двору), забрав його до себе. Він тоді мешкав у маленькому князівстві Два Мости (*Zweibrücken*) між Францією й Німеччиною, яке Карл XII подарував Станіславу. До 1720 р. Карл Адлерфельд виконував його важливі доручення, зокрема у Франції, куди в 1717 р. брав з собою і небожа (I, XVII–XVIII). Після смерті дядька в 1722 р. шістнадцятирічний Карл поступив на службу камергером до наступного принца, пізніше герцога Гольштейнського (I, XX–XXI).

Рукопис батька опинився в сина завдяки принцу Максиміліану Емануелю Вюртемберзькому (1689–1709), як і більшість його роди-

чів, той вирішив робити військову кар'єру і піти на службу до свого кумира Карла XII, до війська якого приєднався при облозі Торна (Торуня). Король приязно прийняв 14-річного підлітка, якого називав Маленьким Принцем (*Lilla Pritzen* шведською); Максиміліан завжди був поруч із Карлом і, мужньо зносячи всі злигодні походів, не раз рятував йому життя. До своєї загибелі в бою 6 червня 1709 р. Густав Адлерфельд за дорученням короля опікувався юним принцом. У битві під Полтавою принц потрапив у полон, частина його багажу була втрачена, на щастя, матеріали Г. Адлерфельда виявилися серед того, що збереглося. Повертаючися з Росії принц помер від лихоманки в кінці 1709 р. в Дубно². Його духівник Барділі, який супроводжував принца в усіх його поїздках, переслав рукопис Густава Адлерфельда родині. У 1740 р. син видав “Військову історію Карла XII” у своєму перекладі французькою мовою. Крім французької, щоденник видано англійською, німецькою та шведською мовами.

Два інші брати Густава також були на службі Карла XII: Пітер супроводжував його в усіх походах, починаючи з 1700 р., був полковником; у 1739 р. став сенатором та членом Королівської канцелярії Швеції. Третій брат, Карл-Альбрехт Адлерфельд також вибрав службу в армії, був з Карлом XII в усіх кампаніях і навіть супроводжував його в Туреччину; один із найсміливіших піхотних офіцерів, загинув у 1715 р.

Щоденник дуже докладний, з точним описом хто, коли й куди йшов чи наступав, з переліком наявних сил та озброєння, а також захопленого в боях, він – гарний фактографічний матеріал для істориків воєн першого десятиліття XVIII ст., зокрема, для реконструкції подій Північної війни 1700–1721 рр.; вважається джерелом, що заслуговує на довіру. Водночас на тлі розповіді виділяються окремі епізоди, в яких набирає плоти і крові головний персонаж – Карл XII.

І хоча в Присвяті до цього видання, адресованій Карлу Пітеру Ульріху, правлячому герцогу Шлезвіг-Гольштейнському, син Адлерфельда, в суперлятивих характеризуючи Карла XII, героя Щоденника, пише, що той “не отримавши жодних навичок у Мистецтві, що вимагає багато часу та неймовірної старанності, з перших походів

² Докладніше див.: Г. ФІЛПОВА, ‘Київ та полонені шведи часів Північної війни: маловідомі факти’ (2017) 6 *Сіверянський літопис* 20–27.

єдино силою свого генія зрівнявся з великими полководцями” (I, IV), на початку Щоденника сам Адлерфельд все-таки подає скупі відомості про навчання принца. Він називає прізвища графів, які навчали юного спадкоємця, серед них барон Стюарт, пізніше генерал-лейтенант, який викладав математику, зокрема мистецтво фортифікацій. Кожен з них працював із бажанням підкреслити таланти свого іменитого учня. Коли той підріс і міг супроводжувати батька, король робив йому приємність, беручи щороку з собою на паради військ, які проводили у різних місцях довкола столиці; і власне такі нагоди сприяли розвитку і поступовому проявові цілком неймовірних воєнних здібностей юного принца. У 1693 р. він втратив матір, незрівнянну княгиню, пам'ять про яку ще й сьогодні береже вся нація. Невдовзі раднику Канцелярії, графу де Полюсу доручають формування в принца смаку до державних справ, не перериваючи, проте, інших занять (I, 3–4). Карл XI помирає 15 квітня 1697 р., опікуватися юним королевичем до повноліття мала бабуся, королева-вдова.

Та оскільки юний принц висловив бажання позбутись регентства, граф Піпер озвучив цю пропозицію кільком радникам регентської ради. Її підтримали і члени ради, й інші можновладці. Досягнувши між собою згоди, вони вирішили скликати сейм, щоб підтримати свій задум національним представництвом. Депутати чотирьох станів зібралися 7 листопада, а 8-го розігралась комедія. Перша сцена мала місце в палаті знаті: коли почали говорити про доречність змінити заповіт Карла XI і проголосити 15-річного короля повнолітнім, один із наставників зауважив, що це справа делікатна, її варто обміркувати. Але погроза графа Левенгаупта викинути його через вікно обговорення спростила, решта знаті підкинули капелюхи вгору з вигуками “Хай живе король Карл XII!” Була 10-та ранку. Об 11-й делегація знаті принесла рішення в Сенат. Щоб не гаяти часу, туди наче випадково прийшли Карл, регентський комітет і опікунша. Сенат зробив юному принцу пропозицію, той відповів, що це буде важкий тягар, але він прийме його задля любові до своїх народів. Депутатам-можновладцям доручили отримати згоду трьох інших палат сейму. На третю годину скликали депутатів від священників, міщан та селян. Тим часом пообідали, і вже о четвертій всі голосно й одноставно підкидали шапки, вигукуючи “Хай живе король

Карл XII!³ Таким чином, юний король спровадив у небуття розпорядження того самого Карла XI, який довершив у Швеції будівлю абсолютизму, і своєю волею замінив будь-який закон.

Карл відмовився від звичної церемонії коронування: піддані присягають королю, той у відповідь також проголошує урочисту присягу, звану королівським запевненням, та отримує корону й помазання від упсальського архієпископа, примааса королівства; Карл присягу підданих прийняв, але погодився тільки на помазання (адже надалі священники мають вимагати покори королю), не бажаючи приймати корону ні з чийх рук. З початку церемонії коронації, сідаючи на коня, щоб їхати в собор, уже мав скіпетр у руці й корону на голові (у якійсь момент вона впала з голови, й усі це зауважили). У храмі відклав їх тільки, щоб прийняти помазання, і знову узяв їх сам із віваря під звук фанфар і вітальні вигуки⁴.

З раннього дитинства Карла вирізняла неймовірна упертість, на яку ніяк не можна було вплинути і яка тільки поглибилась після того, як він став королем. Ставши абсолютним сувереном, Карл далі уперто стояв на своєму, не визнавав своїх помилок, без каяття чи жалю, мужньо йдучи через поразки. Окрім того, він вирішив, що правитиме сам, без Сенату й сейму. Всі справи відсилались до нього в спальню, куди міг зайти один чи два фаворити, інколи тижнями ними ніхто не цікавився. Міністри ледве чи могли дізнатися про депеші від зовнішніх агентів, юний король сам посилав війська, призначав генералів... На всі зауваження він холоднокровно відповідав, що його королівська воля незмінна. Схилити його до якогось рішення можна було, хіба запропонувавши щось протилежне.

За столом п'ятнадцятирічний підліток кидається кісточками вишень, відбиває носи у мармурових бюстів у палаці, ламає лавки в

³ Див.: А. GEFFROY, 'Le Charles XII de Voltaire et le Charles XII de l'histoire' (А. ЖЕФФРУА, 'Карл XII у Вольтера та Карл XII в історії') (1869), tome 84 *Revue des Deux Mondes* 368–9. Останнім часом завдяки критичному виданню творів Вольтера Гунаром фон Прошвіцем (1996) позвувались дослідження про історичну вагомість його історичних творів, передусім "Історії Карла XII" (Auguste Geffroy, André Lebois, Gunnar von Proschwitz, Ragnhild Hatton, Eric Schnakenbourg, Jan Herman та низка шведських істориків).

⁴ А. GEFFROY, *Op. cit.*, p. 359–370.

каплиці, щоб усі стояли під час служби. Час для справжніх розваг-дебошів наставав, коли приїздив родич, герцог Гольштейнський: перегони на конях без вудил, розваги на санчатах на льоду з ополонками, боротьба-плавання серед зими, полювання на зайця в приміщенні, вилазки з почтом верхи зі шпагами і розбивання вітрин або піші прогулянки з киданням камінців у вікна міністрів... Коли ж герцог похвалився, що якимось одним ударом зніс голову теляти, Карл тренується на вівцях і козах у своїй спальні...⁵

Зміни настали з другим візитом герцога: іншою манією стали елегантні костюмовані свята, ціла низка балів та маскарадів у різних королівських резиденціях та у мастках найбагатших куртизанів. Юний король любив танцювати, робив це з якоюсь затятістю, по три-чотири рази міняючи свої дивні костюми. У листопаді 1699 р. на всю зиму заангажували трупу французьких акторів, які грали шедеври Мольєра й Корнеля, Карл став завсідником і в театрі⁶. Така поведінка короля, зрештою, відображала дух і звичаї часу, була проявом королівського абсолютизму: недотримання батькових заповітів, дебоші, дорогі свята. Однак, звичні, здавалося б, розваги принців і помилки молодості шведського короля пізніше приведуть до згубних наслідків.

Для Швеції XVII століття було епохою могутності і процвітання. Тридцятилітня війна піднесла її славу в Європі, розквіт науки й літератури доповнив військові успіхи, що принесли багато завоювань за рахунок Данії, Польщі та Росії. Тож одразу після його коронування довкола малолітнього монарха, з огляду на його вік, характер та спосіб життя, Фрідріх IV, Август II і Петро I почали змовлятися, плануючи повернення своїх колишніх володінь. Перший мав напасти на союзника Швеції герцога Гольштейнського, другий – взяти в облогу Ригу, третій – Нарву. Таким чином, війна сама постукала в двері. Цікаво, що звістка про вторгнення саксонських загонів у Лівонію застала короля на полюванні на ведмедів. Його це ніби не вразило, але, звертаючись до французького посла, графа де Гіскара, він сказав, усміхаючись: “Незабаром ми змусимо їх повернутись

⁵ А. GEFFROY, *Op. cit.*, p. 370.

⁶ *Ibid.*, p. 371–372.

назад по дорозі, по якій вони прийшли”⁷. І продовжив полювання, в якому щомиті ризикував попроситись із життям, бо цю зиму розвагу король проводив по-своєму: виліпав палицями звірів заганяли в куток і зв’язували їх живими. У якийсь момент величезний ведмідь уже зняв перуку з короля, але той зумів ухилитися, і з допомогою інших мисливців звіра таки зв’язали (I, 34). Одразу після полювання він узявся за військові справи.

Прикметно, що рішення почати воювати, Карл XII прийняв сам, порадившись лише з графом Піпером. Відтоді це була зовсім інша людина, він відмовляється від розкоші, жінок і вина, у нього наче вселився геній – чи демон? – війни, він живе тільки для армії, 13 квітня 1700 р. вирушає в похід, покидає родину й столицю, куди йому так і не судилось повернутися.

За перші 11–12 місяців Карл XII зумів домогтися перемоги над трьома супротивниками. 25 липня 1700 р. покладено кінець війни з Данією, у жовтні пройшов по Балтиці, а 20 листопада розбив росіян під Нарвою, 9 липня наступного року перетнув Двіну і переміг військом польського короля, який відмовився від облоги Риги.

Зі сторінок Щоденника Г. Адлерфельда перед нами постає неординарна людина, яка виявляє незаперечний талант полководця, вміння зорієнтуватись і використати ситуацію, а ще – схильність обирати ризикований шлях, навіть якщо він не завжди може бути успішним. Взяти хоча б лаштунки переможної битви під Нарвою. “Знаючи стан, в якому перебувала армія, ніхто ніколи не подумав би, що король захоче одразу ж напасти на ворога, тим паче, що солдати і коні були неймовірно виснажені”. Але побоюючись, що, доки його загони відпочиватимуть, ворог встигне підготуватися до захисту, король порахував доречним випередити його й напасти, не чекаючи підмоги (I, 85). І виявився правим, несподіванка зіграла свою позитивну роль.

Карлу XII притаманне вражаюче самовладання і нехтування небезпекою. У зіткненні під Нарвою, коли починало смеркатись, а бій ставав дедалі жорстокішим і кривавішим, король, який на той

⁷ *Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède ...*, par Mr. GUSTAVE ADLERFELD, vol. I, p. 33. Надалі ми вказуватимемо номер тому і сторінку в тексті. Цитуємо текст у нашому перекладі з французької мови.

час перебував поза укріпленням, помчав на долинаючий гук, маючи поруч лише свого камергера Акселя Горда. По дорозі він потрапив у болото, але кілька слуг, що були неподалік, витягли його, хоч і без одного чобота й меча, які знайшлись пізніше. Це не завадило йому очолити піхоту, яка досі затято билася з ворогом, і підняти її бойовий дух. Того дня король неймовірно відзначився, з'являючися скрізь, де вогонь був найсильнішим, але не отримав жодної рани. Лише ввечері в чорній краватці знайшли кулю, яка там затрималась (I, 98).

Щоденник рясніє епізодами, де йдеться про безстрашність короля. “Король одразу ж наказав пристати до берега там, де вишикувався ворог, суверен був у числі перших, що стрибнули на сушу з мечем у руці” (I, 132). “Король разом із паном де Левеном став на чолі гренадерів і одразу пішов з усім рядом просто на ворога” (I, 134). “Король, який впродовж усього чину пішо воював на чолі піхоти, почав переслідувати з лівим крилом тих, які рушили на Кобрин” (I, 136).

Він наче був заворожений від куль. Візьмемо облогу Торуня: “Дивно, що Його Величність, який зі звичною безстрашністю щодня відвідував усі пости і так близько наближався до міста, що каноніри вважали себе, так би мовити, зобов'язаними стріляти по невеличкій групі з кількох гармат водночас, ... не отримав жодної рани, так само як і ті, що його супроводжували: ядра пролітали або над головами, або між ногами коней, або ж збоку, ні в кого не влучаючи” (I, 421).

При будівництві укріплень коло Гданська на початку вересня 1703 р. король своєю присутністю підбадьорював новачків: “Того самого дня, коли король, зіпершись рукою на фашину бруствера, відпочивав під час розмови з полковником, який командував копанням траншеї, випущене з міста ядро пройшло під ним, через фашину, не завдавши йому ніякої шкоди. Безстрашний правитель лише усміхнувся, не виявивши ніяких почуттів. Оскільки в траншею він навідувався щодня і був переважно верхи, це провокувало цілий град рушничних пострілів по його особі, змушуючи тремтіти всіх, окрім нього самого, він умів зберігати спокій серед найбільших небезпек” (II, 11).

Інколи ризик межував з необачністю. Одного разу поблизу помешкання принца Вюртемберзького загорівся будинок. Король одразу прибіг туди і піднявся на горище: помешкання, над яким він перебував, віддаючи накази, вогонь перетворив майже на попіл. Намагаючися швидше загасити пожежу, збили частину покрівлі, і тоді серед диму, вогню й полум'я стало видно короля: “Оце так спектакль для всіх відданих шведів, що стільки разів жертвували своїм життям заради правителя, який, здавалось, ось-ось загине”.

Оскільки всі вмовляння й намагання переконати короля спуститись униз виявились безрезультатними, а вогонь уже перекинувся на сходи, якими він ще міг урятуватися, юний і сміливий принц Вюртемберзький кинувся в гущу диму і таки зумів вмовити його відтіля піти. “Щойно вони відійшли, як стеля провалилась, драбина від поштовху перевернулась і впала на короля, збивши його з ніг, це викликало ще більше крику й жаху. Але Карл одразу підвівся, не виказавши анінайменшої тривоги на обличчі, а тим, хто кинувся його піднімати, спокійно сказав, що все гаразд” (II, 401–402).

Кілька днів потому спалахнула ще одна пожежа, причину якої так і не встановили. І лише через кілька років якийсь чоловік зізнався, що він був призвідцем тих двох пожеж у ставці короля, бо отримав за це гроші від одного двору, щоб у сум'ятті вбити його; він щоразу був поруч із королем і ударом ножа міг пронизати йому серце, та так і не наважився. Спокійно вислухавши розповідь бідолахи, король усміхнувся і сказав усім присутнім, що цей чоловік божевільний і його треба відпустити на всі чотири сторони (II, 403).

Принцу Вюртемберзькому судилося вдруге врятувати життя королю, коли той провалився під кригу 8 березня 1706 р. при будівництві мосту на Німані неподалік від Гродно. Можна сказати, що в цій ситуації король ризикував більше, ніж будь-коли в житті, швидка вода могла одразу затягнути його під лід, він неодмінно загинув би, якби лід не витримав тих, хто одразу кинувся його рятувати. У цій ситуації бачимо незвичайну витривалість і залізне здоров'я Карла: граф Стенбок благав його залишитись і переночувати, щоб перодягнутися й зігрітись, “але за своїм звичаєм цей правитель відповів, що *все це дрібниці*, сів на коня, незважаючи на воду, що струмками стікала з одягу і навіть виливалась із чобіт, і хоча панував пронизливий холод, у такому вигляді повернувся до Залудека” (II, 565).

Однак, інколи щаслива Карлова зірка заходила за хмару. Ще прикріше, що таке траплялось навіть не в бою. Так, 20 вересня 1702 р., під Краковом, помітивши, як повз його намет промчав граф Стенбок, який тренував 150 зубожілих шляхтичів, король наказав замість обіду негайно подати коня. Але прибувши на місце, його кінь заплутався в кріпленнях наметів, перекинувся і розтросив ліве стегно вершника. “Здавалось, тільки король нічого не відчував і, відповідаючи з чудовим самовладанням тим, хто виглядав переляканим і глибоко враженими, сказав, що нічого страшного не трапилось і це можна легко вилікувати. Ніхто не почув від нього жодної скарги і не помітив жодного прояву болю, який він мусив відчувати” (I, 319). Гірше, що поширили чутку, що Карл XII помер. Вороги суверена вмістили цю новину в зарубіжних газетах, що привело всю армію в стан великої розгубленості. Однак, тиждень потому він уже завів розмову про від’їзд. Для транспортування короля придумали спеціальні ноші.

Карла XII вирізняє те, що він був не просто головнокомандувачем, він був першим серед воїнів, автор наводить чимало випадків безпосередньої участі короля в бою, що, власне, вирішувало результат зіткнення. “Король, ні миті не вагаючись, став на чолі гвардійських гренадерів і разом з принцом Вюртемберзьким, генерал-майором Мейерфельдом та ще кількома офіцерами підійшов до переходу і кинувся у воду, яка в першому розриві, де колись був міст, доходила до ліктів. І водночас наказав довгими піками поміряти глибину води, щоб дізнатись, чи є ризик потонути” (II, 578). Здивовані таким сміливим рішенням і гордовитою стриманістю, з якою шведи до них наближались, росіяни галопом кинулися геть, чим нагнали страху іншому своєму загонові.

Про те, що присутність короля на полі бою мала великий вплив на мужність воїнів, свідчить і жаль автора Реляції про Полтавську битву з приводу поранення Карла, він-бо вважає, що власне рана стала джерелом нещастя і справжньою причиною програшу того кривавого дня: “адже наші війська не лише змусили б її [Росію – З. Б.] піддатися, а й змогли б її перекинути й повністю розбити, як визнавали самі росіяни, якби рана короля не перешкодила йому самому віддавати накази” (IV, 43). Водночас автор підкреслює гідність свого короля, який керує боєм на ношах, а коли ядро пошкодило і

перевернуло ноші, знаходить у собі сили з пораненою ногою сісти на коня і залишатися поруч зі своїми воїнами.

Військові подвиги Карла XII викликали велике захоплення, зокрема у французьких офіцерів. Ось оцінка одного з них, Кольбера де Круассі, посла Луї XIV при Карлові XII у листі від 27 травня 1715: “поєднає мудрість й неймовірну м’якість, відзначається вищим духом і значною простотою. Відповідає правильно і швидко”, посол мав враження, що розмовляє “радше з філософом, ніж із королем”⁸.

Ним захоплювались і супротивники. Одного разу серед поранених біля редуту було знайдено важкопораненого капітана, який виявився французом за походженням. Він упізнав Карла за описом, але перепитав, чи шведський король бере участь у бою. “Коли принц Вюртемберзький показав на короля пальцем, офіцер смиренно схилив голову перед Його Величністю, послав йому тисячі благословінь і сказав, що, побачивши його, вмирає щасливим і втішеним”. За кілька годин він помер, “дивуючи всіх доокіл і зворушивши, либонь, і короля, який не міг не пожаліти, що такий мужній чоловік пішов із життя. Наступного дня його поховали з військовими почестями” (II, 580).

Король був невибагливим, легко переносив злигодні похідного життя, чого вимагав і від солдатів. Восени 1702 р. замість того, щоб оселитись у Вюргенському замку, король вирішив осісти в наметі, вкритому за його наказом соломою, з покладеними знизу дошками: а для того, щоб його при потребі зігріти, там цілодобово тримали кілька розпечених куль, що хтось інший, окрім Карла, вважав би дуже незручним (I, 163). Не покращились умови перепочинку шведського війська і після переходу через Німан 15 січня 1706 р. між Гродно і Вільно: “Оскільки сіл і будинків, щоб розмістити там усі загони, в яких не було ні багажу, ні наметів, не вистачало, їм – і кавалерії, і піхоті – довелося простояти в чистому полі, зберігаючи бойовий порядок, на виду у ворога. ... Для обох королів і принца Вюртемберзького розвели велике вогнище в солом’яній загорожі, щоб захистити від вітру і диму. Його Величість там не засиджу-

⁸ Цит. за: ERIC SCHNAKENBOURG, ‘Le regard de Clio: *L’Histoire de Charles XII de Voltaire dans une perspective historique*’ (2008) 1, no. 40 *La Découverte*, “Dix-huitième siècle” 461.

вався, більшу частину ночі навідувався до полків та під'їжджав до міста, щоб розвідати, що там у ворога, і роздивитися, чи не збирається той виступити” (II, 519).

Турбота про військо була одним із його пріоритетів. У грудні 1700 р. військо стало на зимові квартири в околиці Дорпата, “завжди невтомний” Карл “таки зумів відвідати геть усі підрозділи і посприяти їхній безпеці, прикривши їх та забезпечивши від короткотривалих набігів московитів і саксонців” (I, 105). А в квітні “поклав собі за завдання відвідати всі місця стоянок війська і оглянути всі військові частини, досить ослаблені хворобами, хоча вони потроху вже приходили до тями” (I, 119–120). Таке ставлення спостерігається впродовж усього походу: “Хоча кампанія була завершена, завжди невтомний і активний король, постійно відвідував різні зимові квартири своєї армії. Оскільки вони були розкидані і досить віддалені одна від одної, ... Карл, почет якого зазвичай був не дуже численним, часто підставляв себе у тривалих поїздках, що їх постійно влаштовував” (I, 164). 13 грудня 1702 р.: “Ні погана погода, ні часті бурі, що супроводжувались градом і снігом, які падали дуже рясно, ні, зрештою, сувора і дуже холодна зима, не могли завадити королю, який щойно одужав після падіння, регулярно щодня відвідувати різні зимові квартири свого війська” (I, 344).

Про мудрий підхід короля до збереженості свого війська говорить і автор реляції про Полтавську битву. Зазвичай Карл XII розміщував свої частини невеличкими окремими корпусами, на незначній відстані один від одного. “Так було легше дотримуватися чистоти, оберігаючи їх від хвороб, які майже завжди стають заразними, якщо ціла армія замкнена в одному таборі. Оскільки ці угруповання практично не мали ніяких укріплень для свого захисту, він завжди чинив ворогові спротив, атакуючи більшою чи меншою силою, не даючи йому часу зорієнтуватись і змушуючи у будь-який момент боїтись нових дій з нашого боку” (IV, 42).

Про те, що король і надалі дбав про своїх солдатів, пише і автор Щоденника відступу короля Швеції у Бендери після Полтавської битви. Коли 16 липня рештки шведського війська, що тікало від росіян, стали табором на березі Бугу, і турки привезли продукти, Карл XII розпорядився роздати воїнам не лише хліб, а й м'ясо, а ще закупити біків, овець та інші продукти, щоб їх підгодувати (IV, 86).

Слід відзначити, що шведську армію постійно підтримувало і супроводжувало велике релігійне почуття, непоказне і нелицемірне. У таборі суворо й чітко дотримувалися годин щоденної молитви й недільної служби, на бій рушали, отримавши благословення священника і звичне Карлове “військове слово «З Богом!»” (I, 261).

Можливо, власне християнська складова спонукала короля за певних обставин проявляти милосердя і до ворогів. Так, після того як Торн (Торунь) здався на милість переможця, він залишив генералів і полковників на обід і надзвичайно приязно прийняв де Каніца. Граф Сперлінг також чудово пригостив у місті всіх офіцерів гарнізону, Його Величність наказав віднести туди п'ятдесят страв зі своєї кухні. Водночас солдатам роздали багато биків та баранів, яких пригнали до міста, що було дуже доречно для зголоднілих мешканців (II, 34–35). Та більшої поваги заслуговує вчинок короля, який у розпал бою приїхав у Люцаушольм за Кобриним і встиг врятувати життя двом десяткам росіян, які ще не загинули (I, 138).

Карл XII вирізнявся надзвичайною впертістю, яка межувала з нерозсудливістю. У своєму намаганні поквитатись із ворогом, у березні 1706 р. він продовжував похід від Берестя на Волинь, “у забутому і геть зруйнованому краю”, хоча і виснаженість війська, і обставини були вкрай несприятливими, передусім через брак провізії та фуражу, не забуваючи про нескінченні поліські болота і непролазні дороги. “Нас усюди супроводжувала нужда; оскільки при нашому наближенні жителі провінцій повтікали, а в Литві, Білорусії, на кордонах Московії та в Україні не мають звички зберігати зерно після обмолоту, мед та інші продукти у повітках чи власних будинках, а закопують у землю або ховають у погребі, які важко розшукати, особливо взимку; щоб не загинути від голоду, нашим солдатам доводилось шукати ці місця, длубаючи землю мечами й піками, як довкола будинків, так і довкруг сіл, містечок і навіть у лісах, де люди часто ховають свої припаси” (II, 525). “Неймовірна нужденність цього краю позначилась навіть на столі обох королів. Замість масла все присмачувалось салом або олією, що часто викликало хвороби, яких не уникнув і король Станіслав” (II, 527). “Упродовж усього цього часу не було можливості накрити стіл Його Величності; тож той, хто знаходив у кишені шматок хліба, щоб утамувати голод, який мучив у тому знищеному спустошеному краю, почувався щасливим (II, 574).

Чим за таких обставин міг керуватись полководець у 1706 р., коли вже в середині листопада 1700 р. він спонукав військо рухатись уперед, щоб скористатись жахом, який вони посіяли серед росіян після однієї з перемог на шляху до Нарви, “тим паче що запаси провіанту вичерпувалися, а знайти їх серед безлюдного зруйнованого краю годі й сподіватися”?

“Йому, як на мене, вигідніше наразі завершити ту віддалену війну, наслідки якої будуть дуже обтяжливими, ніж вважати себе зобов'язаним йти зі зброєю в Московію, піддаючись небезпеці втратити найкращу частину свого війська через виснаження, брак провіанту і внаслідок тих самих операцій, в яких воно доб'ється перемоги над своїми ворогами”, – так 17 лютого 1707 р. у листі до маркіза де Боннака, свого посла при Карлові XII, Луї XIV пророчо передбачив ситуацію, в якій опинився шведський король⁹.

Карл XII мав гарну пам'ять і добре знав історію, з приємністю розповідав генералам, що були в його супроводі, про особливості, що впадали у вічі лише великому полководцю, показував їм місця атаки і яким чином були там вишикувані ескадрони й полки. Так, йдучи в Прагу, передмістя Варшави, зупинився на долині, на якій його славної пам'яті дідусь король Швеції Карл Густав разом із курфюрстом Бранденбурга Фрідріхом Вільгельмом, званим Великим, після триденної битви повністю розбив польську армію, незважаючи на значну чисельну перевагу ворога (I, 235).

Водночас умів шанувати честь і своїх воїнів: йдучи на Литву зупинив військо на місці, де було розбито генерала Гуммергельма. Вислухавши капітана Сегрота, який виклав усі обставини бою, король розпорядився відкопати всіх загиблих, офіцерів і солдатів поклали в домовини і поховали зі звичними церемоніями. Король сам узяв участь у кортежі, а військо вшанувало пам'ять тих мужніх людей численними залпами з мушкетів (I, 221–222).

Знаючи свого полководця суворим і наче бездушним, супутники Карла в Бендерах були вражені, побачивши його страждання, коли він отримав повідомлення про смерть сестри Ульріки-Елеонори, яку він так ніжно любив. З одного з листів до неї ми дізнаємося, звідки в Карла таке божевільне прагнення воювати і відданість вій-

⁹ ERIC SCHNAKENBOURG, *Op. cit.*, p. 453.

ську. “Сестра мого серця написала, що буцімто чула про моє одруження найближчим часом: але я собі повсякчас нагадую, що, одружений зі своєю армією, як у дні хороші, так і погані, як на життя, так і на смерть... До того ж, серед нас заборонено одружуватися”¹⁰.

Карл XII вперто йшов до реалізації поставленої мети, незважаючи на втрати й поневіряння. Одна з них – обрання Станіслава Лещинського польським королем, воно стало результатом “славетної кампанії” 1704 року, яка тривала “майже зовсім без відпочинку впродовж півроку, точніше від 21 червня до кінця грудня... За цей період він детронізував короля Августа, одягнув на голову Станіслава польську корону, без піхоти, виключно з кавалерією захопив Львів, тричі перетнув Віслу і, зрештою, прогнав ворога за межі королівства після битви під Пунічем” (II, 371), – так коротко підсумовує події другого тому Г. Адлерфельд.

Як не дивно, у листі до кардинала, якого намагається спонукати якнайшвидше скликати сейм для елекції Станіслава Лещинського, цей прихильник абсолютизму згадує про волю народу: “Насправді Ми не стільки переймаємося славою наших військ, як думаємо про те, щоб дати спокій народові, який ми любимо. Саме тому ми бажали б знайти засоби, які могли б забезпечити стільки спокою Речі Посполитій, скільки переваг і безпеки для Королівства Швеції... Ми вважаємо, що було б дуже благотворно, аби в такій важливій справі було скликано зібрання, на якому нація, вільно і без будь-якого примусу могла висловити свої почуття цілком відкрито, не зазнаючи цензури, розробити справедливі засоби для тривалого миру й безпеки і сприяти загальному порятунку” (24 січня 1703 р.; I, 350–351).

А тепер він прагнув поквитатись із Августом II та з Петром I, своїм спадковим ворогом, і починає нову виснажливу кампанію, якій присвячено третій том Щоденника. Пригадаймо, однак, доки Карл XII спустошував бідолашні польські, білоруські, литовські та й українські землі, Петро I потроху розширював свої володіння за рахунок південно-східних провінцій на Балтійському морі, нечисленні й розпорочені шведські гарнізони не мали сил, щоб їх відстояти. Уже восени 1702 р. він заволодів Нотеборгом на виході до Ладозького озера, потім відвоював Інгрію, а весною 1703 р. місто-порт

¹⁰ А. GEFFROY, *Op. cit.*, p. 367.

Нієн, і вже 17 травня на островах у гирлі Неви заклали перший камінь Санкт-Петербурга, на кінець літа посеред шведської території височів невеликий форт, у листопаді у новий порт увійшов перший торговий корабель з-за кордону, за штурвалом якого стояв Петро І.

Слід пам'ятати, що роки Карлових перемог не були марними для росіян, московити навчилися у нього мистецтву ведення війни: недаремно після Полтавської битви Петро пропонує випити за здоров'я вчителів – шведів. Цікаво, що Вольтер розглядає це зіткнення в перспективі тривалого часу цивілізації Росії. Адже перемоги шведів, хоч і вражаючі, нічого не продукували і, врешті-решт, привели до знищення могутності шведської держави. Засліплений успіхами перших кампаній Карл був надміру впевнений у собі, сподіваючись під Полтавою так само захопити росіян зненацька і посяяти паніку. Пригадаймо, що причину його поразки Вольтер вбачає власне в тій першій значній перемозі над росіянами: “головною причиною нещастя Карла в Полтаві був спогад про Нарву”¹¹. Тільки тепер нагородана й озброєна, не виснажена російська армія діяла спокійно і скористалась своєю перевагою.

При всьому захопленні, яке викликає сміливість і цілеспрямованість шведського короля, “Дон Кіхота Півночі”, слід зауважити, що від усвідомлення того, скільки величезних матеріальних і людських ресурсів було змарновано в усіх тих походах, перемоги і героїчна постать Карла XII вже не видаються такими яскравими й захопливими. Прикро від того, що така неординарна особистість, такі потенційні можливості не були використані для поступу і розвитку держави. Читач розуміє, що Карл XII нехтував безпосереднім обов'язком суверена: дбати про свою державу і народ. Вимагаючи абсолютної покори й самостійно вирішуючи питання про дальше тривання війни, Карл XII, безумовно, несе відповідальність за руйну свого королівства, за зубожіння – через нескінченні надмірні податки й побори – й злиденне життя своїх підданих. Ним до кінця володіє якість божевільне прагнення завойовувати, може, не стільки завойовувати, тобто примножувати, прирощувати, – адже за цей час Швеція втратила території, якими заволоділи його предки, – як воювати. Про його безвідповідальність свідчить і те, що він постійно ризикує своїм

¹¹ VOLTAIRE, *Histoire de Charles XII, roi de Suède*, p. 355.

життям, не зважає на небезпеку, бездумно кидається в бій.... Тоді як Швеція доведена до краю, король переймається тільки військовими справами, планує майбутні походи. Навіть сидячи в Туреччині, він знову вимагає 20 тис. чоловік і 100 тис. талярів, щоб разом із Османською імперією знову атакувати кордони Росії... Його зовсім не цікавить стан справ у своїй державі. Не отримавши бажаного і дізнавшись, що Сенат посмів скликати у 1710 р. сейм – через нагальну потребу дати бодай якийсь лад фінансам, – він посилав гнівні листи з поновленням заборони скликати представників нації без його дозволу, звинувачуючи сенаторів в усіх бідах. Тоді як виконати його вимоги було нереально, в країні бракувало робочих рук, останні набори рекрутів давали надто молодих або надто старих чоловіків, а ще посилали в'язнів і полонених данців чи росіян, при цьому незрідка виникали заворушення¹². Щодо загального стану справ у країні, яскравим прикладом може служити те, що Сенат розглядав можливість вивезення багатой Упсальської бібліотеки в якесь внутрішнє місто, боячись висадки росіян на архіпелаг перед самісіньким Стокгольмом¹³.

У самій Швеції ставлення до Карла XII неоднозначне, романтичне сприйняття короля-героя протистоїть більш реалістичному підходу при оцінці постаті монарха. У 1910 р. мала місце так звана Стріндбергова дискусія¹⁴. Письменник і драматург Юхан Август Стріндберг (1849–1912) виступив із критикою знаменитого короля, називаючи його “руйнівником шведської нації”. Таке бачення превалює серед прихильників соціальної демократії та держави загального добробуту. Його опонентом був письменник Карл Густав Вернер фон Гейденстам (1859–1940), майбутній лауреат Нобелівської премії (1916).

У будь-якому разі, постать Карла XII дуже неоднозначна. Серед величезного масиву документів, листування, мемуарів, наукових праць і книг кожен може вибрати те, що йому до вподоби. “Військова історія шведського короля Карла XII” займає гідне місце серед цих матеріалів.

¹² A. GEFFROY, *Op. cit.*, p. 383.

¹³ *Ibid.*, p. 384–385.

¹⁴ SUSAN C. BRANTLY, *The Historical Novel, Transnationalism and the Postmodern Era. Presenting the Past* (New York 2017) 156.

Сучасна біографія короля Карла XII

Про шведського короля Карла XII відомо практично кожній освіченій людині. Україна не є винятком. Але відомості про цю історичну постать зазвичай вичерпуються стислими енциклопедичними довідками та фрагментарними згадками у виданнях, присвячених повстанню гетьмана Івана Мазепи 1708–1709 рр., діяльності гетьмана Пилипа Орлика та Північній війні. Тому сам факт появи книги польського історика, декана історико-філософського факультету Лодзького університету Збігнева Анусіка, яка вийшла друком напередодні ювілею повстання Мазепи¹, є відрадом. Цей автор є знаним спеціалістом з історії періоду XVII–XVIII ст., “найкращим нині в Польщі спеціалістом щодо нової історії Швеції, особливо в контексті функціонування цієї держави на міжнародній арені”².

Відзначимо, що ця книга побачила світло у поважному видавництві “Оссолінеум”, яке поміж іншим видає серію біографій видатних людей польської історії. Серед них є чимало таких, котрі безпосередньо стосуються історії України. Так, останнім часом були видані або перевидані біографії королів Сигізмунда-Августа³, Сигізмунда III⁴, польського полководця Єжі Любомирського⁵ та ін. Ця серія має науково-популярний характер, але, слід підкреслити, що популярний виклад не знижує її назагал високого наукового рівня.

¹ Z. ANUSIK, *Karol XII* (Wrocław; Warszawa; Kraków, “Ossolineum” 2006) 383 s.

² T. SROGOSZ, ‘Історія України в джерелознавчих дослідженнях З. Анусіка. Рецензія на монографію: Zbigniew Anusik, *Studia i szkice staropolskie, Łódź 2011, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 853*’ в *Історичний архів. Наукові студії* (Миколаїв 2012), вип. 9, с. 179–181. На цю ж книгу відгукнувся у 2013 р. в “Гілеї” позитивною рецензією історик з Умані Ігор Кривошея.

³ S. SYNARSKI, *Zygmunt August* (Wrocław; Warszawa; Kraków 2004).

⁴ H. WISNER, *Zygmunt III Waza* (Wrocław; Warszawa; Kraków 2006).

⁵ W. KLACZEWSKI, *Jerzy Sebastian Lubomirski* (Wrocław; Warszawa; Kraków 2002).

Монографія Анусіка складається з 13 розділів, а також списку використаних джерел та літератури, іменного покажчика і списку ілюстрацій (їх всього 8). Аналізуючи її, ми вважали за потрібне більшу увагу приділити розкриттю її змісту і тому ця рецензія більше нагадує анотацію.

У розділі I “Родина, дитинство, виховання” (с. 5–21) розповідається про початковий період життя майбутнього короля. Зазначено, що його рід походить з південної Німеччини, який володів Баварією, Палатинатом і частиною Ельзасу, йому був наданий княжий титул ще з часів Фрідріха Барбароси – учасника хрестових походів. Прадід короля Ян Казимир одружився з сестрою шведського короля Густава II Адольфа – Катериною Ваза, а їхній син, войовничий Карл II Густав став королем Швеції (1654–1660). Потім корона перейшла до малолітнього сина Карла Густава – Карла XI, який мав повну владу з 17 років. Хоча він не мав особливих талантів і відзначався скупістю, але все ж успішно правив Швецією. У 1680 р. він одружився з дочкою датського короля Фрідріха III Ульрикою Елеонорою. У цьому шлюбі народилося п’ятеро синів, але чотири з них померли немовлятами. Єдиний син, котрий вижив, був майбутній король Карл XII, котрий народився 27(17).06.1680 р. (в родині було також дві доньки). Змалку князя Карла готували до королівського трону і відповідно вчили, дбаючи також про його фізичний розвиток. Хлопець був слухняним і не бунтував проти вчителів. Головними предметами були теологія, мови (латина, шведська, німецька, французька), якими досконало володів, історія і політичні науки. Щодо історії, то князь захоплювався діяннями Олександра Македонського і римських імператорів, особливо Юлія Цезаря. Менше його приваблювала поезія і література взагалі. Князь Карл тяжів до реалізму і правди, твердо вважав, що король має бути прикладом для підданих, мусить суворіше, ніж вони, притримуватися моральних принципів. Так, у 1699 р. після того як Карл прийшов з полювання брудний і дуже впився, його вилаяла бабуся. Годі Карл дав слово, що більше не буде пити. І дійсно, тільки два (!) рази він порушив слово в крайніх випадках. З 1689 р. під керівництвом генерала Карла Магнуса Стюарта він почав опановувати математику, військову інженерію і малювання. Карл полюбив математику, мав виняткові здібності до розв’язання алгебраїчних завдань, механіку,

а його вчитель-генерал сильно вплинув на формування його світогляду. Ще в 7-річному віці князь отримав власний гвардійський полк, а трохи підрісши, проводив з ним навчання. Захоплювався полюванням і в 10-літньому віці вбив вовка, а у 12 років вбив втікаючу лисицю і свого першого ведмедя. У 1693 р. померла мати Карла і на смертному ложі взяла від сина обіцянку, що він буде належно опікуватися сестрами, що син сумлінно виконав. За дружиною пішов і Карл XI (1697), котрий смертельно хворів на рак. Так молодий князь (15 років) був проголошений королем Карлом XII і панував всього 21 рік.

Він мав зріст бл. 183 см., був худорлявим, з довгими руками і ногами, маленькими долонями й ступнями, але з широкими міцними плечима. Мав овальне обличчя з ніжною шкірою, трохи подзьобаною віспою, сині очі, світле волосся. Трохи сутулився і ступав дещо незграбно. Був загартованим і добре переносив і спеку, і дощ, бездоганно сидів у сідлі (краще ніж всі тогочасні європейські монархи!). На початку панування Карла XII велику роль відігравала Регентська Рада, в котрій була присутня й бабуся короля, але одразу після поховання Карла XI його наступник розпустив її. Найдосвідченішим і найстаршим політиком був тут граф Оксенштєрна, що керував зовнішньою політикою.

У розділі II (“Король і його королівство”) (с. 22–39) аналізується становище Шведської держави, сімейні проблеми родини Карла XII, спосіб життя молодого короля. Відзначається успішність військово-адміністративної реформи Карла XI, його заповіт сину користатися послугами двох радників (Томаса Полуса та Карла Піпера), яким Карл XII негайно надав графські титули. Піпер став “першим міністром і єдиною людиною, з котрим (*Карл XII – Ю. М.*) ділив тягар влади” (с. 27). Уважно розглядається конфлікт між Данією і Швецією, який спричинив Північну війну. Ініціатором війни була Данія, яка уклала військовий союз з Саксонією та Московською державою. 12(2) лютого 1700 р. саксонські війська без оголошення війни перейшли кордони Інфляндії, яка була під владою Швеції, і спробували взяти Ригу. Трохи пізніше датчани вдерлись до князівства Гольшайн-Готорп і шведи почали готуватися до контрнаступу. Навесні 1700 р. Карл XII з гвардією залишив Стокгольм, щоб з'єднатися з готовою до виступу армією.

У розділі III (“Датський похід і битва під Нарвою”) (с. 40–64) розглядається успішний похід Карла XII до Данії, в ході якого було збомбардовано Копенгаген. Одночасно було досягнуто успіху в Балтиці. 21(11) серпня 1700 р. успішний шведський бліцкріг можна було завершити. У цей час було підписано мир між королем Данії і князем Гольштайн-Готорпу. Останнє князівство, яке було яблуком розбрату між Швецією і Данією, діставало повну суверенність. Але Карл XII був цим невдоволений, бо датчани могли вдарити на Швецію в будь-який час, спираючись на допомогу союзників. Його підозри були небезпідставні. У війну в Балтиці втрутилася Річ Посполита (сам король Август II прибув під стіни Риги), а 3.09 (24.08) 1700 р. війну Швеції оголосила Московська держава і армія Петра I почала наступ в Інгрії. У листопаді того ж року Карл XII висадив десант у Естонії і невдовзі підійшов до Нарви, якою оволоділи московіти. Дуже детально Анусік розповідає про битву під Нарвою, яка закінчилася блискучою перемогою шведів. Про цю поразку російські історики згадують лише побіжно і тому монографія польського автора має особливу цінність. Однак, коли йдеться про надання Петром I підкріплення на чолі з генералом Борисом Шереметєвим військам, які облягали Нарву, і говориться, що це були “загони козаків і калмиків”, то бракує уточнення: про яких саме козаків йдеться, запорозьких, гетьманських чи донських. Це ж стосується й більшості інших згадок у книзі про козаків.

Розділ IV (“Марш на південь”) (с. 65–95) присвячений висвітленню маршу Карла XII проти Речі Посполитої (битви над Двиною, під Олькеніками, зайняття Курляндії й Кракова, прихід під Варшаву тощо). Приділяється увага переговорам Петра I з Августом II (двоюрідним братом Карла XII!), внаслідок яких останній відмовився від пакту зі Швецією і спільного виступу проти Московії.

У розділі V (“У польському лабіринті”) (с. 96–151) автор ґрунтовно розбирає польську політику Карла XII. Починає він з того, що вказує на помилковість курсу Карла XII на детронізацію Августа II, від чого його пробували відмовити Оксенштьерна, Піпер та низка інших авторитетних членів канцелярії і генералітету (Ренскольд, Стенбок, Горн та ін.). Тоді Карл XII хибно оцінив настрої панівного прошарку Речі Посполитої, насамперед шляхти. Його підтримала хіба що невелика частина магнатів. Ситуацію погіршили дії швед-

ських військ, які пустошили Малопольщу (південно-східну Польщу) і те, що Карл XII зламав ногу (його кінь, який мчав галопом, спіткнувся і зробив сальто в повітрі із вершником), потім і застуда короля. Погані для шведів новини надходили з Балтики, Інгрії та Карелії, де активізувалися російські війська. Шведам сприяло тільки те, що на Правобережній Україні вибухнуло повстання С. Палія, на придушення якого вирушили коронні війська. І шведи в грудні 1702 р. успішно діяли на Люблінщині, потім перемогли під Пултуськом, взяли Торунь (14.11.1703). Пізніше він визнав королівський титул електора Бранденбурга Фрідріха I, хоча й недолюблював його, але забезпечив досить спокійний прусський фланг, поліпшив ситуацію з постачанням провіанту армії. Результатом цього було взяття шведами Ельблонга та їх більший контроль над гирлом Вісли. Між тим у середовищі панівного класу Речі Посполитої поглиблювався розкол: прихильники шведів провели в січні 1704 р. з'їзд у Варшаві, на якому формально детронізували Августа II, який укритися в Сандомирському воєводстві. Пізніше на трон Речі Посполитої був обраний магнат Станіслав Лещинський. Інші кандидати (князі Франциск де Конті, Франциск II Ракочі, Єронім Любомирський та ін.) були відкинуті шведським королем. Навесні 1704 р. Карл XII чекав підходу російської армії, яка йшла на допомогу Августу II. Вона збиралася у Києві і до неї мав долучитися корпус запорозьких козаків (точніше: козаків Гетьманщини). Карл XII вирушив до Сандомира, потім погнався за військами Августа II, що відступали на схід на етнічні українські землі, оволодів Ярославом і Львовом (7.09.1704). У той же час російські війська поступово брали гору в Балтиці: взяли Дерпт і Нарву. Карл XII мусив йти туди на підмогу. Оскільки Август II оволодів Варшавою, король мусив зайнятися польськими справами. У бою під мурами Каліша загинув Клінковстрьом, один з найближчих приятелів ще з часів дитинства Карла XII. У цілому кампанія 1704 р. закінчилася з суперечливими результатами. Хоча плани Карла XII не були повністю реалізовані, однак саксонські війська були вигнані з Польщі. 1705 р. Карл XII розпочав у відносному спокої. Він свідомо вичікував, доки російські війська увійдуть в Польщу, щоб тут дати їм битву. Перебування ж у Польщі давало можливість особливо не турбуватися про забезпечення військ провіантом і тим самим полегшити фінансову ситуацію державного

скарбу. 1 серпня 1705 р. шведи блискуче розбили війська Августа II під Варшавою, а 4 листопада 1705 р. у Варшаві відбулася коронація Станіслава Лещинського. Потім Карл XII вирушив на схід до Гродна, де знову розбив сили Августа II під Виховою, а пізніше і козацьку підмогу під Клецьком. 5.06.1706 р. він уже був у Пінську, де перебував місяць, а потім вирушив на Волинь. Оскільки місцеві магнати переважно підтримували Августа II, шведи дістали привід для грабунку і сильно спустошили край. Все ж, Карл XII переконався, що гонитва за Августом II не приносить сподіваних результатів і тому він вирішив громити його в Саксонії.

Розділ VI (“Кульмінація успіхів”) (с. 152–170) присвячений діям Карла XII в Саксонії. Передусім Анусік описує Альтранштадський мирний договір, укладений шведами з позиції сили. Якщо на заході ситуація складалася щасливо для шведів, то на сході починалися події, що віщували нещастя для них. Вони програли битву під Калішем (29.11.1706) об’єднаним силам росіян, серед яких було й 10 тисяч козаків, поляків і саксонців (останні ще не знали про укладення миру). Аналізується також складна дипломатична гра шведів, яка мала переважно позитивні наслідки для них (насамперед вдалося уникнути війни з імперією Габсбургів і нав’язати їй свої умови). Мирний перепочинок дав змогу відновити сили шведської армії, чисельність якої перевищувала 43 тисячі (потім кордони Російської імперії перейдуть бл. 35–37 тисяч).

Розділ VII (“Шлях до Москви”) (с. 171–205) розпочинається з висвітлення ситуації в Речі Посполитій. Тут по суті вперше виявилася значна помилка Карла XII, який не згодився всупереч проханню Лещинського прийняти до числа його прихильників конфедератів, низку магнатів, які раніше воювали на боці Августа II (насамперед коронних гетьманів Сенявського та Ржевуського). Це спричинило те, що конфедерати були змушені прихилитися до Петра I. Значніша помилка Карла XII полягала в небажанні тоді укладати мир з Петром I, чого той шукав через посередництво Англії, а пізніше Франції. Він недооцінював Петра через те, що той “мав дуже слабкі нерви і ніколи не грішив особистою мужністю” (с. 182). Шведи зайняли Литву й північну Білорусію (включно з Мінськом), а південну – російська 50-тисячна армія (у Литві стояло ще 16 тисяч, а в Інгрії – 24 тисячі проти відносно малих шведських сил). Анусік детально ана-

лізує хід переможної для шведів битви під Головчином 14.07.1708 р. (с. 186–194), після чого Карл XII зайняв Могилів, потім Чериків, але шведи зазнали поразки під Малетичами (біля Мстислава) та реваншувалися під Татарським. Добігало кінця дощове літо 1708 р. Росіяни ж з наказу Петра I застосували тактику випаленої землі і шведська армія чи не вперше стала відчувати гострий брак провіанту, внаслідок чого у війську стали поширюватися хвороби. Карл XII ще раніше дав наказ генералу Левенгаупту йти до нього з Риги з підмогою та провіантом, але той зволікав з виступом, виявив схильність до іпохондрії та підозрливості, надто повільно йшов на зближення з королем, що мало тяжкі наслідки. В цих умовах, без провіанту, не маючи доброї інформації про корпус Левенгаупта, Карл XII вирішив у таємниці від ворога рухатися на Сіверську Україну, до “краю багатого хлібом, де можна подумати про відновлення сил втомлених солдат” (с. 203). Треба взяти під увагу втому війська від війни взагалі, адже воювали вже 8 років! Анусік справедливо вважає, що поворот шведської армії з-під Татарська треба визнати як “переломний момент у цій війні” (с. 205).

Розділ VIII і IX (“Українські міражі” та “Полтавська катастрофа”) (с. 206–238; 239–279) для історика України мають особливу цінність. Спочатку розповідається про марш шведської армії через Костюковичі на Костеничі (під Мглином), де розпочиналися українські етнічні землі. Тут командувачі шведського авангарду затіяли гостру суперечку щодо подальшого пункту походу: Стародуб (на цьому наполягав Лагерскрона) чи Почеп (як вважав Йорнештедт). Доки тривали непотрібні дискусії, росіяни захопили Стародуб і заходились грабувати околиці. Коли вість про це донеслася до Карла XII, він сказав, що Лагерскрона “шалений і позбавлений розуму”. Основні сили шведської армії увійшли в Стародубський полк, але через грабунки й спустошення росіян не змогли знайти належного провіанту. Тим часом надійшли вісті про нещасливу битву під Лісною, в якій Левенгаупт зазнав поразки, втратив обоз та артилерію (с. 210, 213–215). Через голод Карл XII рушив далі на південь. Тут Анусік припускається традиційних помилок для польської історіографії: явно недостатня увага до України, до висвітлення ролі козаків, і дивні, як для автора ХХІ ст., оцінки на кшталт: “Лівобережна Україна, давня земля Речі Посполитої” (*підкреслено нами – Ю. М.*) (с. 211), і

заявлені російські стереотипи (“Іван Степанович Мазепа... старий крутій та інтриган” (с. 211), “зрада Мазепи” (с. 218), неточності в передачі назв українських міст (Царичувка – *Saryczówkę* замість Царичанка) (с. 228) і сприйняття на віру тверджень про існування договору Мазепи з Лещинським, в якому він нібито передає всю Україну під польське панування, а сам задовольнявся удільним князівством у Полоцькому та Вітебському воєводствах (цю фальсифікацію детально викрив С. Павленко⁶. Хоча Анусік говорить і про істориків, які сумніваються в тому, що переговори між Лещинським та Мазепою були остаточно укладені “у формальній угоді” (с. 212). Не використовує чомусь Анусік низку праць сучасної російської та української історіографії, наприклад Валерія Возгриня⁷.

Продовжуючи розповідь про подальший марш армії Карла XII, Анусік справедливо стверджує, що її “солдати були дуже ослаблені через голод та дизентерію” (с. 215). Коротко він описує трагедію Батурина (с. 218–219), підкреслює, що там були знищені запаси провіанту і боєприпасів. Настала люта зима, яка теж болісно вдарила по шведах. Автор зупиняється також на маршу Гадяч-Веприк (кривавий штурм міста був невдалим) – Зіньків-Опішня-Будища (тут шведи здобули перемогу), – врешті облога Полтави (с. 221–233, 235–238); вказує, що під Веприком “Карл вперше підвів як воєначальник” (с. 223). Поранення в ногу Карла XII деморалізуюче вплинуло на шведську армію (через це він не міг, як раніше, брати безпосередню участь у Полтавській битві), яка і без того потерпала голоду, холоду й хвороб. У наступному розділі Анусік докладно зупиняється на Полтавській битві. Чисельність шведської армії складала 22 тисячі, а в битві брали участь 17 тисяч (решта залишилася, щоб блокувати Полтаву від можливих вилазок) у той час як армія Петра I постійно поповнювалася і під Полтавою вона налічувала 43 тисячі. Хід битви описаний ґрунтовно, але не має якихось суттєвих відмінностей від описів попередніх дослідників. Важлива заувага Анусіка, що результати битви визначили дії піхоти. Шведська кавалерія була не чи-

⁶ С. ПАВЛЕНКО, *Міф про Мазепу* (Чернігів 1998) 179–192.

⁷ В. ВОЗГРИН, *Россия и европейские страны в годы Северной войны (история дипломатических отношений в 1697–1710 гг.)* (Ленинград, Наука 1986).

сельною і їй не вдалося належним чином вишукувати до бою. В результаті поразки Карла XII забитими виявилися майже 7 тисяч шведських солдат і офіцерів, а бл. 3 тисяч потрапило в полон. Довершила поразку Переволочна (с. 269–279). Хоча король з частиною армії, насамперед хворими і пораненими, переправився через Дніпро в ніч на 11 липня 1709 р., їй решта на чолі зі злочасним Левенгауптом капітулювала без жодного пострілу перед авангардом російської армії. Ці полонені були в неволі 13 років і лише 5 тисяч з них повернулися до Швеції...

У розділі X (“Гість і в’язень султана”) (с. 280–325) розповідається про перебування Карла XII у Бендерах, у володіннях турецького султана Ахмеда III. Анусік слушно вказує на хибність політики короля в цей період: замість переходу до стратегічної оборони і укладення миру з Росією, він заходився творити коаліцію з участю турків і татар (у книзі докладно висвітлюються місії до Стамбула Мартіна Нойгебауера, Понятовського, спроби підкупити або отруїти останнього російським послом Петром Толстим). У той же час автором не сказано, що така політика Карла XII була в інтересі українських самостійників і принесла свої плоди: 2 грудня 1710 р. Туреччина оголосила війну Росії. Але було вже пізно: король мав терміново реагувати на погіршення ситуації Швеції в Балтиці. До нашестя ворогів зі сходу й заходу, додалися неврожай, голод і пошесті в Швеції 1709–1710 рр., брак фінансів у Карла XII. Хоча зіткнення над Прутом російських і турецьких військ трохи не скінчилося катастрофою для Петра I, про що і про Прутський договір йдеться на с. 300–307, султан був дуже розчарований вістями з Балтики і авторитет Карла XII серйозно підупав у його очах. Фактично був змінений статус короля, який переїхав у село Варницю. Тут мав місце “калалалик” – скандал 12.02.1713 р., коли турки обстрілювали будинок Карла XII з гармат і рушниць, король був поранений втретє, а потім і вчетверте (на щастя куля тільки зачепила його щоку, а іншим разом був легко поранений шаблею). Гірше було те, що його немовби поранили кулею в коліно (за іншими даними він зламав ногу). Турки і особливо татари добивались від’їзду короля з володінь султана, навіть дійшло до збройної сутички (с. 309–316). Ставлення турків до Карла XII залежало від успіхів чи неуспіхів шведських військ, результатів військового протистояння та дипломатичної боротьби в

Європі. Після переговорів Карл XII (його ситуацію поліпшили успіхи шведських військ у Балтиці) у вересні 1714 р. розпочав свою подорож до Швеції. У пам'яті турків мужній король лишився під іменем Демір-баші, тобто Залізна Голова.

Розділ XI (“Довгий шлях додому”) (с. 326–342) детально розкриває подорож інкогніто короля у супроводі невеликого ескорту через Балкани, Австрію (Відень), Німеччину до Штральзунду, куди він прибув у ніч на 22.11.1714 р. Загалом король подолав 2300 км, з яких 1430 км проїхав верхи, 850 км у поштової кареті і за добу проїжджав у середньому понад 160 км., обмежуючись мінімальним часом на відпочинок. Полтавська поразка, перебування в Османській імперії не змінили його характеру. Він вирішив продовжувати війну проти Данії, Саксонії та Пруссії, незважаючи на тяжкий стан країни і на нерівність збройних сил (14 тис. шведів проти 50 тис. противника). Ясна річ, що поступово шведи програвали і на суходолі і на морі. У ніч на 16.11.1715 р. Карл XII здійснив нічний штурм на укріплення датського десанту в Штресові на балтійському узбережжі. Гарматним ядром було вбито коня під ним і той придавив вершника. Майже тієї ж миті мушкетна куля вразила Карла XII в груди і він втратив свідомість. Шведи зазнали поразки, втратили 400 душ забитими і 200 пораненими і були змушені відступити. Але рана Карла XII не була тяжкою і вже через два тижні він знову командував військами. Все ж, у грудні 1715 р. він повернувся на батьківщину після 15-річних походів.

Розділ XII (“Останні роки”) (с. 343–365) присвячений заключному періоду життя Карла XII. Історик висвітлює реформи короля цього часу, зокрема військову, яка вдалася найкраще і привела до створення “сучасної армії, досконало організованої і вишколеної” (с. 347), роль нового королівського радника барона Гьорца (“великого візира короля”). Реформи сприяли піднесенню держави, але були важкими і викликали невдоволення народу. Взимку 1716 р. Карл XII здійснив удар по Норвегії, яка була тоді в складі Данії. Хоча він виграв битву під Хьоланд, але дістав поранення шаблею. Це, а також сніги й холоди змусили згорнути наступ. Далі Анусік приділяє увагу переважно дипломатичній боротьбі, двом відносно спокійним рокам, які Карл XII провів у Лунді і врешті останній кампанії короля – походу в південну Норвегію. Вона розгорталася успішно

для шведів і привела до облоги ворожої фортеці Фредріксхал. Історик детально описує події облоги, останні дні Карла XII. Коли король увечері 11 грудня 1718 р. оглядав ворожі позиції (відстань до них була всього 160 метрів), смертельна куля влучила йому в голову... Але існує досить обґрунтована версія, що короля вбили не датчани, але “свої” змовники. Після цього облога замку була припинена і шведська армія повернулася додому. Через кілька років скінчилася й Північна війна. (Козацькі частини російської армії були у 1719 р. в кількох кілометрах від Стокгольма!). Швеція мусила піти на поступки ворожій коаліції і підписати з ними мир.

У стислому розділі XIII (“Заключення”) (с. 364–369) підводяться підсумки панування Карла XII і його наслідки. Насамперед відзначається, що королівська влада за рішеннями риксдагу 1719 р. значно зменшилась, а парламентська посилилася.

Таким чином, наукова громадськість отримала ґрунтовну біографію Карла XII. При її незначних недоліках вона без сумніву допоможе українським історикам у розв’язанні складних питань Північної війни.

Валіде Гюльнуш – покровителька Карла XII: таємне листування

Гюльнуш¹ (1640–1715) – фаворитка (гасекі²) Мегмеда IV та матір (валіде³) двох султанів – Мустафи II (1664–1703, роки правління: 1695–1703) й Агмеда III (1673–1736, роки правління: 1703–1730). Вона відома українцям завдяки мечетям, які спорудили на її честь у завойованому османами Кам’янці (нині – Кам’янець-Подільський) та Хотині⁴.

¹ Повне ім’я цієї жінки – Рабія (у перекладі з арабської – “Четвертий місяць арабського календаря”), Гюльнуш (з османотурецької – “Та, що п’є трояндову воду”) Еметуллах (з арабської – “Раба Аллага”). У султанському гаремі наложниці отримували нові арабські й перські імена. Також у моді були османські квіткові імена, пов’язані з трояндою, тобто “гюль” [В. І. ARGIT, *Harem-i Hümayun Cariyelerini, 18.yüzyıl* (İstanbul 2017) 80–81].

² Титул найулюбленішої наложниці османського султана, який в імперському гаремі запровадили у 1520-х роках [L. PEIRCE, *Empress of the East: How a European Slave Girl Became Queen of the Ottoman Empire* (New York 2017) 9; L. PEIRCE, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (Oxford 1993) 58–63, 127].

³ Найвищий жіночий титул в Османській імперії [М. Ç. ULUÇAY, *Harem* (İstanbul 2011) 120–121; L. PEIRCE, *The Imperial Harem...*, p. 126, 258; A. ŞİMŞİRGİL, *Valide sultanlar ve harem* (İstanbul 2014) 23–24].

⁴ Мечеть гасекі Гюльнуш у Кам’янці в костелі Св. Миколая звів 1672 року її чоловік – султан Мегмед IV. Про це й досі нагадує османський мінбар (амвон), який можна побачити у цьому храмі. Він – мініатюрна копія мінбару мечеті Нової валіде Гюльнуш у районі Ускюдар Стамбула. Прикметно, що персонал мечеті в Кам’янці отримував набагато більшу платню, ніж у мечетях, котрі збудувала валіде Гюльнуш у столиці Османської імперії. Так, приміром, платня кам’янецького імама становила 75 акче (османська срібна монета) в день. Імами стамбульських мечетей валіде Гюльнуш у Галаті щодня отримували тільки 15 акче, в Ускюдарі – 25 акче [M. ÖZGÜLEŞ, ‘Gülnuş Emetullah Sultan’ın İmar Faaliyetleri’ *Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen bilimleri enstitüsü*, 2013, s. 125, 529, 536]. У Хотині від мечеті валіде Гюльнуш, яку збудував 1715 року її син Агмед III, залишився лише фундамент.

*Портрет валіде Гюльнуш. Невідомий художник. XIX ст.,
82 × 67 см. Музей палацу Топкапи, 17/144*

За правління молодшого сина Гюльнуш, Агмеда III, відбулася знакова подія: османська армія 8–9 липня 1711 року розбила московські війська на чолі з Петром I у битві поблизу Ясс, над річкою Прут. Значну роль у розв’язанні цієї війни відіграло перебування на території Османської імперії, у Бендерах, шведського короля Карла XII (1682–1718), який туди прибув разом із гетьманом Іваном Мазепою після поразки у битви під Полтавою 1709 року.

На жаль, про роль валіде Гюльнуш у погіршенні відносин османів із московитами та її участь у подальшій долі шведського короля Карла XII немає достатньо інформації в українських історичних джерелах. Проаналізувавши турецькі дослідження щодо біографії цієї султани та подій московсько-османської війни, вдалося знайти чимало цікавих фактів про взаємини шведського короля із валіде Гюльнуш, зокрема, і про їхнє таємне листування.

Ця тема у світлі тодішніх подій є, на наш погляд, актуальною. Тому ми їй присвятили їй цю публікацію.

Карл XII, перебуваючи із почтом та українськими козаками у Бендерах, заручився підтримкою кримського хана Девлет II Герая, якого турбувало зміцнення Московського царства, і намовив його спонукати султана Агмеда III до боротьби із запеклим ворогом – московським царем Петром I. Понад рік довелося переконувати правителя Османської імперії розв’язати війну з московитами, аби попередити таким чином їхнє вторгнення на землі Молдавського і Валаського князівств, що були під владою османів. Супротив чинив московський дипломат у Стамбулі Петро Толстой. Він переконав золотом і подарунками великого везира Чорлулу Алі-пашу, який був зятем династії (чоловіком доньки покійного султана Мустафи II, Еміне), не порушувати мирних домовленостей із московським царем.

Лише після втручання у ситуацію валіде Гюльнуш вдалося звільнити з посади Чорлулу Алі⁵. Приводом для цього став лист кримського хана Девлет II Герая⁶, який розповів матері султана про московфільську політику великого везира. Бо ж він навіть схилився до

⁵ Вольтер, *История Карла XII, короля Франции*, пер. с фр. Д. В. СОЛОВЬЕВ (Санкт-Петербург, Изд. “Лениздат” 2014) 32.

⁶ A. N. KURAT, *İsveç Kralı Karl XII'in Türkiye'de Kalışı ve bu Sıralarda Osmanlı İmparatorluğu* (Ankara 1943) 218–219.

того, аби видати Петру I гетьмана Мазепу. Але той, доки велися торги за його душу, помер. Гетьманські клейноди отримав його наступник Пилип Орлик.

Кримський хан знав, що у Чорлулу Алі було чимало впливових ворогів, зокрема новий фаворит Агмеда III, Сілягдар Алі-паша, головний свнух султанського гарему Узун Сулейман і, звичайно ж, валіде Гюльнуш, яка прагнула все й усіх навколо контролювати. Девлет II Гераю разом із посланцем шведського короля, графом Станіславом Понятовським, вдалося скористатися цим протистоянням у султанському палаці, аби заплямувати репутацію паші Чорлулу Алі⁷. До того ж, як зазначив у біографії Карла XII Вольтер, валіде Гюльнуш так захоплювалася молодим шведським королем⁸ та його військовими подвигами, що називала його не інакше, як “мій лев” та навіть докоряла синові Агмеду III, говорячи: “Коли ж, нарешті, ти допоможеш моєму левові пожерти цього царя?”⁹

Правлячий султан цінував думку й поради матері, яка пережила повалення у ході військового повстання чоловіка, Мегмеда IV та змогла після нетривалого правління його зведених братів, Агмеда II й Сулеймана II, звести на трон своїх синів. Тому схилився до того, аби змінити, на її прохання, мирну політику щодо московитів.

Урешті-решт після погроз Петра I піти війною на османів Агмед III 20 листопада 1710 року оголосив йому війну. Валіде Гюльнуш особисто виділила кошти із власних збережень на підготовку війська до походу¹⁰.

Для жінок султанської династії було звичною справою надавати фінансову допомогу османській армії. Так, свого часу єдина

⁷ A. N. KURAT, *Op. cit.*, s. 218–219.

⁸ Про нього розповіла валіде Гюльнуш єврейська крамарка [ВОЛЬТЕР, *Op. cit.*, с. 32]. Вона заходила до султанського гарему з товаром (прикрасами, косметикою, тканинами та різними брязкальцями) і була довіреною особою відомого лікаря у Стамбулі – португальського єврея Фонсеки, з яким товаришував посол Карла XII Станіслав Понятовський. Із Фонсекою підтримувала зв'язок валіде Гюльнуш [B. İ. ARGIT, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan (1640–1715)* (Istanbul 2014) 129].

⁹ ВОЛЬТЕР, *Op. cit.*, с. 32.

¹⁰ D. CANTEMIR, *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire* (London 1734) 297.

донька султана Сулеймана Пишного і Гюррем-султан (Роксолани), Мігрімаг переконувала батька наступати на Мальту і навіть була готова побудувати власним коштом для війська чотири сотні військових кораблів¹¹. Їхня онучка, донька Мігрімаг та великого везира Рустема-паші, Айше Гюмашах запропонувала небожеві, султанові Мегмедові III протягом півроку оплатити з власної скарбниці витрати на сто галер османського флоту¹². А свекруха Гюльнуш і матір Мегмеда IV, Гатідже Турхан під час довготривалої облоги Кандії (Криту) виділила 1651 року на потреби османського флоту 50 тис. реалів¹³.

Влітку 1711 року відбулися перші зіткнення двох армій Агмеда III й Петра I, під час яких останній зазнав поразки. Скрутна ситуація із доставкою провіанту та слабке озброєння змусили московського царя піти на перемовини з османами, ініціатором яких була його кохана дружина незнатного походження Катерина I. Вона зібрала усі свої прикраси і гроші, позичивши дещо у генералів, і, спорудивши із усього цього неабиякий презент, відіслала його новому великому везирові Балтаджи Мегмедові-паші. Той був давнім слугою родини валіде Гюльнуш. Ще за життя Мегмеда IV прислужував євнухам султанського гарему й управительці Афіфе¹⁴ як писар, який завідував гаремними книгами закупівель¹⁵. По смерті в ув'язненні у “золотій клітці”¹⁶ Мегмеда IV гаремні євнухи перевели Балтаджи Мегмеда до корпусу вартових султанського палацу – балтаджи. Тоді ж за ним і закріпилося його прізвисько.

¹¹ J. HAMMER, *Histoire de l'empire ottoman* (Paris 1835–1837), t. 5, p. 53.

¹² M. P. PEDANI, ‘Safiye’s household and venetian diplomacy’ (2000) 32 *Turcica* 29.

¹³ Ö. KUMRULAR, *Kösem Sultan: iktidar, hirs, entrika* (İstanbul 2015) 261.

¹⁴ Ймовірно, ідеться про Афіфе-хатун, яка була управителькою султанського гарему, однією із фавориток Мегмеда IV та гаремною поетесою [N. SAKAOĞLU, *Bu mülkün kadın sultanları valide sultanları, hatunlar, hasekiler, kadınefendiler, sultanefendiler* (İstanbul 2011) 275].

¹⁵ A. N. KURAT, *Op. cit.*, s. 276.

¹⁶ Приміщення внутрішнього дворику султанського палацу, де, починаючи із XVII століття, утримували спадкоємців османського престолу, а також повалених султанів [M. KOCAASLAN, *IV. Mehmed saltanatında Topkapı sarayı haremî: iktidar, sınırlar ve mimarı* (İstanbul 2014) 163].

Зі сходженням на трон 1695 року старшого сина Гюльнуш, Мустафи II Балтаджи Мегмеда зробили другим писарем головного євнуха султанського гарему. Відомо, що він був компаньйоном султана зі стрільби з лука. Водночас прислуговував і його молодшому братові – шехзаде¹⁷ Агмеду.

Працюючи писарем, Балтаджи Мегмед відзначився певними хитрощами із фінансами, тому головний євнух намагався його віддалити від справ гарему. Так він став султанським конюхом¹⁸. Невдовзі його одружили з наложницею Агмеда III, яку той покохав ще у юності, будучи шехзаде. За версією Вольтера, саме вона сприяла тому, аби її чоловік зробив блискучу кар'єру¹⁹. Утім, турецький історик Акдес Німет Курат²⁰ стверджував, що усього в житті Балта-

¹⁷ Так називали синів османського султана [L. PEIRCE, *The Imperial Harem...*, p. 45–47, 92–99].

¹⁸ Таку ж посаду раніше займав зять султана Сулеймана Пишного і Роксолани Рустем-паша, який став одним із найвідоміших в історії османів великих везирів. Адже найкращі вихованці палацової школи Ендерун, яких туди набирали як девширме (податок кров'ю) із християнських сімей, спершу прислуговували в особистих покоях султана на таких посадах: наглядач за султанськими покоями (гасодабаши), зброєносець (сілягдар), відповідальний за султанський гардероб (чухадар), відповідальний за стремена султана (рікабдар), відповідальний за головні убори султана (тюльбент гулями), особистий секретар султана (сир кятібі). По тому випускників школи Ендерун призначали на посади у внутрішньому дворі султанського палацу – прапороносця (міралема), головного воротаря (капиджибаши), конюха (мірахура), голови слуг, які перевіряли якість та безпеку їжі султана (чашнігірбаши), голови посильних (чавушбаши), командира мисливців (шікяр агалари). Усі ці посади дозволяли отримати прихильність султана та подальше просування по службі [Z. AÇTIL, *State and Government in the Mid-Sixteenth Century Ottoman Empire: The Grand Vizierates of Rustem Pasha (1544–1561)*, PhD diss (University of Chicago 2015) 29–30].

¹⁹ ВОЛЬТЕР, *Op. cit.*, с. 37, 39.

²⁰ А. Н. Курат – відомий турецький дослідник. Народився 1903 року у невеличкому селі Беркет-Ключ Уфимської губернії (нині Черемшанський район Татарстану) в родині імама. Володів османською, арабською, турецькою, російською, польською, німецькою, шведською мовами. Закінчив історичний факультет Берлінського університету. Став професором

джи Мегмед досяг завдяки умінню плести інтриги²¹.

Спершу він став адміралом османського флоту. З цієї посади пішов 1704 року. Тоді ж Агмед III настановив його великим везиром. Утім, через два роки Балтаджи Мегмеда змістив конкурент у боротьбі за владу – Чорлулу Алі-паша. Але і його невдовзі звільнили, про що ми писали раніше. Тоді ж посаду великого везира знову отримав Балтаджи Мегмет. Його усюди супроводжував вірний помічник (кахья) Осман-ага, який за правління покійного Мустафи II був головним посильним (чавушбаші). Подійкують, що він фактично керував військом під час Прутської битви. Адже Балтаджи Мегмед нічого не тямив у військовій справі²².

Саме Османові-азі посланець дружини Петра I, Катерини I і передав коштовні подарунки з метою схилити великого везира до миру. Балтаджи Мегмед погодився вести перемовини з переможеним царем. Спершу наполягав на повній капітуляції Петра I з армією. Але щедрі подарунки та залякування у новому потужному наступі московитів змусили великого везира укласти з ним мир.

Це обурило дипломата Карла XII Станіслава Понятовського та кримського хана Девлет II Герая. Вони прагнули полонити царя, тому й вимагали продовження військових дій.

Але великий везир Балтаджи Мегмед вирішив, що вже достатньо зробив для султана, уклавши із Петром I мирну угоду, за якою вимагав у московитів повернення Азова, виведення військ із Польщі, невтручання у справи українських козаків, які були під польським та османським протекторатом, та виплати кримському ханові щорічної субсидії у 40 тисяч цехінів²³.

шведського університету в Уппсалі та турецького – в Анкарі. Спеціалізувався в області джерелознавства історії тюркських народів світу. Автор дев'ятнадцяти книжок, зокрема і про Карла XII в Османській імперії, та близько ста наукових статей. Трагічно загинув 1971 року в автомобільній катастрофі [Ш. Э. СЕЙТ-МАМЕТОВ, 'Акдес Нимет Курат – исследователь источников по истории Крымского ханства в османских архивах' (2014) 27 *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского* 67–69].

²¹ А. N. KURAT, *Op. cit.*, s. 276–281.

²² *Ibid.*, s. 283–284.

²³ ВОЛЬТЕР, *Op. cit.*, с. 39.

Станіслав Понятовський через довірених осіб доповів Агмедові III про корисливі мотиви великого везира у підписанні миру з московитами. Балтаджи Мегмед намагався заручитися підтримкою валіде Гюльнуш. У адресованому їй посланні зазначив, що, якби і справді був винен, то не писав би їй²⁴. Балтаджи Мегмед повідомляв про перемогу над військом Петра I і святкування з цього приводу в усій імперії. Він також жалівся, що його не поважають, адже чекав на вітального листа від султана, але так його і не отримав. А недавно дізнався, що на засіданні Дивану Агмед III планував його стратити через те, що він не приносить користі імперії. Балтаджи Мегмед запевняв валіде, що не бачить у своїх діях провини й просив її заступництва. Щоправда, не повідомляв, через що саме міг на нього розлютитися султан²⁵.

Агмед III стратив помічника великого везира Османа-агу, в речах якого було виявлено каблучку цариці та 20 тисяч золотих у саксонській і московській монеті. Балтаджи Мегмеда він змістив із посади. Утім, дарував йому життя, відправивши у заслання на острів Лемнос²⁶. У тому, що його не стратили після втрати вдруге посади великого везира, є заслуга валіде Гюльнуш, яка вмовила Агмеда III зберегти йому життя.

Балтаджи Мегмед через три роки помер від хвороби на острові Лемнос. Його майно за традицією не конфіскували, а передали дружині, що було небаченою милістю з боку султана.

Після підписання Прутського миру османи намагалися відправити Карла XII зі свитою до свого народу, у Швецію. Але той був проти такої ідеї, вважаючи, що його намагаються видати Петру I, який будь-якої миті міг полонити свого супротивника дорогою додому. Тому вимагав від султана грошей, цілу армію для супроводу та запевнення у безпеці під час усієї подорожі.

Великий везир Сілягдар Сулейман-паша, порадившись із шейх-уль-ісламом (муфтієм) Ебезаде Абдуллагом та іншими високопосадовцями, вирішив просити у Агмеда III наказу про примусовий виїзд шведського короля. Але і це не подіяло на Карла XII, який уперто

²⁴ В. І. АРГІТ, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan...*, s. 119.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ ВОЛЬТЕР, *Op. cit.*, с. 40; В. І. АРГІТ, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan...*, s. 120.

стояв на своєму, відмовляючись покидати Османську імперію. Тоді бендерський паша Ісмаїл, кримський хан Девлет II Герай та посланець султана Мірахор Мегмед-ага разом із татарським військом і яничарами узяли приступом будинок, в якому із найближчим оточенням та прислугою забарикадувався Карл XII.

Після багатогодинного бою, в якому від меча короля та його друзів загинуло близько двохсот яничарів, нападники вирішили підпалити будинок. Лише у такий спосіб вдалося викурити звідти Карла XII, якого за безстрашність турки прозвали “Демір баш”, тобто “Залізна голова”. При цьому він вийшов не здаватися, а проторувати шаблями собі шлях до іншого будинку. Але не встиг: його одразу ж скрутили нападники й ув’язнили²⁷.

Лише після втручання султана Агмеда III і валіде Гюльнуш, якій передали повідомлення про долю полоненого короля, вдалося залагодити цей конфлікт. Остання написала два послання Карлові XII з підписом Дервіш-ефенді, в якому просила короля тримати інформацію про їхнє листування у таємниці. Тому навіть наближені до нього люди не знали про це²⁸.

У першому листі від 2 квітня 1713 року²⁹ валіде Гюльнуш після слів величання шведського короля повідомила йому, що в курсі усіх тих жахів, які йому довелося пережити під час нападу, та переймається цим.

Ось текст її послання, котре французький посол переклав 21 березня 1714 року для Людовіка XIV:

“Мій найщасливіший, найдержавніший і найчесніший сину, якого я люблю більше власної душі, передавши спершу Вам уклін і запитавши про Ваше благородне здоров’я, бажаючи тому бути добрим і без вади. Якщо Ви питаєте про моє, воно теж добре.

²⁷ ВОЛЬТЕР, *Op. cit.*, с. 44–46.

²⁸ F. E. FABRICIUS, *The genuine letters of Baron Fabricius, Envoy from His Serene Highness the Duke Administrator of Holstein to Charles XII. of Sweden: Comprehending His Entire Correspondence With the Duke Himself, Baron Goertz Then Privy-Counsellor to His Serene Highness, Afterwards Prime Minister to His Swedish Majesty, and With Count Reventlau, During His Residence With That Monarch at Bender* (London 1761) 238.

²⁹ В. І. АРГИТ, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan...*, s. 123.

Вам відомо про мою найсильнішу до Вас прихильність; надісланого Вам листа було вручено моєму щасливому повелителю особисто, і він знає про всі образи, які було Вам заподіяно; а Дервіш-ефенді дбає про Ваші справи день і ніч. Мій найщасливіший повелитель дав таку відповідь: «За допомогою Аллага бажання його здійсняться, і навіть перевершивши те, що він очікує. Я тому порукою. Нітрохи не сумніваюся, що незабаром Він повалить усіх, хто проти нього ополчився». Тому й не слухайте і не вірте ні слову з ворожих вуст, душе моя, світло моїх очей, сумувати Вам немає причин. Дервіш-ефенді отримав доставлену від Вас посилку, і вона його несказанно потішила. Від'їзду Вам чекати вже недовго. Оскільки мій найдержавніший повелитель нікому не відкрив своєї таємниці, остерігайтеся також обмовитися хоча б словом про Вашу. Відома Вам придворна дама зробила неможливе, не шкодуючи для Вас сил. Ваш відданий друг,

[Підпис] Дервіш-ефенді”³⁰.

На листі ж написано: “Хай буде це послання вручено його величності королю шведському”.

Після запевняння валіде у вжитті усіх потрібних заходів для встановлення справедливості було звільнено з посад ворогів Карла XII – бендерського пашу Ісмаїла, шейх-уль-іслама Ебезаде Абдуллага-ефенді та султанського посланця Мірахор Мегмеда-агу. Невдовзі трон втратив і кримський хан Девлет II Герай.

Другого листа валіде Гюльнуш написала Карлові XII 10 квітня 1713 року³¹ під псевдонімом “Бідний Дервіш-ефенді”. Вона запевняла короля у безпечній відправці до Швеції, про яку ніхто, окрім неї та султана, не знатиме.

“Мій найщасливіший, найдержавніший і найчесніший сину, король шведський, підніси насамперед молитви, чисті, немов перли, і передавши уклін Вашій величності. Вам відомо, що, з дозволу

³⁰ Paris, *Archives des Affaires étrangères, Correspondance Politique, Turquie*, vol. 52, p. 96–97. Переклад із французької двох листів валіде Гюльнуш російською мовою здійснив Сергій Лунін. Місцезнаходження османських оригіналів, на жаль, невідоме.

³¹ A. N. KURAT, *Op. cit.*, s. 198.

Аллага, я переймаюся Вашою справою, і що розв'язка її буде згідно із Вашим бажанням, оскільки мого наймогутнішого короля ґрунтовним чином повідомлено про всі образи, які Вам було нанесено. Надіслані листи потрапили йому в руки³². У Вас немає причин сумувати і вірити хоча б слову з вуст ворогів – головні [вороги] нині повалені, інших же – одного за одним спіткає нещастя. У дорогу Ви вирушите через десять або п'ятнадцять днів. Мій царствений король не розкриває нікому свою таємницю, але келійно він влаштував вже все необхідне. Не завершено справу лише тому, що слід ще позбутися відступників. Мій любий повелитель вимовив такі слова: «Клянуся душами предків, що король шведський досягне тієї країни, в яку прагне. Клянуся головою, що король шведський мені брат». Повторю знову, аби не вірили Ви ні слову з ворожих вуст, а якщо на те – воля Аллага, поле битви залишиться за нами.

Душе моя, будьте люб'язними з Вашим вельможею, адже без нього справу Вашу не залагодили б, а я люблю його, немов своє дитя, оскільки заради Вас він зазнавав усіляких негараздів і віддано слідував за Вами. Тому най будуть Ваші дні щасливими.

[Підпис] бідний Дервіш-ефенді.

Р. S. На щастя, відома Вам придворна дама не залишилася осторонь, оскільки без неї я ніколи б не дізналася про Ваші обставини у найдрібніших подробицях. Мій найщасливіший сину, безперестану тримайте її коло себе і не забувайте мене у своїх молитвах, адже справа Ваша здійсниться за Вашим бажанням, не гнівайтесь на неї ні в якому разі – вона стане Вам у пригоді. Із дозволу Аллага, такою ж незмінно буду і я. Душе моя, Вам відомо, що мій любий повелитель самотній і його терзають негаразди. Між тим, віроломних наздожене нещастя, а поле битви залишиться також і за Вами³³.

За кілька днів після отримання цього листа Карл XII вирушив у дорогу³⁴. 21 листопада 1714 року він таємно, без військового супро-

³² Листа-скаргу Карла XII, попри перепони великого везира Балтаджи Мегмеда, все ж вдалося передати Агмедові III, завдяки винахідливості французького дворянина Вільлонга [ВОЛЬТЕР, *Op. cit.*, с. 47–48].

³³ *Paris, Archives des Affaires étrangères, Correspondance Politique, Turquie*, vol. 52, p. 115.

³⁴ А. N. KURAT, *Op. cit.*, s. 647.

воду, у непримітному одязі дістався Швеції, чим викликав у підданих неймовірну радість³⁵.

Як можна зрозуміти із таємних листів валиде Гюльнуш, їх вона написала після отримання інформації про принизливе становище Карла XII від придворної дами, ім'я якої невідоме. Найімовірніше, ідеться про жінку, котра прислуговувала валиде Гюльнуш. Султан мав до неї дружні почуття перед сходженням на трон. Опісля він видав її заміж за головного конюха. Але вона могла безперешкодно відвідувати султанський гарем³⁶.

За допомогою цієї жінки посланець Карла XII, Станіслав Понятовський передавав листи до гарему. Про це особисто повідомляла валиде Гюльнуш у своїх посланнях, називаючи його “Вашим вельможею”. Вона також наголошувала на своїй прихильності до нього. Вольтер же зазначив, що Станіслав Понятовський особисто листувався із матір'ю султана³⁷, що суперечило традиціям османської династії. Адже валиде могла надсилати дипломатичну кореспонденцію монархам інших держав, але не їхнім слугам.

Свого часу матір Мегмеда III Сафіє після отримання у березні 1599 року коштовних подарунків від англійської королеви Єлизавети I – золотої карети та органу із механічним годинником – запросила до палацу на приватну бесіду секретаря британського посла у Стамбулі Пола Піндера, який їй це все передавав. Він був вихованим та симпатичним юнаком³⁸ і дуже сподобався валиде Сафіє.

Але цій зустрічі не судилося відбутися. На думку американської дослідниці султанського гарему Леслі Пірс, завадив дипломатичний етикет, згідно з яким валиде не могла приймати у себе лише секретаря посла, яким був Піндер³⁹. До того ж, за правилами поведінки жінок гарему султана, валиде, яку вважали найчистішою і

³⁵ ВОЛЬТЕР, *Op. cit.*, с. 51.

³⁶ А. N. KURAT, *Op. cit.*, s. 197.

³⁷ ВОЛЬТЕР, *Op. cit.*, с. 32.

³⁸ За словами скупого на похвалу скарбника британського посольства в Стамбулі Джона Сандерсона, Піндер – “шанобливий, розумний, справжній джентльмен. Я заявляю Вам, я шкодую, що він поїхав, оскільки буду за ним сумувати” [J. SANDERSON, *The Travels of John Sanderson in the Levant 1584–1602* (London 1905) 186].

³⁹ L. PEIRCE, *The Imperial Harem..*, p. 225.

найсвітлішою особою Османської імперії, не мала права зустрічатися сам-на-сам із чоловіком та ще й із невірним.

Гюльнуш зі шведським королем Карлом XII листувалася неофіційно. А от її попередниці вільно надсилали послання до західних і східних правителів. Так, дружина султана Сулеймана Пишного, гасекі Гюррем-султан, яку європейські дипломати XVI століття називали Роксоланою⁴⁰, написала 1543 року листа угорській королеві Ізабеллі Ягеллонці. У його тексті висловила свою підтримку її новонародженому синові як спадкоємцеві угорського трону, що був під протекцією османського султана. Таким чином Гюррем шукала шляхи порозуміння із матір'ю Ізабелли Ягеллонки – впливовою дружиною польського короля Сигізмунда I (Старого), італійкою Боною Сфорца, яка виступала проти зближення польської династії з ворожими до османів Габсбургами. Тому під приводом листа її доньці відправила до Кракова свого посланця – потурченого поляка Яна Кердея⁴¹.

Протягом 1549 року гасекі Гюррем листувалася і з братом Ізабелли Ягеллонки, польським королем Сигізмундом II Августом, запевняючи його у дружбі із султаном Сулейманом Пишним⁴². Водночас листи польському королеві надсилала і її донька Мігрімаг, яка наголошувала на прихильності до нього вінценосного батька й чоловіка – великого везира Рустема-паші⁴³.

У відповідь польський король у своєму листі називав Гюррем королівською величністю⁴⁴, а до Мігрімаг звертався зі словами “Ваша світлість”⁴⁵.

Гасекі Гюррем також відповіла на послання перської принцеси Султан Бейгюм, яка вважала її ініціаторкою укладення 1555 року мирної угоди між іранським шахом Тагмаспом і османським сул-

⁴⁰ О. ШУТКО, ‘Роксолана та Хатідже Турхан: шлях з полону кримського хана до гарему султана’ (2017) 3 *Наш Крим* 117.

⁴¹ A. DZIUBIŃSKI, *Stosunki dyplomatyczne polsko-tureckie w latach 1500–1572 w kontekście międzynarodowym* (Wrocław 2005) 152.

⁴² N. R. UÇTUM, ‘Hürrem Sultan’ın Polonya Kralına Yazdığı Mektuplar’ (1980) Cilt XLIV, 176 *Bellefen* 712–713; О. ШУТКО, *Листи Роксолани: любов та дипломатія* (Тернопіль 2017) 91–92.

⁴³ N. R. UÇTUM, *Op. cit.*, 712, 714.

⁴⁴ AGAD, LL, k. 13, арк. 70v. Переклад з латини – О. Заяць.

⁴⁵ AGAD, LL, k. 13, арк. 71–71v. Переклад з латини – О. Заяць.

таном Сулейманом Пишним. Це – перша така угода між османами та персами з часів, коли Мегмед II Фатіх завоював Константинополь. Гасекі Гюррем акцентувала у листі до Султан Бейгюм увагу на розвитку добросусідських відносин між двома державами, які воювали на ґрунті релігійних розбіжностей⁴⁶. Метою попередніх військових кампаній султана Сулеймана Пишного проти шаха Тагмаса назвала не завоювання мусульманських земель, а повернення їх у лоно релігії та продовження на них правління Аллага⁴⁷.

Наступниця Гюррем, дружина Селіма II⁴⁸ й матір Мурада III, Нурбану листувалася з венеційським дожем, який надсилав їй коштовні подарунки та гроші. Таким чином намагався заручитися її підтримкою, аби відвести загрозу вторгнення османів до венеційських володінь⁴⁹. Валіде Нурбану також надсилала листи французькій королеві Катерині Медічі, яка була матір'ю-регентом своїх синів Франциска II, Карла IX і Генріха III. У них ішлося про підтримку безпечної торгівлі та мирні відносини між французами й османами⁵⁰.

Дружина Мурада III й матір Мегмеда III Сафіє так само, як і її свекруха Нурбану, дбала про мир із венеційцями, тому активно листувалася із венеційським дожем. Вона також надсилала листи англійській королеві Єлизаветі I, яка прагнула налагодити торгівельні відносини із османами. Послання валіде Сафіє до англійської королеви є справжнім витвором мистецтва каліграфії⁵¹. А Єлизавета I намагалася вразити матір султана коштовними подарунками⁵².

⁴⁶ Перси були мусульманами-шіїтами, а османи – мусульманами-сунітами.

⁴⁷ FERIDUN AHMED BEY, *Münşeat üs-Selatin*, 2. Cilt (İstanbul 1247 / 1831–1832) 63–65. Переклад з фарсі – Н. Вишневська.

⁴⁸ Гасекі Гюррем (Роксолана) не дожила до 1566 року, коли її син, рудоволосий Селім зійшов на османський престол. Вона померла 15 квітня 1558 року й похована у гробниці на території стамбульської мечеті Сулейманіє [О. ШУТКО, 'Роксолана та Хатідже Турхан...', с. 122].

⁴⁹ S. SKILLITER, 'The Letters of the Venetian 'Sultana' Nür Bânû and Her Kira Venice' (1982) XIX/1 *Napoli, Nuovo Archivio Veneto* 515–536.

⁵⁰ E. SPAGNI, 'Una Sultana veneziana' (1900) 19 *Nuovo Archivio Veneto* 320–321.

⁵¹ S. SKILLITER, *Three Letters from the Ottoman "Sultana" Safiye to Queen Elizabeth I, Documents from Islamic Chanceries* (1965) 122, 130–133.

⁵² H. LELLO, *Lello 'nun Muhtırası* (Ankara 1952) 22; T. DALLAM, *The of Master Thomas Dallam, 1599–1600* (London 1893) 67–68.

Гасекі Ібрагіма I й матір Мегмеда IV, Гатідже Турхан 1667 року передала з Агмедом-агою і татарськими посланцями дружині австрійського імператора Леопольда I, Маргариті Терезі Іспанській листа з повідомленням про сходження на трон кримського хана Аділь Герая, який був у підданстві османського султана⁵³. Таким чином вона намагалася налагодити стосунки із династією Габсбургів⁵⁴.

Усі ці жінки не були знатного походження. Гюррем (Роксолана) та Гатідже Турхан (Надія) народилися русинками, яких полонили кримські татари й передали до гарему османських султанів⁵⁵. Грекиню Нурбану (ім'я від народження – Калі Картану) викрали із острова Корфу османські пірати⁵⁶. Полонянкою османів була й албанка Сафіє⁵⁷. Попри це, вони, ставши фаворитками султанів та матерями їхніх нащадків, набули найвищого для османської жінки статусу валіде, яких європейці ототожнювали з королевами. Тому Гюррем, Нурбану, Сафіє, Гатідже Турхан листувалися із правителями Європи й Азії. Ті їм надсилали коштовні дарунки, намагаючись заслужити їхню довіру і покровительство, адже знали, що ці жінки мали величезний вплив на правлячих султанів.

Цей період в історії османів прийнято вважати “Жіночим султанатом”⁵⁸. Його зачинателькою у XVI столітті стала гасекі Гюррем. Останньою представницею “Жіночого султанату” була валіде Гатідже Турхан, яка фактично виконувала обов’язки регента за малолітнього султана Мегмеда IV. Утім, 1651 року більшість повноважень вона передала вправному великому везирові Кьопрюлю Мегмедові-

⁵³ J. HAMMER, *Biyyük osmanlı tarihi*, 6. Cilt (İstanbul 1996) 166.

⁵⁴ E. AFYONCU, U. DEMİR, *Turhan Sultan* (İstanbul 2015) 163. Відомо також, що валіде Гатідже Турхан відмовляла сина-султана Мегмеда IV від походу на Відень, програв у якому 11 вересня 1683 року став фатальним для османів [*Ibid.*, s. 203].

⁵⁵ О. ШУТКО, ‘Роксолана та Хатідже Турхан...’, с. 116–125.

⁵⁶ B. ARBEL, ‘Nur Banu (c. 1530–1583): a Venetian sultana?’ (1992) 24 *Turcica* 241–243.

⁵⁷ M. P. PEDANI, *Relazioni di ambasciatori Veneti al Senato*, vol. XIV: *Constantinopoli, Relazioni inedite (1512–1789)* (Padua 1996) 400.

⁵⁸ Уперше таке визначення застосував 1609 року венеційський посол у Стамбулі Оттавіано Бон [*Relazioni di ambasciatori veneti al Senato*, vol. XIV: *Constantinopoli, Relazioni inedite (1512–1789)* (Padua 1996) 509].

паші, якому вдалося зміцнити Османську імперію, що переживала у XVII столітті не найкращі часи.

Невісткою Гатідже Турхан стала грекиня, ймовірно, донька православного священника Евменія (Євгенія)⁵⁹, яка у султанському гаремі отримала ім'я Гюльнуш. Вона двадцять років була гасеки Мегмеда IV, народивши йому синів, Мустафу й Агмеда, які стали султанами. Тож Гюльнуш двічі отримувала титул “валіде”. До неї це вдалося зробити грекині Кьосем (ім'я від народження – Анастасія), яка була матір'ю двох султанів – Мурада IV й Ібрагіма I⁶⁰.

Щоправда, сини Гюльнуш зійшли на трон у зрілому віці, тому самостійно правили Османською імперією. Утім, збереглися свідчення, що вони дослухалися до порад матері. Тому її прихильності шукали не лише піддані, а й шведський король Карл XII. Його листування з валіде Гюльнуш відбувалося таємно, оскільки йшлося про секретну операцію – відправлення до Швеції короля, який мав чимало ворогів. Як ми вже писали, її було успішно виконано.

Про офіційні дипломатичні контакти Гюльнуш із правителями інших держав нічого невідомо. В османських архівах збереглися лише її листи до великих везирів та помічника (кахьї) Гаджи Мегмеда-аги, який займався благодійними проектами валіде у Стамбулі та інших містах Османської імперії. На деяких із них стоїть печатка, де зазначено: “Валіде султана Агмеда Хана Третього, 1123 року по гіджрі” (1711 рік)⁶¹.

Після підписання миру із московитами Агмед III видав наказ про підготовку до війни з Венецією. Тоді ж до валіде Гюльнуш

Відтиск печатки валіде
Гюльнуш. 37 × 37 мм.
(G. KUT, N. BAYRAKTAR, *Yazma Eserlerinde Vakıf Mühürleri*
(Ankara 1984) 54.

⁵⁹ M. ÖZGÜLEŞ, ‘Gülnuş Emetullah Sultan’ın İmar Faaliyetleri’, s. 42.

⁶⁰ Ö. KUMRULAR, *Op. cit.*, s. 13–14.

⁶¹ A. AKYILDIZ, *Haremın Padişahu Valide Sultan* (İstanbul 2017) 222.

звернулися греки – мешканці району Фенер Стамбула – з проханням підтримати православних земляків на захоплених венеційцями островах, яких силою змушували переходити у католицьку віру⁶².

Гюльнуш, яка за часів своєї молодості супроводжувала чоловіка Мегмеда IV у військових походах⁶³, зокрема і на Кам'янець⁶⁴ та Хотин, навіть забажала приєднатися до султана, аби піти разом із ним війною на венеційців. Але через поважний вік, 75 років, залишилася в Едірне у султанському палаці. У вересні 1715 року їй надіслали радісну звістку про завоювання Морєї (Пелопонеса)⁶⁵.

Невдовзі валіде Гюльнуш важко захворіла і померла 5 листопада 1715 року. Її тіло перевезли до Стамбула, де з почестями похо-

⁶² М. ÖZGÜLEŞ, 'Gülnuş Emetullah Sultan'ın İmar Faaliyetleri', s. 57.

⁶³ Гюльнуш стала першою жінкою султанського гарему, яка брала участь у військових походах разом із чоловіком Мегмедом IV. Під час війни за Кандію (Крит) вона побувала у грецьких землях, що належали османам. Коли супроводжувала чоловіка-султана на Поділля, відвідала Силістрію, Волоське й Молдавське князівства. Із гасекі Гюльнуш Мегмед IV ходив у похід на Відень [М. ÖZGÜLEŞ, 'Osmanlı Haremının En Çok Seyahat Eden Kadını: Gülnuş Sultan ve Mirası' *Yaşam Anlatıları, Mitler ve Tarih Yazımı Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı, 19–20 Nisan 2014*, s. 211]. Тому вона дістала почесний титул "Газі", який отримували переможні султани як борці за віру. У неї навіть був свій штандарт [М. ÖZGÜLEŞ, 'Gülnuş Emetullah Sultan'ın İmar Faaliyetleri', s. 66].

⁶⁴ Під час великої зливи на півдорозі до українських земель срібна карета (ридван) гасекі Гюльнуш, декорована золотом, загрузла у багноці й мало не перекинулася. Тоді великий везир Кьопрюлю Фазил Агмед-паша сам осідлав запряжених у карету коней і, змусивши їх рвонутися з місця, витягнув її з багноці [Н. DOĞRU, *Lehistan'da bir osmanlı sultanı. IV Mehmed'in Kamaniçe-Hotin seferleri ve bir masraf defteri* (İstanbul 2006) 23]. Можливо, саме цей епізод став приводом для народження в народі легенди про золоту карету зі скарбом, яку османи, залишаючи 1699 року Кам'янець, утратили, бо через несправність колеса вона злетіла з мосту в річку. Проте, що це вигадка, свідчить той факт, що османи не надто поспішали залишити Поділля. Їхній від'їзд з Кам'янця тривав аж чотири місяці. Та й не могли вони вивозити своє добро золотою каретою. Такими коштовними екіпажами зазвичай пересувалися тільки члени султанської родини, яких тоді вже не було на Поділлі.

⁶⁵ М. ÖZGÜLEŞ, 'Gülnuş Emetullah Sultan'ın İmar Faaliyetleri', s. 57.

вали у гробниці⁶⁶ на території мечеті Нової валіде, яку вона збудувала в районі Ускюдар⁶⁷. Відкриття цього храму, за наказом Агмеда III, відбулося 6 березня 1711 року – перед відправкою османського війська на війну проти московитів. По тому ще два місяці проводили завершальні будівельні роботи у дворику мечеті⁶⁸.

На могильному камені про покійну валіде Гюльнуш зазначено: “Шановна пані, благодійниця та меценатка, світанок сонцесяйного султанату, місячне світло халіфату, матір отця перемоги і війни – Агмеда Газі Хана”. Далі йдеться про матеріальну і моральну допомогу, яку валіде Гюльнуш надала османам задля здійснення завоювань. Цей напис було зроблено 7 червня 1709 року ще за життя цієї султани і за її побажанням⁶⁹.

Отже, участь валіде Гюльнуш у зовнішній та внутрішній політиці османської держави не була такою яскравою, як у її попередниць – представниць “Жіночого султанату”: Гюррем, Нурбану, Сафіє, Кьосем, Гатідже Турхан. Утім, з огляду на її дії, можна дійти висновку, що саме вона спонукала султана Агмеда III до розв’язання війни проти московитів, виділивши на це кошти із власної скарбниці. Адже Гюльнуш розуміла: перемога потужного ворога – московського царя Петра I зміцнить владу її сина, султана Агмеда III та забезпечить розширення Османської імперії за рахунок завоювання

⁶⁶ Гробниця валіде Гюльнуш не схожа на мавзолеї її попередниць. Адже у ній замість громіздкого склепіння – бронзові стрижні, а замість стін – кована решітка. Із білого мармуру в гробниці споруджено лише восьмикутний ажурний каркас. Такий проект замовила за життя валіде Гюльнуш, яка обожнювала мандри, полювання та військові походи й не любила замкнений простір – темні тісні кімнати султанського гарему. Сонце, дощ та вітер мали оточувати її і після смерті... Уперше такого вигляду гробницю в османському містечку Гебзе ще 1385 року звів Малкочооглу Мегмед-бей – предок сановника султана Сулеймана Пишного, Балі-бея. У такій самій гробниці спочивають у столиці великий везир Мегмеда IV, Кьопрюлю Мегмед-паша та донька великого везира Мелек Агмеда-паші, Фатьма Ханімсултан [M. ÖZGÜLEŞ, ‘Gülnuş Emetullah Sultan’ın İmar Faaliyetleri’, s. 388].

⁶⁷ В. І. ARGIT, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan...*, s. 199.

⁶⁸ M. ÖZGÜLEŞ, ‘Gülnuş Emetullah Sultan’ın İmar Faaliyetleri’, s. 328.

⁶⁹ *Ibid.*, s. 392.

нових територій. Все це допоможе заспокоїти бунтівних яничарів, які у ході повстання 1703 року скинули з трону її первістка, султана Мустафу II.

До того ж, валіде Гюльнуш узяла під опіку Карла XII з почтом та українськими козаками під час їхнього п'ятирічного перебування на території Османській імперії. Вона слідувала за безпекою шведського короля. Дізнавшись про замах на нього підданих султана, одразу вжила заходів щодо їхнього покарання. Завдяки валіде Гюльнуш, Карл XII зміг повернутися до свого народу.

Неспокійний спочинок: дослідження поховання Карла XII та їх інформаційний потенціал у концепції Музею Івана Мазепи

14 грудня¹ 2018 р. у Музеї Гетьманства (за сприяння Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Гетьманського фонду імені Петра Дорошенка) відбувся круглий стіл, присвячений пам'яті шведського короля Карла XII (правив у 1697–1718 рр.). Згадана подія є примітною відразу з кількох точок зору. По-перше, це – перший за часів незалежності України захід, присвячений даному діячеві. По-друге, – проведена у межах музею робота круглого столу відразу окреслила подальшу перспективу для висвітлення у вітчизняному музейному просторі українсько-шведських відносин за ранньомодерної доби. Адже працювати тут є над чим: особа Карла XII досі залишається своєрідною terra incognita навіть для багатьох фахівців, які займаються Гетьманщиною за часів Північної війни 1700–1721 рр.

Та ще у XVIII ст. Карл XII набув статусу персони легендарної. Про нього складали оповіді та переказували анекдоти, його портрети тиражувалися Європою у листівках, періодиці та “летючих” виданнях. На подвиги та характерний зовнішній образ шведського короля орієнтувалося ціле покоління молодого європейського дворянства. Чого варті лише прізвиська, які він отримував від сучасників та нащадків. Після перемоги над військом російського царя Петра I під Нарвою у 1700 р. його почали називати Північним Олександром, порівнюючи з Олександром Македонським. Турки, спостерігаючи за поведінкою Карла XII в Бендерах, дали йому прізвисько Demirbaş Şarl, тобто Карл Залізна Голова. У 1818 р., на честь 100-річчя з дня

¹ Дати, що стосуються історії Швеції між 1700 та 1712 рр. наведені за Шведським календарем, що на 10 днів відстає від Григоріанського, та випереджає Юліанський на 1 день. Дати після 1712 р. подаються за Юліанським календарем. Дати відносно сучасної України відповідають Григоріанському календарю.

загибелі короля², поет Есайяс Тенгер опублікував знаменитий вірш, де назвав Карла XII “безбородим богом грому” (“Lugn stod han mot Eurora, en skägglös dundergud”³), і такий романтизований образ щільно увійшов до кола уявлень про цю історичну персону, знайшовши своє вираження у багатьох сферах – від літератури та кінематографу до рок-музики⁴.

До того ж, у результаті своєї ранньої смерті Карл XII полишив інтригуючі питання стосовно обставин загибелі, які, незважаючи на численні студії на цю тему, є не вирішеними до нашого часу, створюючи навколо короля додатковий ореол героїзму та загадковості. Тому варто було очікувати, що рано чи пізно у суспільстві виникне інтерес і до дослідження його поховання. Здійснюючи ретроспективний огляд сплесків такого інтересу, бачимо, що спалахнув він усе ж швидше рано, ніж пізно, сформувавши значну кількість цікавих спостережень та висновків і нові стійкі міфологеми.

Звісно, усе зазначене нижче є добре знайомим шведському читачеві – не в останню чергу завдяки згаданій популярності постаті Карла XII у масовій культурі. Проте на українських теренах його образ відомий (хоча би в легендарному ключі) набагато менше, хоча Карла XII можна сміливо віднести до тих діячів, які зіграли значну роль в історії України.

Поєднуючи під однією метою кілька науково-просвітницьких ініціатив, зазначимо, що одним зі шляхів до популяризації маловідомих сторінок з історії України (у даному випадку, передусім, взято до уваги політичні та військові зв’язки Гетьманщини зі Шведським королівством, виражені у 1708–1709 рр. у формі союзу, укладеного між гетьманом Іваном Мазепою та Карлом XII) є залучення цілого

² P.-O. KÄLL, ‘Om Tegnér, nationalromantik och alliansfrihet’ (2017) 2 *Tidskrift för en folkets kultur och historia* 6.

³ E. TEGNÉR, ‘Karl XII, Samlade Skrifter’ in *Mindre dikter*. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://runeberg.org/tegnér/067.html>

⁴ Див. хоча би останні появи Карла XII у скандинавській масовій культурі: сцена з фільму “En duva satt på en gren och funderade på tillvaron” (2014), що акумулювала у трьох хвилинах більшість популярних штамів про нього; альбом шведської пауер-метал групи Sabaton “Carolus Rex” (2012), присвячений особі короля у контексті військової слави Швеції, тощо.

кола актуальних питань до музейної справи. Йдеться про приділення персоні шведського монарха уваги у межах концепції майбутнього музею “Іван Мазепа та його епоха”, що планується влаштувати у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику в 2020 р.

У цій статті ми коротко розглянемо історію досліджень поховання Карла XII у Ріддархольмському соборі (Стокгольм), принагідно пов'язуючи інформативність таких студій та матеріал, зібраний завдяки ним, як з датою, якій було присвячено круглий стіл, так і з можливістю використання в експозиційній і науково-просвітницькій роботі музею.

1746

Вперше після 1718 р. гробницю Карла XII було відкрито між п'ятою та шостою годинами ранку 12 липня 1746 р. з ініціативи члена Ріксроду, відомого державного діяча, графа Андерса Юхана фон Хьопкена – свого часу ця подія мала бути ідеологічно забарвленою та підпорядкованою антиросійській пропаганді у Шведському королівстві. Допомогали фон Хьопкєну політичний діяч Клас Екенблад та архітектор Карл Хорлеман⁵.

Варто повторити, що огляд мав передусім ідеологічне значення, і особливої наукової ваги не набув. Його результати, зафіксовані у рапортах, є суто наглядними⁶. Більш того, жоден з присутніх, які досліджували тіло Карла XII, не був ані медиком, ані істориком. Цінними для дослідження результати даної акції є з тієї точки зору, що вони містять фактично найраніші відомості про стан поховання.

Тіло короля знайшли лежачим у випростаному положенні, з руками, складеними внизу живота. Плaska шкіряна подушка, наповнена ароматичними травами, закривала його обличчя, а під нею пере-

⁵ P. FROM, *Karl XII:s död: Gåtans lösning* (Lund; Stockholm, Historiska media 2014). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=3-h4BgAAQBAJ&pg=PT180&lpq=PT180&dq=karl+xii+grav+%B6ppning+1917&source=bl&ots=dCMVKfSh02&sig=ec2Xn2_iBWbBwWmgmXU19Je17Ks&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwiB48Pv4uzfAhWFhiwKHS0XDo04FBDoATAFegQIBRAB#v=onepage&q=karl%20xii%20grav%C3%B6ppning%201917&f=false

⁶ *Ibid.*

бував покрівець. Голову було не покрито (як любив Карл XII за життя) й увінчано лавровим вінком. Дуже добре збереглося рудувато-каштанове волосся, через що підтвердилася достовірність тих іконографічних зразків, згідно яким король у кінці свого життя облісів. Рот було привідкрито так, що можна було побачити зуби.

Про смертельне поранення Карла XII оглядачі зробили такі висновки: вхідний отвір був з правого боку, а вихідний з лівого – такий великий, що звідти явно було видалено краї кісток. Обидві рани було закрито текстильним пластирем. Пізніше виявилось, що висновки комісії Хьопкена були повністю хибними. Рани дослідили тільки візуально, після того, як пластирі відділили від шкіри мумії. Не проводився огляд та аналіз стану кісток черепа короля. Та примітно, що результати цього дослідження дали поштовх для зростання нової хвилі пліток про те, що Карла XII було вбито кимось зі шведських солдатів чи офіцерів, адже зі свідчень очевидців відомо, що у свою останню хвилину він стояв, повернувшись до укріплення Фредрікстена саме лівою скронею⁷.

1799

Наступного разу саркофаг Карла XII було відкрито о п'ятій годині дня 10 серпня 1799 р. з ініціативи короля Густава IV Адольфа, який волів переконатися, наскільки один з відомих портретів його попередника авторства художника фон Краффта (з головної зали Дроттнінґхольму) відповідає дійсним зовнішнім рисам моделі⁸. До нашого часу дійшли “промеморії” та протоколи цієї ексгумації, на якій були присутні представники шведського нобілітету, в тому числі – й родичі та нащадки учасників Північної війни (наприклад, королівський камергер Нільс Поссе, постільничі Магнус Стенбок та Фабіан фон Ферзен, офіцер Хампус Мьорнер, королівський генерал-ад'ютант Карл Бургеншерна, комендант Стокгольмського замку барон Отто Мунк, та інші).

У процесі ексгумації виявилось, що мумія майже не зазнала ніяких змін у порівнянні з 1746 р. Але, звісно, були відмічені деякі

⁷ С. GRIMBERG, *Svenska folkets underbara öden*, V. 6 (*Karl XII:s tid från 1710 samt den alder frihetstiden*) (Stockholm, P. A. Norstedt & Söners Förlag 1986) 343–344.

⁸ P. FROM, *Op. cit.*

руйнування м'яких тканин. Зокрема, зменшилися розміри носа, який не тільки усох за 50 років, а й дещо опустився під вагою подушки, яка закривала обличчя короля. Поховальне начиння все ще перебувало у гарному стані: протокол відмічав, що воно виглядало так, ніби його туди поклали вчора.

Як уже зазначалося, і це відкриття гробниці не несло жодного наукового навантаження, й не було покликано дослідити антропологічні особливості останків Карла XII, або ж установити дійсні обставини його загибелі. Коли один з офіцерів, що були присутні на ексгумації поряд з королем Густавом IV, хотів відділити пластир, який закривав одну з ран на голові покійного, король притримав його за руку і заборонив це робити, щоб не порушити урочистості моменту та не заплямувати честі Карла XII⁹.

1859

Фактично першим дослідженням поховання Карла XII, яке можна було б, хоча і з певними застереженнями, назвати науковим, стала ексгумація, що відбулася о 9 годині ранку 31 серпня 1859 р. Вона пройшла за участі професорів Каролінського інституту Андерса Адольфа Ретціуса і Карла Густава Сантессона, медика Дана Вінсента Лундберга, короля Карла XV і його радників, королівських архівістів та антикварів, професора Андерса Фрюкселля, та багатьох інших.

Цього разу шкірні покрови навколо ран на голові Карла XII відтягнули металевими гачечками, щоб краще оглянути кістки (пізніше фотографії 1917 р. зафіксували подібну процедуру). Таким чином було визначено, що краї розтрошених скроневих кісток зліва заглибилися всередину черепа, у той час як з правого боку їх було вивернуто назовні. Це наштовхнуло дослідників на висновок, що куля влучила у голову короля все ж таки зліва. Форма вхідного та вихідного отворів дала підстави судити, що Карла XII могло бути вбито картеччю.

Та, незважаючи на те, що питання про те, хто вбив Карла XII, нібито було вирішено, шведська громадськість залишилася невдоволеною результатами огляду 1859 р. Чутки про те, що не все так

⁹ С. GRIMBERG, *Op. cit.*, s. 344–345.

просто зі смертю легендарного короля, продовжували множитися, багато хто критикував методи візуальної фіксації, застосовані під час ексгумації – замальовки мумії робилися не надто точно, з певними рисами суто художнього підходу, частина з них була створена художниками набагато пізніше самого відкриття саркофагу і фактично – по пам’яті. Саме через це представники Каролінського союзу у 1916 р. подали прохання про наступне дослідження могили короля з застосуванням рентгену та більш наукової методології для остаточного вирішення багатьох неоднозначних питань¹⁰.

Серед таких питань, крім уже знайомого нам – того, що стоєть за загадкою загибелі, – варто зупинитися й на ще одному, дещо химерному та навіть комічному. Наприкінці XIX – на початку XX ст. набуло популярності твердження про те, що Карл XII був жінкою або взагалі гермафродитом. Цим нібито мали пояснюватися його особисті звички, небажання вступати у шлюб та дивне, сповнене недовіри або навіть остраху, ставлення до жінок, яке багато хто сприймав як однозначну неприязнь. Наприклад, у 1919 р. письменник Карл Нюстрьом докладно виклав цю ідею у кількох своїх працях¹¹, послуговуючись застарілою та навіть дещо шовіністичною з точки зору сучасності аргументацією: ідея про гермафродитизм Карла XII доводилася з огляду на притаманну його поведінці “жіноччу” нелогічність та примхливість¹².

Та повертаючись до подій 1859 р., відмітимо, що під час цієї ексгумації з гробу короля було вилучено своєрідні характерні для часу “сентиментальні сувеніри”: листя з лаврового вінка, який на фото 1917 р. бачимо вже досить обскубанним шанувальниками, а також пасма волосся. Один такий “комплект” зберігається у фондах музею Ліврусткаммарен (“Королівська скарбниця”) у Стокгольмі¹³.

¹⁰ С. GRIMBERG, *Op. cit.*, s. 345–351.

¹¹ E. BORGSTRÖM, ‘Drottning Kristina och hermafroditens tankefigur’ (1998), vol. 4, no 1 *Lambda nordica* 20.

¹² A. NYSTRÖM, ‘Om homosexuolitet och hermafroditism’ in *Belysning of missförstådda existenser* (Stockholm 1919) 38–40.

¹³ *Lock av Karl XII:s hår samt lagerkvist.* – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.kringla.nu/kringla/objekt?referens=LSH/objects/48422>

1917

У травні 1917 р. у зв'язку з погіршенням стану Ріддархольмської церкви як пам'ятки архітектури через дію підземних вод, магістрат Стокгольма дав дозвіл на проведення нового дослідження, яке і відбулося у липні того ж року під наглядом професора судової медицини Алгота Кей-Оберга, професора Юхана Акермана, доктора медицини з Серафимівського шпиталю Й. Фурсселля. На відкритті гробниці 1 липня також був присутній принц Карл, представники багатьох державних дослідних установ.

Дослідження відбувалися з 17 по 27 липня. Подія знайшла надзвичайно широке відображення в європейській пресі, за нею на хвилі патріотичного піднесення слідувала уся Швеція. У газетах уперше публікувалися й деякі фотоматеріали експедиції. В якості прикладу подібних матеріалів можна розглянути й фото, наведені у нашій статті в якості ілюстрацій (див. мал. 1 та 2). Вони походять з архіву популярного видання *Svenska Dagbladet*, що існує й понині. Звісно, певна частина світлин мумії Карла XII вже давно потрапила до мережі Інтернет та була використана у численних

Мал. 1

публікаціях, та звернення до первинних або ранніх їх копій виправдовується тим, що їх висока якість зумовлює відповідну деталізацію.

Тож, серед спостережень, зроблених 1917 р. перелічимо такі: незважаючи на те, що через підвищення рівня вологості в усипальні гроб Карла XII перебував у не надто гарному стані, король був вдягнений у дві добре збережені поховальні сорочки, на його руках все ще були білі рукавиці. Лобна кістка була зламана та деформована в результаті поранення. У волоссі помітили сивину (нагадаємо, що на момент смерті Карлу XII було лише 36 років), не вистачало кількох

зубів, частину з яких король втратив за життя в результаті травм, частину – через вживання грубої їжі. На фотографіях, зроблених під час цього дослідження, видно, що мумії було зашито очі (див. мал. 1).

Мал. 2

Зріст мумії становив близько 174 см (за іншими даними – 179 см)¹⁴, що вже було на 5 см більше середньостатистичного зросту шведських чоловіків у XVIII ст. А з урахуванням того, що за 200 років і м'які тканини, і кістки дещо всохлися, можна говорити про те, що за життя Карл XII мав не менше 180 см зросту, тобто був помітно вище середнього.

Важливим видається спостереження, засноване на порівнянні параметрів обличчя мумії з посмертною маскою. Довелося визнати, що виміри геть не співпадають між собою: обличчя короля було

¹⁴ A. WYKMAN, R. WALLENSTEN, 'Tacka fältskären Neumann för Karl XII:s utläkta frakturer' (2009), vol. 106, no 49 *Läkartidningen* 2239.

довшим та ширшим за маску, зовсім іншою була висота перенісся та розмір носу тощо. Протягом тривалого часу зліпки з посмертної маски Карла XII вважалися достовірним джерелом для реконструкції обставин його загибелі та формування загального уявлення про зовнішній вигляд, незважаючи на відверто дивний розмір обличчя (виходячи з якого, голова короля мала бути “менше, ніж у дівчини”, за словами власника однієї з копій Джеймса Еббота, і цей вираз має сенс – довжина більшості копій коливається між 17 та 20 см)¹⁵. Кілька копій посмертної маски Карла XII, що вважаються первинними, а отже – оригінальними, не співпадають ані між собою, ані з оригіналом (з міського музею в Бохуслені). Шведський історик Стіг Сентстрьом зробив висновок, що з обличчя мертвого Карла XII ніколи не знімали зліпок безпосередньо, а зображення, що нині вважається посмертною маскою, – радше скульптурний портрет, виконаний “на око” через кілька тижнів після смерті короля, під час зупинки траурного кортежу в місті Уддевалле¹⁶. Автором маски був французький скульптор і гравер Сімон Жоссе, який помер у тому ж таки Уддевалле на початку 1719 р. і був похований в один день зі своєю моделлю. Маску, виготовлену ним, перевезли до замку Карлберг, і там зробили з неї кілька копій, вірогідно – значно “покращених”¹⁷.

До Ріддархольмської церкви перенесли громіздкий рентгеновський апарат, що був на той час останнім словом техніки. Під час досліджень з залученням рентгенограм (усього було зроблено 41 фото, з яких опубліковано 17)¹⁸ було виявлено і підтверджено кілька травм, отриманих королем за життя та згаданих у джерелах першої чверті XVIII ст.

¹⁵ J. АББОТ, *Narrative of a journey from Heraut to Khiva, Moscow, and St. Petersburg, during the late Russian invasion of Khiva, with some account of the court of Khiva and the kingdom of Khaurism.* – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.archive.org/stream/narrativeajourn04abbogoog/narrativeajourn04abbogoog_djvu.txt

¹⁶ S. STENSTRÖM, ‘Karl XII:s dödsmask och Simon Josse’ (1965), vol. X *Journal of the Royal Armoury* 7–8.

¹⁷ А. ÅBERG, *Historiska gåtor.* – [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://books.google.com.ua/books/about/Historiska_g%C3%A5tor.html?id=WR8oAQAAMAAJ&redir_esc=y

¹⁸ А. ÅBERG, *Op. cit.*; P. FROM, *Op. cit.*

Наприклад, докладно дослідили складний перелом стегна, отриманий Карлом XII у 1702 р. під Краковом. Зупинимося на історії цієї травми докладніше, адже це дозволяє поглянути на характер короля з досить цікавих позицій. Увечері 20 вересня він захотів провести кавалерійські навчання прямо на території наметового містечка, наказавши генералові Магнусу Стенбоку провести роту з 200 польських новобранців галопом скрізь табір. Королю так сподобалося те, як показали себе кавалеристи, що він вийшов з намета і наказав подати коня на ім'я Амбасадор (подарунок від польського посольства), щоб приєднатися до них. Та невдовзі після того, як Карл XII очолив маневр, його кінь заплутався у розтяжках наметів і впав на скаку, перекинувшись через голову і придавивши собою вершника. Більш того, 200 кавалеристів роти Стенбока не встигли зупинитися, і король фактично потрапив під копита їх коней до того, як зміг підвестися. Присутні думали, що він загинув, зламавши хребет, але йому все ж таки вдалося піднятися на ноги, продемонструвавши оточенню “усього лише” відкриті криваві рани на обличчі та шиї. Дійти до намету королю допоміг кавалерійський генерал-майор та очільник Остготського полку Карл Густав Мьорнер. За своєю звичкою, Карл XII заспокоїв офіцерів, запевнивши їх у тому, що з ним все добре, окрім невеличкої неприємності з ногою.

“Неприємність” виявилася складним переломом стегна, як зазначав хірург Мельхіор Нойман, “на долоню вище коліна”. Для початку XVIII ст. така травма була дуже серйозною, і могла призвести не тільки до ампутації, але й до смерті. Немає достовірних відомостей про те, був цей перелом закритим чи відкритим, але Нойман записав, що зламана нога вільно “бовталася”, через що довелося виставляти кістки, порівнюючи довжину травмованої кінцівки з довжиною здорової. Королю було накладено колодки. За свідцтвами очевидців, Карл XII протягом усього часу, поки тривав огляд, не виявив жодної ознаки страждання. Обмежений рекомендаціями хірурга щодо відсутності фізичних навантажень на травмовану ногу, він був змушений провести певний час на квартирі у Кракові, де, знову ж таки, за спогадами сучасників, дуже нудьгував, бажаючи якнайшвидше повернутися до війська¹⁹.

¹⁹ F. K. BENGTTSSON, *Karl XII:s levnad* (Norstedts förlag 1994), D. 1, s. 236–238.

Згідно вчення Гіппократа, Нойман мав змінити бондажі на дев'ятий, десятий чи одинадцятий день після нещасного випадку. Він зробив це 1 жовтня, тобто на одинадцятий день. Удруге перев'язку було змінено на двадцятий день, і, незважаючи на те, що лікар відмітив швидко одужання короля, відбулося зміщення кістки, що супроводжувалося больовими відчуттями. Та, лише відчувши покращення, Карл XII наказав виступати у похід з-під Кракова. Щоб нести його ліжко на марші, було призначено 48 людей, які йшли змінами по 8 (у якості вдячності за старання протягом цього періоду вони мали право безкоштовно харчуватися від королівської кухні). Та це також швидко набридло королеві – він здійснив спробу сісти до сідла, але протримався недовго, і навіть не зміг самостійно злізти з коня. На шостому тижні після отримання перелому він уже ходив, спираючись на милиці, а 4 листопада спробував сісти верхи знову. Тепер він вже зміг нешвидко проїхати певну відстань. У середині листопада, на восьмий тиждень загосння, Карл XII вже міг подолати верхи більше трьох миль, а ще через тиждень, ще до Різдва, він повністю повернувся до звичного способу життя²⁰.

Дивлячись на рентгенівську карту, бачимо, що перелом дійсно був зі зміщенням кістки, яка зрештою зрослася неправильно, вкоротивши довжину ноги приблизно на 3 см (довжина правої ноги від стегнової кістки до підосви стопи – 1100 мм, а лівої – 1063 мм)²¹. Таким чином, набули підтвердження спостереження сучасників, як то польового капеллана Сьорена Хагерапа, який у 1716 р. зазначив, що король сильно кульгає на одну ногу.

Та згаданий перелом не був єдиною причиною цього. Дослідження доповнило відомості і про вогнепальну рану, отриману Карлом XII за тиждень до Полтавської битви, в день його народження, під час рекогностування місцевості понад берегом Ворскли. Примітно, що після пострілу з протилежного берега ріки, після того як куля влучила королю в ліву ногу, він намагався приховати своє поранення. Коли один з офіцерів, що супроводжували його, помітив, що Карл XII надто блідий і спробував повідомити решті про те, що його поранено, король попросив його мовчати, мотивуючи своє рі-

²⁰ A. WYKMAN, R. WALLENSTEN, *Op. cit.*, s. 33360–33361.

²¹ *Ibid.*

шення тим, що це “лише подряпина”. Після розвідки він захотів оглянути шведські позиції під Полтавою, та загалом подолав верхи шлях у 19 км (12 в один бік та 7 в інший), притому, що було дуже спекотно. Лише повернувшись до військової квартири, що розташовувалася на території Хрестовоздвиженського монастиря, він втратив свідомість, коли намагався злізти з коня та переніс вагу тіла на поранену ногу. Королівський лакей Юхан Хюльтман побачив кров, що вже почала текти через халяву чобота, і фактично доніс Карла XII до келії, де той проживав. Виявилось, що короля було поранено кулею діаметром 18–20 мм, яка увійшла в ногу з боку п’ятки та основи п’ятої плюсневої кістки й залишилася всередині стопи за великим пальцем. Вихідного отвору не було через те, що стріляли здалека. М’які тканини стопи були розірвані, а кістки переламані.

Першим рану оглянув польовий хірург Рулфер. Він відразу зробив кілька надрізів, щоб видалити уламки розтрощених кісток та саму кулю. Карл XII, спостерігаючи за операцією, допомагав йому самотужки, відрізаючи омертвілі частини шкіри та вилучаючи шматки кісток зі стопи. Як і минулого разу, він заспокоював оточення, обіцяючи швидко одужати та продовжити брати активну участь у кампанії. Але реальність виявилася не такою оптимістичною. Вже ввечері у короля піднялася температура, почалася лихоманка, а на шкірі навколо поранення проступили червоні плями. Нога дуже набрякла, і присутнім стало очевидно, що до рани потрапила інфекція (і дійсно, поранення ускладнилося рожею, а згодом і остеомієлітом). Священик Йоран Нурдберг згадував, що протягом цієї доби багато хто вважав, що Карл XII не доживе до світанку. Через два дні після пострілу короля почав лікувати вже знайомий нам М. Нойман, який, зробивши низку компресів та видаливши загоєння і ще деякі шматки кістки, що все ще перебували у рані, зміг дещо стабілізувати стан монарха. Увечері 27 червня 1709 р. Карл XII, все ще перебуваючи у гарячці, прийняв рішення дати росіянам генеральний бій. Під час Полтавської битви, ядро влучило у носі, на яких перебував король, і краї поранення розійшлися, що зумовило сильну кровотечу²².

²² А. WYKMAN, R. WALLENSTEN, *Op. cit.*, s. 3362.

Фотографування лівої стопи короля показало, наскільки серйозною була травма, отримана ним внаслідок знаменитого пострілу під Полтавою: три плюсневі кістки були розтрощені, на середній навіть лишилися фрагменти свинцю від кулі, яка розщепилася всередині ноги та застрягла під кісткою. В результаті операції, проведеної хірургом Нойманом, було видалено дистальну частину третьої плюсневої кістки (її знайшли поряд з тілом короля всередині гробу, зашитою у мішечок)²³. Що ж стосується смертельного поранення, отриманого Карлом XII під Фредрікстеном, дослідження 1917 р. загалом підтвердили висновки, зроблені комісією 1859 р. Всередині черепа не було знайдено великої кількості кісткових уламків – вірогідно, їх вичистили під час муміфікації. Про саму рану говорилося, що вона була такою великою, що затулити її, щоб зупинити кровотечу, виявилось би просто неможливо.

2008

На початку 2008 р., у зв'язку з наближенням 290-ї річниці загибелі Карла XII, вчені з Королівського інституту технологій знову поставили питання про необхідність дослідження його останків з залученням найсучасніших методів та засобів наукового пошуку. Дослідник Бенгт Гріссель запропонував дослідити краї отворів у черепі Карла XII за допомогою електронного мікроскопу з метою виявлення фрагментів свинцю. Якщо їх наявність можна було би підтвердити, це додало б аргументів до класичної теорії загибелі короля від кулі або картечі²⁴. Також виказувалися ідеї щодо проведення ДНК-аналізу зразків, узятих з країв рани, та порівняння їх з уже існуючими зразками, знятими з гудзика, яким, за популярним міфом, міг бути вбитий король.

Незважаючи на заяву інституту про те, що тіло навіть не буде вилучено з гробу, зав'язалася дискусія з приводу доцільності таких акцій загалом. Ця дискусія тривала аж до кінця 2009 р. та широко

²³ A. WYKMAN, R. WALLENSTEN, *Op. cit.*, s. 3361.

²⁴ *KTH-forskare vill öppna Karl XII:s grav.* – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.kth.se/om/kontakt/2.256/nyheter/kth-forskare-vill-oppna-karl-xii-s-grav-1.14743?page=82>

висвітлювалася у шведській пресі²⁵. Та позитивного завершення вона не мала. Грісселю не вдалося знайти фінансування, адже, за його розрахунками, лише на демонтаж мармурового надгробку мало бути витрачено від 700 до 800 тисяч крон, не кажучи вже про проведення аналізу ДНК тощо²⁶.

2018

11 грудня 2018 р. виповнилося 300 років з дня загибелі Карла XII. Ця чергова кругла дата повертає нас до роздумів як над обставинами подій, що відбулися за облоги шведами норвезької фортеці Фредрікстен (на території сучасного міста Халден), так і над роллю очільника облоги у світовій і вітчизняній історії – які б оцінки не супроводжували тривале формування його образу в науковій історіографії та масовій культурі.

Ще один аспект, вартий уваги сучасних українських істориків та музеєзнавців – можливість відобразити цю роль у новітніх дослідженнях, а також – популяризувати їх результати серед широкого загалу. Антропологічний вимір історичного знання привертає дедалі більшу увагу як учених, так і тих, хто просто цікавиться минулим. До традиційних тем досліджень, як то політичні події, військові конфлікти, релігійні та культурні реалії, поступово додаються ті, що належать до мікрорівня історичної минувшини. Тож, багато кому може бути цікаво дізнатися не тільки про те, які битви виграв чи програв легендарний шведський король, а й познайомитися з його зовнішністю, порівнявши її з даними традиційної іконографії, отримати інформацію про хвороби, якими він страждав за життя, або поранення, отримані ним у тих само битвах і походах. Антропологічні дані можна подавати у зв'язку з підтвердженням або спростуванням не тільки сталих легенд, а й тих чи інших відомостей, наведених у писемних джерелах.

До реалізації викладеного вище у музейному вимірі можливо застосовувати різноманітні форми експонування та просвітницької

²⁵ *Karl XII:s grav får öppnas*. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.svd.se/karl-xiis-grav-far-oppnas>

²⁶ *Karl XII:s grav får öppnas igen*. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.svt.se/nyheter/inrikes/karl-xii-s-grav-far-oppnas-igen-1>

роботи. Це – і відображення “каролінської” теми дотично до діяльності гетьмана Івана Мазепи як політика та полководця в основній експозиції, і проведення лекцій або круглих столів, присвячених окремим аспектам українсько-шведських зв'язків у першій чверті XVIII ст. Доцільною була б організація тематичних виставок, присвячених власне Карлу XII та його взаєминам з Гетьманщиною у 1707–1709 рр., у межах яких резонним кроком стало б і застосування результатів досліджень його поховання. У такому контексті деякі факти, як то фатальне поранення короля перед Полтавською битвою, отримали б додаткове джерельне підтвердження, а оповіді про подібні випадки з його життя могли б набути додаткової переконливості.

До біографії офіцера армії короля Карла XII Філіппа Йоганна фон Штраленберга – учасника Полтавської битви та дослідника Сибіру

Філіпп Йоганн фон Штраленберг – один з небагатьох офіцерів короля Карла XII, чиє ім'я не лише не загубилося в лабіринтах історії, але й протягом майже трьох віків, від 1730 року і до сьогоднішнього дня з'являється в друкованих виданнях, згадується авторитетними науковцями та викликає інтерес у письменників. Основною причиною викарбуваного в історії імені одного з тисяч шведських військових, кар'єра, доля, життя і смерть яких були пов'язані з військовими кампаніями Карла XII, стала книга, що з'явилася у вказаний 1730 рік. Ця книга під типовою для свого часу довгою і деталізованою назвою “Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia, in so weit solches das gantze Russische Reich mit Siberien und der grossen Tatarey in sich begreiffet, in einer Historisch-Geographischen Beschreibung der alten und neuern Zeiten, und vielen anderen unbekannten Nachrichten vorgestellt, nebst einer noch niemahls ans Licht gegebenen Tabula Poliglotta von zwey und dreyszigerley Arten Tatarischer Völcker Sprachen und einem Kalmuckischen Vocabulario, sonderlich aber einer grossen richtigen Land-Charte von den benannten Ländern und andern verschiedenen Kupfferstichen, so die Asiatisch-Scythische Antiquität betreffen; Bey Gelegenheit der Schwedische Kriegs-Gefangenschaft in Rußland, aus eigener sorgfältigen Erkundigung, auf denen verstateten weiten Reisen zusammen gebracht und ausgefertiget von Philipp Johann von Strahlenberg. Stockholm, in Verlegung des Autoris”¹ вийшла у світ німецькою мовою у Стокгольмі накладом її автора.

¹ Назва книги в перекладі українською мовою: *Північна і східна частини Європи та Азії, оскільки саме такі охоплюють всю Російську державу з Сибіром і Великою Татарію, представлені в історико-географічному описі давнього і нового часу та з багатьма іншими невідомими відомостями та з Tabula Poliglotta 32 різних мов татарських народів, що ще ніколи не видавалася, з калмицьким словником, а особливо з великою і точною картою вищевказаних земель та різними іншими гравюрами на міді, що стосуються азійсько-скіфських старожитностей*. Зібрано і складено Філіпп-

Праця фон Штраленберга з історико-географічним описом на-самперед азійської частини Росії, культури і мов народів Сибіру та ілюстративним матеріалом старожитностей, викликала великий інтерес у його сучасників і була перекладена й видана ще у XVIII столітті основними європейськими мовами – англійською, французькою та іспанською. Англійський переклад книги вийшов двома виданнями у Лондоні у 1736 і у 1738 роках під назвою “An historical-geographical description of the North and Eastern parts of Europa and Asia, but more particulary of Russia, Siberia and Great Tartary”. З цього англомовного видання був зроблений скорочений переклад французькою мовою, надрукований в Амстердамі у 1756 році під назвою “Discription historique de l’Empire Russien, traduite de l’Ouvrage Allemand de M. le baron de Strahlenberg par Barbeau de la Bruyere”. Іспанський, також скорочений, переклад побачив світ у Валенсії у 1780 році під назвою “Nueva description geographica del imperio ruso en particular y en general... Traducida del Frances, par Don J. Vic. Tomas y Catala, vol. 1–2”. Крім того, до 300-ліття від дня народження Ф. Й. фон Штраленберга у 1975 році в монографічній серії “Studia Uralo-Altaica” Департаменту алтайських студій Університету Сегеда (Угорщина) була видана факсимільна копія його книги з передмовою американського сходознавця Джона Р. Кругера². У 1985 році російський переклад книги фон Штраленберга на основі перекладу В. Татіщева з’явився в Росії³.

Ф. Й. фон Штраленберг народився в місті Штральзунд⁴ (нім.: Stralsund; нині: Німеччина) у 1676 році в родині місцевого земле-

пом Йоганном фон Штраленбергом під час перебування в Росії як шведського військовополоненого на основі особистих ретельних опитувань і дозволених йому далеких подорожей. Стокгольм. У виданні автора. 1730.

² РН. JOHANN VON STRAHLENBERG, *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia*, with an introduction by J. R. KRÜGER (Szeged 1975 (Studia Uralo-Altaica, vol. 8. Redigunt P. HAJDÚ, T. MIKOLA et A. RÓNA-TAS)).

³ *Записки капитана Филиппа Иоганна Страленберга об истории и географии Российской империи Петра Великого*, отв. ред. И. П. Ирошников, сост.: В. Е. Возгрин, Ю. Н. Беспятых, Е. А. Савельев (Москва; Ленинград, Институт истории СССР 1985), т. 1, с. 1–220; т. 2, с. 221–446.

⁴ Згідно Вестфальського миру 1648 року Штральзунд був включений до Шведської Померанії і залишався ключовою фортецею шведської корони

міра Кристіана Табберта (нім.: Tabbert). Після завершення навчання у 18-річному віці він вступив на військову службу як доброволець піхотного полку, згодом зробивши успішну військову кар'єру у

Мал. 1. Філіпп Йоганн фон Штраленберг. Портрет на карті "Nova Descriptio Geographica Tatariae Magnae cum orientalis quam occidentalis in particularibus et generalibus Territories una cum Delineatione totius Imperii Russici imprimis Siberiae accurate ostensa" з книги "Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia... Stockholm, 1730"

шведській армії – від капрала до капітана, беручи участь у низці битв від початку Північної війни. У 1707 році за мужність, проявлену у битвах, зокрема, під містами Познань, Фрауштадт (нім.: Fraustadt; нині: місто Wschowa, Польща), а також біля села Головчин (нині: Могилівська область, Білорусія) був nobілітований у дворянство, отримавши прізвище фон Штраленберг. Саме під цим прізвищем він увійшов в історію та в науку. Після Полтавської битви Ф. Й. фон Штраленберг потрапив до російського полону, перебуваючи спочатку у Москві, а згодом разом з іншими шведськими військовополоненими був засланий до Тобольська, де перебував до 1722 року. Звільнення Ф. Й. фон Штраленберга з полону і повернення до Швеції відбулося завдяки підписанню між Швецією і Росією Ніштадського мирного договору у 1721 році. На батьківщині Ф. Й. фон Штраленберг продовжив військову службу, отримавши згодом звання майора і займаючи посаду коменданта фортеці Карлсгамн (швед.: Karlshamn, Швеція). Помер фон Штраленберг у 1747 році і був похований у церкві м. Гетінге (швед.: Getinge, Швеція).

до окупації міста французькими військами у 1807 році. Згідно рішення Віденського конгресу 1815 року місто було передано Пруссії.

Перебуваючи у Сибіру за десятки тисяч кілометрів від батьківщини і європейської цивілізації протягом 11 років, Ф. Й. фон Штраленберг, як і багато інших шведських військовополонених, не лише намагався фізично вижити у вкрай складних кліматичних, економічних і побутових умовах, але й використав ці роки, активно займаючись географічними, мовознавчими і етнографічними дослідженнями. Вивчивши російську мову, використовуючи можливість подорожувати по краю, спілкуючись з місцевими народами, а також з купцями і мандрівниками з різних країн, які приїздили до Тобольська – тодішньої неофіційної столиці Сибіру і резиденції губернатора і митрополита краю, збираючи різноманітний етнографічний матеріал і давні тексти, беручи участь у першій науковій експедиції по Сибіру під керівництвом Даниеля Готліба Мессершміда (1685–1735; нім.: Daniel Gotlib Messerschmidt), Ф. Й. фон Штраленберг накопичує таку суму інформації і знань насамперед про Сибір, Центральну Азію та їхні корінні народи, що це уможливило створення ним карти Російської імперії та вищеназваної книги.

Варто зазначити, що спочатку Ф. Й. фон Штраленберг створює карту Росії, перебуваючи у Тобольську⁵. Очевидно, що його значний військовий досвід допоміг йому в цій справі. Перші три створені ним карти під час ще перебування в полоні пропали за різних обставин. Четверту карту під назвою “Nova Descriptio Geographica Tatariae Magnae cum orientalis quam occidentalis in particularibus et generalibus Territories una cum Delineatione totius Imperii Russici imprimis Siberiae accurate ostensa”⁶ і книгу Ф. Й. фон Штраленберг створює і друкує після повернення до Швеції. Звертаємо увагу, що у правому нижньому кутку карти є портретне зображення Ф. Й. фон Штраленберга, який циркулем вимірює масштаб карти.

⁵ Див.: М. Г. НОВЛЯНСКАЯ, *Филипп Иоганн Страленберг. Его работы по исследованию Сибири* (Москва; Ленинград, Издательство “Наука” 1966) 96 с.; G. JARRING, ‘Strahlenberg in Schwedischer Literatur und Wissenschaft: Eine bio-bibliographische Übersicht’ (1976) 48 *Ural-Altäische Jahrbücher* 121–123.

⁶ Назва карти в перекладі українською мовою: “Новий географічний опис Великої Татарії, східної і західної, яка точно передає окремі частини, і всю територію зі всією Російською імперією, і особливо з Сибіром”.

Праця “Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia...” є одним з перших опублікованих наукових описів Сибіру, “найбільш повною сибірською енциклопедією XVIII ст.”⁷ та цінним історичним джерелом про Західний Сибір. Ф. Й. фон Штраленберг вперше в літературі визначив кордон між Європою та Азією по Уральських горах, подав на карті півострови Чукотку і Камчатку, що докорінно змінило конфігурацію північно-східних околиць Азії, дав класифікацію народів Сибіру на основі порівняння їх мов, визначив склад уральської мовної групи, висунув теорію про угорське походження башкирського народу. На основі зібраного лінгвістичного і етнографічного матеріалів дослідник здійснив значний внесок у вивчення корінних народів Уралу та Сибіру. Оскільки Ф. Й. фон Штраленберг подає опис всієї російської держави XVIII століття, то і на карті, і в тексті книги, хоч і фрагментарно та з деякими помилками, представлені українська топоніміка, етноніми, географічні і кліматичні описи українських земель, пояснення щодо походження українського народу, козаків, української мови, а також екскурси в історію України і окремих сюжетів про гетьмана Івана Мазепу⁸.

В особистій бібліотеці видатного вченого, філолога, історика, сходознавця Омеляна Пріцака (1919–2006), що з 2007 року знаходиться в Національному університеті “Киево-Могилянська академія”, у групі стародруків зберігається оригінальне прижиттєве німецькомовне видання праці Ф. Й. фон Штраленберга 1730 року. Появі книги в колекції вченого сприяв громадський діяч української громади Норвегії, лікар за професією Микола Радейко (1920–2005)⁹, який, як і О. Пріцак, родом з західноукраїнських земель, після Другої світової війни опинився закордоном. Пов’язавши своє професій-

⁷ Э. П. ЗИННЕР, *Сибирь в известиях западноевропейских путешественников и ученых XVIII века* (Иркутск, Восточно-Сибирское книжное издательство 1968) 221.

⁸ Див.: Т. Сидорчук, ‘Українські землі на початку XVIII ст. в картографічному та історико-географічному дослідженнях офіцера війська Карла XII Філіппа Йоганна фон Штраленберга’ (2019) *1 Сіверянський літопис* 33–39.

⁹ Про життя та військову і громадську діяльність Миколи Радейка див.: КРИСТІАН КРИСТЕНСЕН, *Волю Україні. Розповідь про Миколу Радейка* (К., Видавництво “Смолоскип” 1999) 186 с.

не і родинне життя зі столицею Норвегії – Осло, М. Радейко заснував тут “Українське товариство в Норвегії”, був активним дописувачем до норвезьких періодичних видань з української тематики, належав до ПЕН-клубу Норвегії. Крім того, в антикварних та букіністичних магазинах різних країн він відшукував та купував українські старожитності, історичні документи і рідкісні книги.

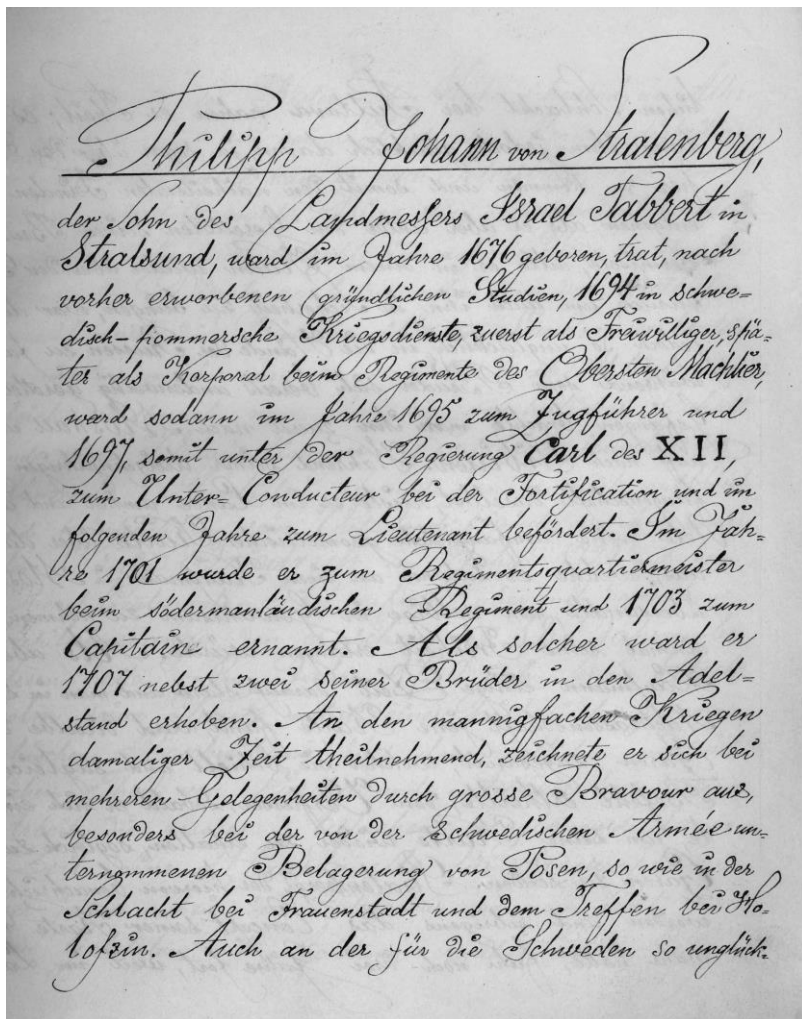
З листів М. Радейка до О. Пріцака, що зберігаються в архіві останнього¹⁰, відомо, що вони заприятюлися на початку 1980-х років, коли О. Пріцак працював в архівах і бібліотеках Норвегії і Швеції. Їхні товариські стосунки продовжувалися майже до останніх років життя одного і другого. В Норвегії і Швеції М. Радейко допомагав О. Пріцакові нав'язати контакти з деякими норвезькими і шведськими науковцями, співробітниками архівів і бібліотек, зокрема у справі пошуку та копіювання архівних документів з української історії. Листи свідчать про систематичний пошук, придбання і надсилання М. Радейком книг О. Пріцакові. Доказом безпосередньої участі М. Радейка у такому набутку О. Пріцака, як праця Ф. Й. фон Штраленберга, є закладка в книзі, на якій рукою М. Радейка вказані сторінки, де йдеться про Україну. Опосередковано це підтверджує штамп книгарні Стокгольма на зворотній стороні книжкової обкладинки, де ймовірно М. Радейко придбав цей цінний стародрук. Слід зауважити, що це єдиний примірник книги Ф. Й. фон Штраленберга в Україні.

Попри майже трьохсотлітній вік, примірник стародруку з колекції О. Пріцака дійшов до нас у хорошому стані, фактично без жодних пошкоджень. Тверда обкладинка обтягнена шкірою темно-коричневого кольору. Корінець книги з її короткою назвою прикрашений візерунками золотою фарбою в техніці сліпого тиснення. На сторінках книги відсутні будь-які маргіналії та власницькі написи. В порівнянні з примірниками німецькомовного видання книги Ф. Й. фон Штраленберга, які зберігаються в бібліотеках Німеччини, Австрії, Швеції і доступні он-лайн, “могилянський” примірник містить, окрім повного тексту праці та ілюстрацій, ще вищеназвану чорно-білу карту

¹⁰ Листи Миколи та Богдана Радейків до Омеляна Пріцака, *Наукова бібліотека Національного університету “Києво-Могилянська академія”*, ф. № 10, оп. 1, спр. 768.

Російської імперії розміром 65 × 100 см та дві сторінки німецькомовного рукописного тексту з біографією Ф. Й. фон Штраленберга невідомого автора. Анонімність автора біографії Ф. Й. фон Штраленберга у примірнику стародрука з колекції О. Пріцака доповнюється відсутністю й дати написання цього ж тексту. Всі складові книги зшиті в один блок у такій послідовності: рукописний біографічний нарис Ф. Й. фон Штраленберга, текст книги, ілюстрації та карта.

Розміщена на початку книжкового блоку рукописна біографічна довідка у жанрі енциклопедичного гасла лаконічно висвітлює все життя автора книги, зокрема початок військової кар'єри та отримання звань, участь у знакових битвах Північної війни, обставини полону росіянами, створення карти Росії, повернення на батьківщину, написання книги, останні службові призначення. Анонімний автор вказує дату смерті дослідника – вересень 1747 рік, що визначає ймовірну найбільш ранню хронологічну межу написання цього рукописного додатку до книги. Поданий виклад біографії Ф. Й. фон Штраленберга в основному збігається з його життєписами шведських і російських науковців, у полі зору яких в основному і перебуває особистість і книга Ф. Й. фон Штраленберга. При цьому деякі факти біографії, зокрема про пошуки брата після Полтавської битви, створення і втрата першого варіанту карти, зустріч з Петром I, дата смерті Ф. Й. фон Штраленберга підтверджують, доповнюють і уточнюють його інші біографічні нариси, написані дослідниками його життя і внеску в науку. Текст містить деякі неточності в написанні імен і географічних назв, однак у цілому є цінним найдавнішим історичним джерелом до біографії Ф. Й. фон Штраленберга. З огляду на відсутність цього біографічного тексту в примірниках книги Ф. Й. фон Штраленберга, що дійшли до наших днів і зберігаються в інших бібліотеках, непересічну особистість дослідника, пов'язаність його з історичними подіями, що відбувалися на території України, наявність українських сюжетів у його дослідженні, унікальність примірника його праці, що зберігається в колекції О. Пріцака в “Києво-Могилянській академії”, пропонуємо його переклад українською мовою, здійснений автором статті:

Мал. 2. Перша сторінка рукописного тексту біографії
 Ф. Й. фон Штраленберга

“Філіпп Йоганн фон Штраленберг, син землеміра Ізраеля¹¹ Табберта зі Штральзунда, народжений у 1676 році, після отримання початкової освіти вступив на шведсько-померанську військову службу у 1694 році, спочатку як доброволець, пізніше як капрал у полку при полковнику Маклір¹². У 1695 році був призначений командиром взводу, у 1697 році отримав звання унтер-кондуктора з фортифікації, а в наступному році – лейтенанта під правлінням Карла XII. У 1701 році був призначений квартирмейстром, а у 1703 році – капітаном Зюдерманландського полку. У 1707 році разом з двома своїми братами¹³ був нобілітований у дворянство. Беручи участь у багатьох битвах, був відзначений неодноразово за велику мужність, особливо під час облоги шведською армією міста Позен¹⁴, а також під час битви під Фрауштадтом¹⁵ і Головчин¹⁶. Брав участь у нещасливій для шведів битві під Полтавою; йому вдалося щасливо перейти Дніпро і таким чином утекти від наздоганяючих ворогів. Та не знайшовши брата, він повернувся на плоті через річку назад для його врятування. На нещастя він потрапив до рук росіян. При цьому його брат врятувався в іншому місці. Полонений спочатку був направлений до Москви, а потім до Сибіру. Протягом його 13-літнього полону він їздив довкола і працював над всеохоплюючою географічною картою, яку він згодом передав купцеві до Москви для збереження до того часу, коли він буде звільнений. Незабаром той

¹¹ У “Шведському біографічному лексиконі” ім’я батька Ф. Й. фон Штраленберга вказане як “Кристіан”. Див.: <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=20316>

¹² Петер Маклір (швед.: Peter Macklier). Див.: <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=20316>

¹³ Відомо, що на військовій службі перебував один брат Ф. Й. фон Штраленберга – Петер Зігфрід.

¹⁴ Місто Познань, Польща

¹⁵ Місто Вскова (польс.: Wschowa), Польща. У 1706 році біля міста відбулася битва, в якій шведська армія отримала перемогу над саксонсько-московським військом.

¹⁶ Село Головчин Могилівської області, Білорусія. У 1708 році біля Головчина відбулася битва між шведською армією на чолі з Карлом XII та російською армією на чолі з генерал-фельдмаршалом Б. Шереметьєвим, у результаті якої російські війська отримали поразку.

купець помер і виявлена карта в його спадку була надіслана цареві, який наказав доставити йому автора карти одразу, як він з'явиться для її отримання. Штраленберг, який був про це повідомлений і до того ж зберігав чорновий варіант карти, протягом наступних трьох років продовжував їздити далі по краю, при цьому ні витрати, ні труднощі його не лякали, щоб все спостерігати і представити на карті все, що заслуговує уваги. Нарешті він приїхав до Петербурга, де був представлений імператору. Цар, захоплений надзвичайною майстерністю Штраленберга, шукав всі способи переконати його вступити на російську службу з пропозицією очолити дирекцію землепорядного відомства, одночасно обіцяючи значну платню та привілеї. Він відхилив цю блискучу пропозицію і нарешті повернувся на батьківщину без засобів для існування і хворий. У 1722 році король Фрідріх порадував його званням старшого лейтенанта, але ж він 18 років тому вже був у ранзі капітана. У 1730 році у Стокгольмі він видав свою карту разом з історично-географічним описом північної і східної частини Європи і Азії, праця, яка викликала великий інтерес і тривалий час була основним джерелом з географії тієї частини землі та ще нині перебуває в полі зору вчених. У 1740 році він був призначений комендантом фортеці Карлсгамн¹⁷ і у 1746 році – майором Зюдерманландського полку. Він помер у вересні 1747 року”.

¹⁷ Карлсгамн (швед.: Karlshamn, Швеція).

Міжнародно-політичний статус України під час Північної війни 1700–1721 рр.

Вступ шведської армії короля Карла XII¹ до литовських земель Речі Посполитої в 1702 р. дивовижно збігся з початком козацького повстання на Правобережній Україні. Наявні джерела дозволяють говорити про певний зв'язок між цими двома подіями, а, отже, існування політичних домовленостей між представниками шведського короля й правобережними козацькими старшинами. Зокрема, на основі вивчення архівних матеріалів російський історик В. Возгрін відзначав, що шведські агенти засилялися до України починаючи вже з першої половини 1702 р.², а польські історики Й. Йончак та

¹ Карл XII (1682–1718) – король Швеції у 1697–1718 рр. Нар. у Стокгольмі, належав до Пфальцького королівського роду. Його дідом був король Карл X Густав, а батьком – Карл XI. Впроваджував самодержавне правління. Під час його королівства Швеція домінувала у Північній та Північно-Східній Європі. Організував одні з найкращих серед тогочасних європейських країн армію і флот. У ході Північної війни 1700–1721 рр. переміг Данію та підписав з нею Травентальський мир 1700 р. Того ж року отримав перемогу над військами Московського царства під Нарвою. У 1701 р. переміг саксонські війська під Рігою, у 1706 р. – польські війська під Фрауштадтом у Пруссії, у 1708 р. – московські війська під Головином у Білорусії. У 1709 р. отримав поразку від військ Петра I під Полтавою. Протягом 1709–1714 рр. перебував на підвладних Османській імперії територіях з метою організації реваншистського походу проти Москви. Його політика сприяла оголошенню Османами війни Московському царству, яка завершилася перемогою турків у 1711 р. У 1716 р. очолив похід на Норвегію, під час якого було окуповано м. Осло. Загинув під час облоги фортеці Фредеріксхальль у Західній Норвегії (В. LILJEGREN, *Karl XII* (Lund 2004); Б. ГРИГОРЬЕВ, *Карл XII* (Москва 2006); В. СТАНІСЛАВСЬКИЙ, 'Карл XII' в *Енциклопедія історії України* (К. 2007), т. 4, с. 112–113).

² *Російський державний архів давніх актів у Москві (далі – РДАДА Москва)*, ф. 50, оп. 1702, спр. 2, арк. 461зв.; В. ВОЗГРИН, *Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697–1710 гг.* (Ленинград 1986) 204.

А. Каміньський стверджували: повстання правобережного козацтва не давало змоги Польщі вчасно вступити у війну зі Швецією³. З огляду на плани молодого монарха Шведського королівства розколоті політичну еліту Польсько-Литовської держави⁴, його інспірація козацького виступу у 1702–1704 рр. виглядає цілком імовірною. Більш того, події на Правобережній Україні відтягували й укладення двохстороннього польсько-російського антишведського союзу⁵.

15 липня 1704 р. на зустрічі послів Речі Посполитої та Московської держави поблизу латвійського міста Нарва королівський представник, хелмський воєвода Т. Дзялинський заявив, що Польща не зможе вступити у війну проти Швеції у зв'язку з утриманням значних військових сил на своїх південно-східних, тобто українських землях Речі Посполитої. Окрім того, вона укладе союз з Росією лише у тому випадку, коли та збройним шляхом придушить повстання правобережних козаків і змусить їх повернути зайняті міста польським урядовцям. Т. Дзялинський також засвідчив очільникові російських дипломатів В. Головіну про те, що він не буде проводити подальші переговори, якщо Москва не виконає висунутих ним від

³ J. JANCZAK, *Per Palej Aubstand von 1702 bis 1704 in der Ukraine und die Haltung der Rzeczypospolita zum Nordischen Kriege um die Polnischen Kriegen 1700–1721* (Berlin 1962) 81; А. КАМИНСКИЙ, 'Первые годы польско-русского союза 1704–1709 гг. (в связи с работами В. Конопчинского и Ю. Фельдмана)' в *Международные отношения в Центральной и Восточной Европе* (Москва 1966) 214.

⁴ Хоча організаційно Сандомирська конфедерація польської шляхти виникла у 1702–1704 рр., а прошведський Варшавський шляхетський союз вже після підписання між Августом II та Карлом XII т. зв. Варшавського договору 1705 р., однак фактично прихильники політики шведського короля почали з'являтися в Речі Посполитій набагато раніше, від початку Північної війни (В. КОРОЛЮК, 'Речь Посполитая и подготовка Северной войны' в *Ученые записки Института славяноведения АН СССР* (Москва 1951), т. IV, с. 190–201; Ю. ГЕРОВСКИЙ, 'Польша и победа под Полтавой' в *Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. Сб. ст.* (Москва 1959) 16–17).

⁵ Див.: В. КОРОЛЮК, 'Свидание в Биржах и первые переговоры о польско-русском союзе' в (1948) 4 *Вопросы истории* 43–67.

імені короля Августа II Саксонського⁶ умов миру⁷. У відповідь на це росіяни відповіли, що польський король мусить надати цареві право самому вибирати методи вирішення питання щодо непокірних українців. 17 липня В. Головін оголосив полякам власний про-

⁶ Август II Саксонський, “Сильний” (1670–1733) – король Речі Посполитої з династії Ветінів (1697–1706, 1709–1733), кюрфюрст саксонський з 1694 р. Домігся трону у результаті боротьби зі ставлеником Франції принцем Конті за допомогою підкупу частини депутатів сейму та можливості введення до Польщі саксонського війська. Його правління підтримувала монархія Габсбургів. Спирався на антифранцузьку міжнародно-політичну систему (“Великий союз”), до якого окрім габсбургської Австрії входили Англія, Голандія, Брандербург-Пруссія, Португалія, Савоя і більша частина князівств Священної Римської імперії німецької нації. Пізніше у конфлікті з Бурбонами “Великий союз” використовував військові сили Саксонії і Данії. Бажаючи збільшити політичну силу Саксонії, другої держави після Австрії в імперії Габсбургів, Август II шляхом перетворення особистої унії у реальну, намагався об’єднати її з Річчю Посполитою. Намагався приєднати до спадкових саксонських володінь Ліфляндію й Естляндію, а також Трансильванію й Молдавію. 16. I. 1699 р. уклав Карловицький договір з Османською імперією, згідно якого до Польщі відходили землі південно-східної Київщини та Поділля. У тому ж році був укладений антишведський договір між Саксонією, Росією і Данією (“Північна ліга”), метою якого було відвоювання земель, захоплених Шведським королівством. Військові дії під час Північної війни 1700–1721 рр. порушили міжнародні системи “Великого союзу” та Франції, а також призвели до тимчасового складення (протягом 1706–1709 рр.) Августом II королівських повноважень. У 1715–1717 рр. за допомогою саксонських військ вів боротьбу з Тарногородською конфедерацією, яка закінчилася підписанням договору між королем і шляхтою, затвердженим “Німім сеймом” 1717 р. Поступове зближення у 20–30-х рр. XVIII ст. інтересів Росії, Австрії і Пруссії наближало час розподілу польських земель між цими державами. У цей час державою фактично керувало проросійське угруповання представників великомагнатського роду Чарторийських та його прихильників (Е. OTWINOWSKI, *Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II* (Kraków 1849); J. STASZEWSKI, *August II* (Warszawa 1986); M. MARKEWICZ, *Rady senatorskie Augusta II (1697–1733)* (Wrocław 1988); J. FELDMAN, ‘August II Mocny’ w *Polski Słownik Biograficzny* (Kraków 1935), т. 1, s. 179–183).

⁷ В. КОРОЛЮК, ‘Вступление речи Посполитой в Северную войну (продолжение)’ в *Ученые записки Института славяноведения АН СССР* (Москва 1951), т. X, с. 332.

ект, згідно з яким був випрацьований текст мирного договору: Річ Посполита оголосить повстанцям на чолі з С. Палієм амністію, а Росія змусить їх до підпорядкування собі. Дипломатичний шлях розв'язання проблеми мотивувався тим, що збройне погамування повстанського руху може викликати заворушення на Лівобережній Україні, а також відтягнути значні сили росіян з театру бойових дій Північної війни⁸. Але річпосполитським дипломатам не сподобався такий варіант. На третьому засіданні польсько-російської комісії московські послы погодилися використати військові сили проти українців, але лише в тому випадку, коли вони не складуть зброю добровільно. Однак поляки продовжували твердо стояти на своєму. А тому тільки наприкінці серпня 1704 р. В. Голіцину вдалося вмовити їх визнати компромісний варіант та укласти довгоочікуваний мирний договір.

Договір, підписаний між Річчю Посполитою й Російською державою 30 серпня 1704 р. поблизу Нарви, нараховував вісім пунктів⁹. Перший з них передбачав об'єднання зусиль обох країн у боротьбі проти Шведського королівства; другий і третій – узгодження військових дій, спільне укладення миру й заборону ведення сепаратних переговорів з противником; у четвертому відзначалося, "...що Палій¹⁰

⁸ В. КОРОЛЮК, 'Вступление речи Посполитой в Северную войну (продолжение)', с. 332–334; J. JANCZAK, 'Powstanie Paleja' w *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III* (Wrocław 1960), seria A, no 23, s. 148.

⁹ *Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów* (Petersburg 1860), t. VI, s. 82–84.

¹⁰ Палій (Гурко) Семен (бл. 1640–1710) – полковник Фастівського охочекомонного у 1684–1702 і Білоцерківського (1702–04; 1709–10) полків Українського гетьманату. Нар. в м. Борзна на Чернігово-Сіверщині. Служив у війську гетьмана П. Дорошенка. Перебував на Запорозькій Січі. Підтримував універсали короля Речі Посполитої та влітку 1683 р. вирушив під австрійську столицю Відень. Взяв участь у відбитті в Османів Парканської, Естергомської та Сеценської фортеці (Угорщина, Словаччина). Спираючись на постанову сейму Речі Посполитої 1685 р. розпочав реколонізацію спустошених війнами земель на Правобережжі. Брав участь у війні Священної ліги з Османською імперією 1684–1699 рр. Після смерті Яна III Собеського підтримував французького принца Конде як кандидата на польський трон, але у 1698 р. визнав владу Августа II. Не погодився з рішеннями польських сеймів 1697 і 1699 рр. про заборону козацтва

чи добрим, або злим способом до повернення фортець і місць, які в нещодавньому українським замішанні взяв, змушений буде, і вони Королеві Й[ого] М[ило]сті і Речі Посполитій без ніякої претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо добровільно фортеці свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть”¹¹; п’ятий пункт зобов’язував царя віддати королеві ті інфлянтські міста й фортеці, які російська армія захопить під час війни; шостий і сьомий пункти передбачали надання Росією 12-тисячного підрозділу та 200 тисяч рублів субсидії для допомоги Польщі; останній пункт договору передбачав участь Речі Посполитої в Північній війні після того, як шведи залишать її територію. З боку Росії четвертий пункт договору було доручено виконувати лівобережному гетьманові І. Мазепі, який ще в травні 1704 р. одержав від правобережного гетьмана Самуся козацькі клейноди, що мали символізувати припинення повстання й перехід правобережців під протекторат російського царя¹².

Після Андрусова 1667 р. та “Вічного миру” 1686 р. Нарвський договір вже вкотре засвідчував нехтування польським королем і російським царем інтересів Українського гетьманату, що полягали у прагненні до об’єднання, адже узаконював його поділ на лівобережну й правобережну частини. Лише оперативна міжнародно-правова військова ситуація змусила Петра I й Августа II Саксонського на деякий час віддати Правобережну Україну під управління гетьмана І. Мазепи. Останній, з огляду на такий сприятливий момент, спробував використати домовленості між королем і царем на власну користь, якнайдовше утримуючи “польську” частину України під своєю владою.

на Правобережжі. Один з головних фігурантів Нарвського миру 1704 р. між Московією та Варшавою. Арештований у кінці липня 1704 р. та перебував на засланні в Сибіру до весни 1708 р. Брав участь у Полтавській битві 1709 р. Помер власною смертю та похований у Св.-Покровському Межигірському монастирі під Києвом (В. СМОЛІЙ, ‘Семен Палій’ в М. КОТЛЯР, В. СМОЛІЙ, *Історія в життєписах* (К. 1994); Т. Чухліб, ‘Семен Палій’ в *Історія України в особах: Козаччина* (К. 2000)).

¹¹ *Voluntina legum*, t. VI, s. 85.

¹² *Бібліотека музею князів Чарторийських у Кракові, відділ рукописів (далі – БМЧ Краків)*, рук. 529, арк. 188.

У відповідь на московсько-польський Нарвський мир Швеція підписала т. зв. Варшавський договір 1705 р. зі своїм ставлеником Ст. Лещинським¹³ та його прихильниками в Речі Посполитій¹⁴. Він мав антиросійське спрямування, а його положення юридично закріплювали військові успіхи шведської армії на землях Речі Посполитої, яка ставала васальною державою¹⁵. Результати довгоочікуваного польсько-російського миру були мінімальними, хоча його значення стало більшим відтоді, як протягом 1704–1706 рр. шведський король отримав низку важливих перемог на всіх фронтах воєнних дій – Балтиці, Білорусі, Польщі та Литві. Зокрема, у 1706 р. в Білорусі були розгромлені українські підрозділи полковників М. Миклашевського (під Несвіжем), І. Мировича (у Ляховичах), Д. Апостола (поблизу Клецька)¹⁶. Але головну свою перемогу шведський король здобув на полях Саксонії – він здолав армію Августа II Саксонського та змусив його підписати у 1706 р. Альтранштадтський договір про відмову Польщі й Саксонії брати участь в антишведській коа-

¹³ Станіслав Лещинський (1677–1766) – король Речі Посполитої у 1704–1711 та 1733–1734 рр., герцог Лотарингії у 1737–1766, воєвода Познанський у 1699 р. Нар. у м. Львові. У 1704 р. при підтримці війська шведського короля Карла XII був обраний польським королем. У 1705–1708 рр. вів таємні переговори з гетьманом І. Мазепою та уклав з ним угоду. Після поразки шведсько-українських військ у Полтавській битві 1709 р. змушений виїхати до Франції. Весною 1711 р. вислав підрозділ київського воєводи Й. Потоцького на допомогу гетьману П. Орлику в поході на Правобережну Україну. Протягом 1720–1730-х рр. підтримував плани Орлика щодо повернення України під його владу. У 1733 р. за підтримки Франції вдруге став польським королем. Під час війни за польську спадщину 1733–1735 рр. війська С. Лещинського отримали поразку. За умовами Віденського миру 1735 р. змушений остаточно відмовитися від претензій на польський престол на користь Августа III Фридерика. Донька С. Лещинського Марія у 1725 р. стала дружиною французького короля Людовика XV (F. FELDMAN, *Stanislaw Leszczyński* (Kraków 1948); E. ROSTWOROWSKI, *O Polska Korone. Polityka Francji w latach 1725–1733* (Wrocław; Kraków 1958).

¹⁴ *БМЧ Краків*, рук. 603, арк. 471–473.

¹⁵ А. КАМИНСКИЙ, *Op. cit.*, с. 218.

¹⁶ О. ОГЛОБЛИН, *Гетьман Іван Мазепа та його доба* (Нью-Йорк; К.; Острог 2001) 242–243.

ліції¹⁷. Окрім того, польський король був змушений зректися корони на користь Лещинського, а також виплатити Швеції велику контрибуцію.

Новий польський король Ст. Лещинський, який опирався на військову силу Карла XII та підтримувався Варшавською конфедерацією (т. зв. “Великопольська шляхетська конфедерація”), будовав плани за допомогою повернення України під владу Речі Посполитої об’єднати шляхетський загал та остаточно усунути з політичної арени свого суперника – Августа II Саксонського¹⁸. Задля втілення своєї мети Ст. Лещинський почав налагоджувати контакти з гетьманським урядом І. Мазепи. Завдяки цьому Карл XII добився ще одного важливого зовнішньополітичного успіху, адже під його протекцію¹⁹ перейшов правитель Українського гетьманату.

Військова перемога Московського царства поблизу Полтави наприкінці червня 1709 р.²⁰ стала переломною в ході Північної війни

¹⁷ С. ТОМАШВСЬКИЙ, ‘Листи Петра Великого до А. М. Сенявського’ в *Записки НТШ* (Л. 1909), т. 92, с. 198–199; Ю. ГЕРОВСКИЙ, *Op. cit.*, с. 18; В. ВОЗГРИН, *Op. cit.*, с. 157–169.

¹⁸ W. KONORCZYNSKI, *Polska a Szwecja* (Warszawa 1926) 59.

¹⁹ Про те, що гетьман І. Мазепа, а потім і П. Орлик визнали протекцію Карла XII зазначалося у “Пактах і Конституціях законів і вольностей Війська Запорозького...” 1710 р.: “...і полагаючи сталую певність в допомозі Божій, в протекції Найяснішого Короля, Його Милості, Шведського”, “...за соізволенієм Найяснішого Королівської Величності Шведського, протектора нашого” (РДАДА Москва, ф. 124, оп. 2, 1710 р., спр. 12, арк. 2–12 зв. Ориг. копія: ЦДІАК України, ф. 2236, оп. 2, спр. 10, арк. 4–15; ‘Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія’, підгот. О. ВОВК (2010) 3–4 *Архіви України* 145–166).

²⁰ Бібліографія історичної літератури з історії Полтавської битви нараховує не одну сотню наукових праць вчених різних країн, а тому вибірково назвемо основні з них: ФЕОФАН (ПРОКОПОВИЧ), *История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне включительно*, 2-е изд. (Москва 1788); В. ЩЕГЛОВ, Д. ДМИТРИЕВСКИЙ, *Поле Полтавской битвы и ее исторические памятники* (Полтава 1895); *Победы Петра Великого над шведами 200 лет назад: Лесная – Полтава* (Санкт-Петербург 1908); И. ПАВЛОВСКИЙ, *Битва под Полтавой 27-го июня 1709 г.* (П. 1908); *К 200-летию Полтавской победы, 1709–1900* (Санкт-Петербург 1909); А. Ф. ПОГОССКИЙ,

й перекреслила не лише протекторат Швеції над Україною, але й над Річчю Посполитою. У квітні 1710 р. вальна рада у Варшаві визнала права союзника Петра I-го короля Августа II Саксонського на польський трон²¹. Тоді ж польською шляхтою було ратифіковано Вічний мир 1686 р. та “Вічний оборонний союз” 1704 р. і таким чином остаточно визнано східні кордони Речі Посполитої включно з українськими землями (“по Дніпру”). Це було зроблено в обмін на погодження Росії вивести свої війська разом з усім населенням козацьких полків з Правобережної України. Однак практичне виконання польсько-російських домовленостей було відкладено на деякий час через оголошення того ж року Османською імперією (яка пішла назустріч настійливим проханням Швеції та гетьманського уряду П. Орлика) війни Російській імперії.

У зв'язку з турецькою загрозою в лютому 1711 р. у Москві розпочалися чергові переговори між Росією й Польщею. Керівник поль-

Нарва и Полтава (Санкт-Петербург 1911); В. БОРИСОВ, С. БЕЗБАХ, *Полтавское сражение (27 июня 1709 г.)* (Москва 1939); А. КОЗАЧЕНКО, *Битва под Полтавой* (Москва 1945); Б. ТЕЛПУХОВСКИЙ, *Полтавская битва* (Москва 1947); *Полтавская победа: из истории международных отношений накануне и после Полтавы: Сб. статей* (Москва 1959); Е. ПОРФИРЬЕВ, *Полтавское сражение 27 июня 1709 года* (Москва 1959); *Полтава: К 250-летию Полтавского сражения. Сб. ст.* (Москва 1959); А. Кан, ‘Шведские историки о Полтавской битве: (Обзор источников и литературы за последние полвека)’ (1959) 4 *История СССР*; С. МАРЛИНСКИЙ, ‘Юбилейные сборники к 250-летию Полтавского сражения: (Обзор)’ (1960) 11 *Военно-исторический журнал*; *250 років перемоги під Полтавою: нариси* (Х. 1960); В. ДЯДИЧЕНКО, *Полтавська битва: науково-популярний нарис* (К. 1962); *Научная конференция, посвященная 275-летию Полтавской битвы* (П. 1984); П. ЭНГЛУНД, *Полтава. Рассказ о гибели одной армии* (Москва 1995); Б. САНДСТЕНД, ‘Деякі міркування про шведську історіографію Полтавської битви’ в *Історична пам'ять* (П. 1999), no 1–2, с. 193–194; *Полтавская битва и ее международное значение* (Москва 2009); П. КРОТОВ, *Битва при Полтаве* (Санкт-Петербург 2009); G. ADLERJELD, *Histoire militaire de Charles XII, roi de Suede* (Amsterdam 1740), t. I–IV; A. STILLE, *Carl XII's falltagsplaner 1707–1709* (Lund 1908); В. KENTRSCHYNSKYJ, *La propaganda politica en Ucrania en visperas de la batalla de Poltava* (Buenos Aires 1954); та ін.

²¹ *Historia dyplomacji Polskiej*, t. II: 1572–1795 (Warszawa 1982) 364.

ської делегації К. Волович відразу ж заявив, що договори 1686 і 1704 рр. були ратифіковані лише за умови виведення російських військ та козацтва з східних воєводств Речі Посполитої. Цього не відбулося, а тому поляки збільшували свої претензії: окрім повернення Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Немирова й Богуслава, вони вимагали: звільнення російськими гарнізонами Полоцька, Бихова, Вітебська, а також Вільнюса й Риги з окремими балтійськими територіями; виплати грошової компенсації; розмежування земель поблизу Києва, Стародуба й Великих Лук²². Лише в цьому випадку, як заявляли польські послы, Річ Посполита зможе виставити 62-тисячне військо на допомогу царській армії у війні з Туреччиною. Не погоджуючись на віддання балтійських і білоруських міст, канцлери Г. Головкін і П. Шафіров обіцяли негайно повернути Польщі українські міста Правобережжя в разі приєднання польсько-литовських сил до військових дій проти Османської імперії.

На початку липня 1711 р. багатотисячна армія Московського царства на чолі з Петром I була оточена об'єднаним турецько-татарсько-шведсько-українським військом поблизу Прута. Російський цар був змушений підписати невідгідний для себе Прутський мир з турецьким султаном, в якому, зокрема, вирішувалася й доля міжнародного становища Українського гетьманату. У другому пункті російського варіанту договору від 12 липня говорилося: “в польские дела Его Царское Величество мешаются, також и их казаков и запорожцев, под их область принадлежащих и у хана крымского сущих, обеспокоивать и в них вступаться не изволят и от стороны их руку отымают”²³. Турецький текст цієї статті був трохи інший і в латиномовному перекладі звучав так: “*Poloniae atque ei adhaerentibus Cosacis et Zaporoviensibus et iis Cosacis, qui Serenissimo Hano Czymede Domino Deulet Geraj confoederati sunt, ex parte Cari nulla in posterum molestia fiat, sed ut a longa annorum serie nullum lus habuit in illis locis, ita modo ex iis omnibus sese subtrahere debeat*”²⁴. Обидва варіанти

²² В. АРТАМОНОВ, *Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714)* (Москва 1990) 56.

²³ *Письма и бумаги Петра Великого* (Москва 1964), т. XI, вып. I, с. 216.

²⁴ *Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального*

означали наступне: Росія мала відмовитися від втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, а також від протекції (“відняти руку”) над козаками Правобережної України, Запорозької Січі та козаками, що перебували під владою гетьмана П. Орлика²⁵. Через деякий час, очевидно, під тиском Орлика на турецького султана Агмеда III та кримського хана Девлет-Гірея, цей пункт Прутського договору з турецького боку почав трактуватися у напрямі позбавлення впливу Росії не лише на Правобережжя й Запорожжя, але й на Лівобережну Україну²⁶.

Поразка Московського царства в Прутській кампанії зменшила не тільки її триумф від Полтавської битви, але й міжнародне значення Північного союзу. У зв'язку з цим Петро I був змушений терміново евакуювати свої військові бази з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, в результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Шведського королівства, володарі яких протягом другої половини 1711–1712 рр. погоджувалися віддати її під владу гетьмана П. Орлика. Але зовсім інші плани щодо цієї території Українського гетьманату мала Річ Посполита на чолі з Августом II Саксонським.

Поступово Польсько-Литовська держава потрапила під вплив Московського царства. Хоча після Полтавської битви й перемоги Петра I над Карлом XII та Іваном Мазепою Август II Саксонський відновив владу над Польщею. 20 жовтня 1709 р. між Річчю Посполитою й Росією був укладений мир у м. Торуні, згідно якого остання зобов'язувалася надавати королю військову підтримку. У відповідь вальний сейм 1710 р. у Варшаві ратифікував Вічний мир 1686 р. і визнав встановлені ним польсько-російські кордони. Упродовж 1711–1712 рр. за наполяганням польського короля і згідно домовленостей з Росією, відбулося виселення жителів козацьких полків з Правобережжя на Лівобережну Україну²⁷.

писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках, изд. О. БОДЯНСКОГО (Москва 1847) 50.

²⁵ М. КРИКУН, ‘Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років’ (1996) 1 *Україна модерна* 52–53.

²⁶ В. АРТАМОНОВ, *Op. cit.*, с. 90.

²⁷ М. КРИКУН, *Op. cit.*, с. 40–62.

На початку 1712 р. московського царя дуже хвилювала ситуація навколо турецько-українських переговорів у Стамбулі²⁸. Цар побоювався, щоб султан не віддав гетьманові П. Орликові право володіти всією територією України. З різних причин цього не трапилося, а 5 квітня 1712 р. був договір про мир між Османською імперією та Московським царством²⁹. Він укладався терміном на 25 років і доповнював положення Прутського трактату. Згідно з його положеннями, кордон між Росією й Туреччиною мав пролягати по рр. Дніпро та Кінські Води. Територія Правобережної України виводилася “з-під руки” московського царя задля передачі її під управління гетьману П. Орлику³⁰. Обумовлювався переїзд шведського короля Карла XII з Туреччини через Росію до Швеції. Російська сторона виплатила султану 297 тисяч 470 рублів, у свою чергу турки випустили з полону близько 60 полонених росіян на чолі з П. Толстим. У результаті Константинопольського договору султан Османської імперії Агмед III надав мазепинському наступнику П. Орлику право володіння правобережними землями України під протекторатом Османської імперії.

Через рік, 13 червня 1713 р., у турецькому місті Адріанополі було підтверджено статті попереднього Константинопольського договору 1712 р. між царем і султаном³¹. Однак ті, що стосувалися “українського питання”, були дещо змінені. Крім того, за Адріано-

²⁸ С. ОРЕШКОВА, *Русско-турецкие отношения в начале XVIII в.* (Москва 1971) 152–158.

²⁹ РДАДА Москва, ф. 89, оп. 3, спр. 24; *Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648* (Warszawa 1773), t. 1, s. 109.

³⁰ В одному з пунктів російськомовного варіанту цього договору відзначалося: “А окреме Києва и к нему принадлежащих земель и местечек Его Царское Величество весьма руку отнимает от казаков с древними их рубежами, которые обретаются по сю сторону (правобережну. – Т. Ч.) Днепра” (*Полное собрание законов Российской империи*, собр. 1, т. 4, с. 826; М. КРИКУН, *Ор. cit.*, с. 77).

³¹ РДАДА Москва, ф. 89, оп. 3, спр. 29. У грамоті Петра I-го на ім'я султана Агмеда III щодо підтвердження умов миру було внесено запис: “И от казаков по сей стороне Днепра, Польше принадлежащих и под протекцию Блистательной Порты пришедших, рука обнята и Польша от войск наших давно испражнена” (*Письма и бумаги императора Петра Великого* (Москва 2003), т. 13, вып. 2, с. 27).

польською угодою Росія мала в 60-денний термін вивести з Речі Посполитої свої війська (які, в основному, перебували на території Правобережної України), а царю Петру I заборонялося втручатися у внутрішні справи Польщі. Кордон між Османською та Російською імперіями пересувався від Дніпра й приазовських степів у межиріччя річок Самари і Орелі. Від їхніх верхніх частин і до Азова він мав пролягати по р. Північний Донець. Також переглядалися міждержавні кордони на правобережних землях України, починаючи від Києва. Остаточо міжнародно-правовий статус більшої частини України був вирішений 22 квітня 1714 р., коли до Адріанопольського договору було додано дві статті, за якими турецький султан дозволяв військам Речі Посполитої зайняти територію Правобережної України (з якої вже на Лівобережну Україну було виведене майже все населення козацьких полків) у кордонах “від Случі до Дніпра”³². Останнім міжнародним договором, в якому йшлося про політичний статус українських земель, була угода між Кримським ханатом та Річчю Посполитою від 11 серпня 1714 р. де в 4-му пункті відзначалося: “Визнає король Й[ого] М[илість] велику вдячність і бере за причину правдивої приязні, що Світліша Порта землі за Козаками закріплені відступає... до України Польської”³³.

З 1714 р. театр основних дій Північної війни знову перемістився з Південно-Східної Європи до Балтики. У цей час еміграційний уряд Українського гетьманату на чолі з П. Орликом робив все можливе для допомоги шведам у боротьбі з росіянами. З огляду на відсутність у своєму підпорядкуванні значних військових сил гетьман Війська Запорозького розвинув бурхливу дипломатичну діяльність у напрямку відновлення південного фронту та залучення до нього Кримського ханату і Запорозької Січі. Це робилося заради відновлення інтересу Шведського королівства та його союзників до “української справи”. Разом з тим, активний наступ військ московського царя Петра I на позиції шведів у Північній Європі, невтішні військово-політичні результати “полтавсько-бендерського” періоду війни,

³² *Архів Головний актів давніх у Варшаві (далі – АГАД Варшава)*, ф. “Архів Коронний Варшавський”, Справи турецькі, карт. 79, т. 636, № 1202; *Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648*, т. 1, s. 177.

³³ *АГАД Варшава*, ф. “Архів Коронний Варшавський”, Справи татарські, карт. 64, т. 18, №145.

а також внутрішньополітична ситуація у Швеції не сприяли поверненню дипломатії короля Карла XII до проблем міжнародного статусу України.

Незважаючи на раптову смерть свого протектора Карла XII під час облоги норвезької фортеці Фредеріксхаль у 1718 р., надії П. Орлика та усіх мазепинців щодо перемоги Швеції у Північній війні відновилися з укладенням 5 січня 1719 р. Віденського миру між австрійським імператором Карлом VI, курфюрстом Ганновера Георгом I та курфюрстом Саксонії й, одночасно, королем Речі Посполитої Августом II. Найважливішим у цьому союзі було те, що польський король, який перед тим був найбільш сильним і вірним союзником царя Петра I, мав перейти на бік прошведьськи налаштованих країн.

З огляду на зміни у міжнародній ситуації та чутки про відновлення активних військових дій, тепер вже Швеції, Австрії, Польщі, Саксонії та Ганновера проти Росії, гетьман П. Орлик вислав своїх представників до кошового отамана Запорозької Січі І. Мочульського³⁴ та кримського хана Саадет-Гірея з пропозицією підтримати у разі потреби військові дії Стокгольма та його нових і старих союзників у їхній війні з Петром I. Відомо, що на початку 1719 р. козацька старшина, яка перебувала у Швеції разом з Орликом, активно готувалася до участі у нових битвах на “східному фронті” Північної війни³⁵.

Наступник Мазепи розпочав активне дипломатичне листування з королем Речі Посполитої Августом II Саксонським та його урядовцями. Зокрема у своїх посланнях до короля Речі Посполитої Орлик наголошував на тому, що разом із запорозькими козаками зможе допомогти Варшаві у разі її виступу проти Москви. Окрім

³⁴ Відповідь кошового отамана Запорозької Січі І. Мочульського зі згодою підтримати П. Орлика у боротьбі проти “московського ярма” була датована 20 груднем 1719 р. (*Національний архів Швеції*, ф. “Cosacica”, ч. I; *Україна – Швеція: на перехрестях історії* (S. I. s. a.) 139; В. КОРДТ, ‘Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої пол. XVII – поч. XVIII вв.’ в *Український археографічний збірник* (К. 1930), т. 3, с. 53–55).

³⁵ Про це докладніше див.: О. СУБТЕЛЬНИЙ, *Мазепинці* (К., Либідь 1994) 109–110.

того, український гетьман переконував польського короля у необхідності відновити військово-політичний союз з Османською імперією та Кримським ханатом, а також пропонував налагодити стосунки з казанськими татарами й таким чином створити “мусульманський пояс” війни з Петром I. Така пропозиція була частиною більш ширшого (й значною мірою авантюрного) плану еміграційного гетьманського уряду щодо великого наступу на Російську імперію, в якому були такі пункти: 1) турки мали наступати на Москву з району Кавказу; 2) під час цього походу до османської армії мали приєднатися поволзькі татари; 3) війська Орлика та Запорозької Січі мали з'єднатися з Буджацькою ордою і вступити до України з Півдня; 4) з Заходу на позиції росіян мали наступати війська Австрійської імперії та Речі Посполитої; 5) шведи відновлювали б активні військові дії у Північній Європі, зокрема Балтиці³⁶.

Для запевнення нового шведського короля Фредрика I у можливості втілення такого грандіозного міжнародного плану, гетьман Орлик разом з оточенням у жовтні 1720 р. виїхав з Швеції у напрямку до Польщі та вислав своїх представників до Запорозької Січі. Результатом рішучих дій українського еміграційного уряду стало те, що запорозькі отамани І. Малашевич³⁷ та В. Єрофеевич³⁸ погодилися підтримати цей проект. Однак з огляду на нові перемоги царя Петра I у ході Північної війни та переорієнтацію учасників Віденського союзу на мир з Росією, уряди Варшави, Стамбула та Стокгольма відхилили амбіційні пропозиції П. Орлика. Хоча король Швеції все ж таки надав гетьману рекомендаційні листи для австрійського імператора, польського короля, турецького султана і кримського хана³⁹.

³⁶ О. СУБТЕЛЬНИЙ, *Op. cit.*, с. 110.

³⁷ Лист кошового отамана І. Малашевича до шведської королеви Ульріки Елеонори від 8. V. 1720 р. (*Національний архів Швеції*, ф. “Cosasica”, ч. I; Н. Молчановський, ‘Три письма кошевых атаманов к шведским королем’ (1899), т. LXIV *Киевская старина* 144–145).

³⁸ Лист кошового отамана В. Єрофеевича до шведського короля Фредрика I від 20. VIII. 1721 р. (*Ibid.*).

³⁹ *Источники малороссийской истории*, собр. Д. БАНТЫШЕМ-КАМЕНСКИМ, изд. О. БОДЯНСКИЙ (Москва 1859), ч. 2: 1691–1722, с. 302.

Відомо, що під час поїздки з Швеції до Польщі український гетьман обговорював свій військовий план з першим міністром Ганноверського курфюрства бароном А. Фон Бернсдорфом та представником короля Речі Посполитої Флемімінгом. Зрозумівши, що Північна війна йде до завершення, а колишні вороги Петра I хочуть укласти з ним мир, П. Орлик звернувся з пропозицією до російського царя про визнання його влади та своє повернення разом зі старшиною (за умов повернення їм колишніх маєтностей) до України.

Не отримавши жодних гарантій від Петербурга, гетьман переїхав на територію Османської імперії під захист турецького султана, де налагодив відносини з провідними османськими урядовцями, зокрема впливовим силістрійським бейлербеєм Абді-пашою⁴⁰. З підписанням у 1721 р. між Стокгольмом і Петербургом Ніштадського миру, який завершив довголітню Велику Північну війну між багатьма європейськими країнами, гетьман Війська Запорозького Пилип Орлик та його сподвижники на деякий час припинили активні дипломатичні дії⁴¹ у напрямку відновлення свого попереднього політичного статусу.

⁴⁰ Лист силістрійського паші Абді до П. Орлика з Хотина датується 19 вереснем 1721 р. (*Національний архів Швеції*, ф. “Cosacica”, ч. I; *Україна – Швеція: на перехрестях історії*, с. 138).

⁴¹ Один з останніх листів П. Орлика до уряду шведського монарха Фредрика I був написаний 30. V. 1741 р. з Бухареста. У ньому гетьман через державного секретаря Швеції барона фон Гапкена просив північного короля поновити привілей його попередника, короля Карла XII, що був “*поширений в Україні для підняття духу пригнобленого народу*” (*Національний архів Швеції*, ф. “Cosacica”, ч. II, арк. 155–161; *Україна – Швеція: на перехрестях історії*, с. 142).

Російські гарнізони в Гетьманщині та на її кордонах напередодні повороту війська Карла XII на Стародубщину (1708 р.)

Резонансні події 1708–1709 років на теренах України (похід армії Карла XII, Полтавська битва) залишили великий слід у документальній спадщині тієї доби. Вона достатньо привертала увагу упродовж 310-ліття і широко представлена у літературі, різноманітних публікаціях. При цьому маємо явну проблему, яка щоразу постає при вивченні історії України. У великій опублікованій спадщині джерел 1708–1709 рр. немає простих відповідей на запитання, чому верхівка Гетьманщини наважилася на повстання проти Москви, яка ідеологія була цього виступу. Ще й досі історики дискутують, чи були укладені між І. Мазепою та Карлом XII угоди на початку їхнього союзу. Через брак вітчизняних дослідників тієї доби усіх, хто хоче розібратися у складнощах вибору дій гетьманців, чекає море документів, з якого важко вибратися без напрацювань великої армії імперсько-російських оспівувачів Петра I, Полтавської битви. Для останніх головними героями тих подій були цар, шведський король, О. Меншиков, Б. Шереметев. Особа гетьмана І. Мазепи розглядалася як антипод образу переможця, наділений лише негативними якостями-рисами зловмисника та підступного зухвальця. Саме тому й досі дії керманича України та його однодумців, їхні плани подаються у спотвореному вигляді.

Адже багато дослідників не утруднювали себе заглибленням у проблематику життя української автономії напередодні жовтня 1708 р. Звідси з'явилися помилкові узагальнення про соціальне загострення, навіть повстання в Україні проти існуючої гетьманської влади.

Гетьманські урядовці у 1707 р. були поставлені перед фактом створення Київської губернії, передачі за настирливими зверненнями польських союзників царя Правобережжя України Польщі¹. Нев-

¹ *Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах*, упоряд. С. ПAVЛЕНКО (К., Мистецтво 2019), № 127–133.

доволення цими рішеннями Москви спровокували опозиційні настрої, потаємні зібрання старшин (осінь 1707 р., Києво-Печерська лавра), бажання змістити поступливого царю гетьмана. Похід Карла XII детонував активність старшини. Частина її на чолі з В. Кочубеєм прагнула вирішити кардинальні проблеми Гетьманщини за допомогою перезавантаження владної команди². Зміна гетьмана на Д. Апостола³ могла б змусити російських урядовців перед загрозою війни дати задній хід адмінреформаціям і піти на поступки гетьманській верхівці, залишивши все без особливих змін. Донос В. Кочубея та І. Іскри не розв'язав завдань, які ставили перед собою опоненти І. Мазепи: Петру I ніколи було напружуватися і заглиблюватися в їхні аргументи у час, коли шведи вже вирушили у похід і треба було негайно зайнятися справою зустрічі противника. У раніше опублікованому збірнику “Доба гетьмана Івана Мазепи в документах” ми дали детальні свідчення В. Кочубея та І. Іскри⁴.

Незважаючи на те, що гетьман отримав запевнення, що доносу немає віри, попри це, він жив у страсі бути арештованим. Адже його підозри про те, що В. Кочубей передав російським урядовцям досить вагомі докази його зради, не давали йому спокою до останніх годин служби царю. Генеральний суддя справді багато знав, гетьман з ним вів досить довірливі розмови, тим паче, що свого часу вони породичалися і мали спільних онуків (одруження І. Обидовського та Г. Кочубей). У зверненні до запорожців 26 березня 1709 р. гетьман зазначав, що “уже князь Меншиков вирушив був зі страшною армією, щоб узяти мене, захопити всіх полковників та інших наближених до мене осіб”⁵. Подібну тезу він висловив і в універсалі від 10 листопада⁶, у листі до стародубського полковника І. Скоропадського

² ‘Організація імпічменту Мазепи 1707 року’ (2002) 6 *Сіверянський літопис* 22–31.

³ *Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах*, № 41, № 44, № 49.

⁴ *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, упоряд. С. ПАВЛЕНКО (К., Видавничий дім “Києво-Могилянська академія” 2007) 368–409 (№ 389–409).

⁵ *Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах*, № 265.

⁶ *Ibid.*, № 232.

(“Кгдиж не для чого иншого Александр Меншиков и князь Димитрій Михайлович Голицын з войсками своими к нам поспѣшали, не для чого иншого прелестми своими, перш з войском, а потом самого з старшиною до обозов своих московских вабили тылко, же бы нас всех могли забрати в тяжкую неволю, а, не дай Боже, и на тиранские муки”⁷). Зазначимо, що російське командування, віддаючи І. Мазепі на страту донощиків, водночас виводило з-під управління гетьмана козацькі полки у розташування російських військ. Фактично український правитель місяць за місяцем з наближенням шведів позбавлявся військового потенціалу, з яким було легше б визначитися у тому лихолітті. Це, зрозуміло, лише посилювало підозри обережного гетьмана, що насправді ті настирливі виклики в штаб-квартиру армії – підступна та хитра гра, результатом якої мало б бути скинення його з уряду та відправлення до Сибіру.

І. Мазепа, аби не виконати накази Петра І, Г. Головкина, О. Меншикова⁸ і залишитися в Гетьманщині з частиною полків, вдавав із себе смертельно хворого, відмовлявся від походу, організовував звернення полчан⁹, ніби в Україні починаються бунти, заворушення.

Думка про те, що головною причиною переходу І. Мазепи на бік шведів стала відмова царя забезпечити російською армією охорони теренів Гетьманщини¹⁰, не враховує вищезгадані реалії. Навпаки, станом на жовтень 1708 р. російське командування, взявши до уваги “побоювання” гетьмана про заворушення в полках, підсилює цей стратегічний напрямок кількома полками. Досить сказати, що і до цього Гетьманщина мала у містах на такий випадок чималий військовий контингент російських вояк (станом на серпень 1708 р. у Батуринській фортеці перебувало 2000 стрільців¹¹, Київській –

⁷ *Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах*, № 238.

⁸ *Ibid.*, № 100–111.

⁹ *Ibid.*, № 147–150.

¹⁰ О. КОВАЛЕВСЬКА, *Іван Мазепа* (К., Дельта 2009) 28–29.

¹¹ С. ПАВЛЕНКО, *Військо Карла XII на півночі України* (К., КМ Академія 2017) 147; ‘Донесение И. С. Мазепы Петру I (10 августа 1708 г.)’ в *Письма и бумаги императора Петра Великого* (Москва, Издательство Академии наук СССР 1951), т. 8, вып. II, с. 526.

3000¹², Камінно-Затонській – понад 1600, Ніжинській – понад 250, Переяславській – 200, Чернігівській – 156, Новобогородицькій – 200¹³). Отже, ці гарнізони налічували орієнтовно 7500 солдат та офіцерів. У кінці жовтня в Тернах на Недригайлівщині базувалося три полки (“А в тех полках солдат: полковника во Афанасьевом полку Рагозина 670 человек; подполковников, которые вместо полковников: в Ивановом полку Хотунского 500 человек, в Гавриловом полку Репьева 460 человек”¹⁴). До Києва був направлений полк Яна Стобинського¹⁵. Військова рада 9 жовтня наказала київському воеводі Д. Голіцину, щоб він, “взяв из Белгородского и Севского розрядов ратных людей знатное число по своему разсмотрению”, “взяв с собою ис Киева ис пехотных полков сколько возможно по своему разсмотрению”, а також “пристойное число артиллерии” і “те полки”, которые при думном дворянине господине Неплюеве”¹⁶, “шел немедленно в малороссийской край и стал в Нежине, или в котором городе прилично”¹⁷. Зазначимо, що Білгородський розряд міг мобілізувати від 19 до 30 тисяч воїнів¹⁸, Севський розряд – 5 піхотних та один – драгунський полки¹⁹. Ми не знаємо, яку конкретно кількість

¹² ‘Русские гарнизоны на Украине, лето 1708’. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://rusmilhist.blogspot.com/2015/02/1708.html>

¹³ В. ВЕЛИКАНОВ, ‘Российские гарнизоны в малороссийских городах на начальном этапе Великой Северной войны (в 1700–1708 годах)’ в *Война и оружие. Новые исследования и материалы. Труды Восьмой международной научно-практической конференции (17–19 мая 2017 года)* (Санкт-Петербург, ВИМАИВиВС 2017), часть I, с. 434–435.

¹⁴ ‘Лист російського командира Семена Неплюєва до О. Меншикова’ (1940) 12 *Исторический журнал* 82.

¹⁵ *Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах*, № 113.

* Йдеться, мабуть, про 3 полки, які були зібрані в Тернах.

¹⁶ *Ibid.*, № 111.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ А. ЛОБИН, ‘Белгородский разряд’ в *Курская энциклопедия*, ГОЙЗМАН Ш. Р. (Курск 2004–2009). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.mke.su/doc/BELGORODSKIY%20RAZRYaD.html>

¹⁹ В. ВЕЛИКАНОВ, ‘Формирование и службы севских полков набора 1705 г.’ в *Studia internationalia: Материалы IV международной научной конферен-*

останніх військ було відмобілізовано. Схоже, це було мінімум 2 полки, залишені пізніше після взяття Батурина Д. Голіциним у Ніжині (про них воевода доповідав 21 листопада Г. Головкину²⁰).

Крім цього, у розпорядженні російського командування були Охтирський, Сумський, Харківський, Ізюмський козацькі полки, які підпорядковувалися безпосередньо Москві (відразу після отримання звістки про перехід мазепинців на бік шведів вони отримали наказ стати на кордоні з Гетьманщиною). У віданні Наказу Адміралтейських справ у Воронежі був Острогозький слобідський козацький полк. Отже, разом цей військовий контингент становив досить серйозну мілітарну силу навіть при мінімальній мобілізації (7500 гарнізонних вояк + до 4000 піхотинців та драгун Севського розряду, + до 3000 чоловік²¹ Білгородського розряду, + 6000–7000 козаків слобідських полків), яку треба було брати до уваги змовникам-гетьманцям.

Реалії жовтня 1708 р. були не на користь партії змовників, що прагнули відокремити Україну від Московії: каролінці пішли не на Москву, а на Стародубщину; під управлінням гетьмана залишилося 5 городових козацьких полків, 2 компанійських та 5 сердюцьких полків (разом до 12000 козаків). Більшість факторів вказувало на приреченість повстання проти царя. Але побоювання, що російські урядовці затіяли таємну гру, аби виманити гетьмана у польову штабквартиру для арешту, зрештою вплинуло на визначення правителя Гетьманщини, його наближених. Вони вирішили йти на зближення зі шведським військом.

цих “Западный регион России в международных отношениях X–XX вв.” (1–3 июля 2015 г.) (Брянск 2015) 95–102.

²⁰ ‘Письмо Д. М. Голицина графу Г. И. Головкину’ в *Письма и бумаги императора Петра Великого* (Москва, Издательство Академии наук СССР 1951), т. 8, вып. II, с. 947.

²¹ *Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах*, № 79, 82.

Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ)

**Шведське королівство як об'єкт франко-російського
протистояння у Східній Європі у XVIII ст.
(еволюція напрямків та зміна тактики
Версальського кабінету)**

Вступ.

Дослідження основних напрямів зовнішньої політики Французького королівства в епоху Нового часу засвідчує, що вона будувалася навколо антагонізму між Францією та Австрією. Гостре суперництво між обома країнами за гегемонію на континенті, що розпочалося під час правління Франциска I Валуа (1515–1547) та тривало близько двох з половиною століть аж до “Дипломатичної революції” 1756 р., з часом втягнуло усі провідні країни Європи. У цій боротьбі Франція спиралася на так званий “Східний бар’єр”, до якого входили Швеція, Польща та Османська імперія. У разі виникнення військового конфлікту з Австрією ці три держави були готові атакувати Габсбурзькі володіння, змушуючи австрійців розділяти свої сили і тим самим послабляти їх¹.

Система “Східного бар’єру” ефективно діяла аж до початку XVIII ст., коли співвідношення сил у Європі кардинально змінилося не на користь Франції. З одного боку, війна за іспанську спадщину (1701–1714) не принесла французькій короні бажаних результатів. Хоч Версальському кабінету і вдалося зберегти іспанський престол за Філіпом V Бурбоном (1700–1746), а отже перетворити Іспанію з ворога на союзника, але Утрехтський (1713) та Раштатський (1714) мирні договори, що офіційно завершили війну, остаточно перекреслили французькі плани щодо встановлення гегемонії на континенті. Після 1714 р. Франція була вже не провідною, а тільки однією з великих держав Європи².

¹ L. WOLFF, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford, California: Stanford University Press 1994) VI.

² В. АДАДУРОВ, *Історія Франції: королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття)* (Л., ВД “Український Католицький університет” 2002) 280.

Отже, політичну ситуацію, що склалася в Європі в середині 20-х рр. XVIII ст., не можна назвати сприятливою для Французького королівства. З одного боку, ворожа до Бурбонів Австрія після укладення союзу з Росією змінила баланс сил на свою користь. З іншого боку, традиційні союзники французької корони – Швеція, Польща та Туреччина були ослаблені як поразками на міжнародній арені, так і невдалою внутрішньою політикою.

Основна ціль французької зовнішньої політики залишалася незмінною – обмеження габсбурзької могутності. Для досягнення цієї мети французький уряд здійснив спробу дещо видозмінити систему своїх союзів. У відповідь на вже згаданий вище австрійсько-іспанський альянс герцог де Бурбон вирішив зміцнити зв'язки з Англією та Пруссією, утворивши Ганноверську лігу 3 вересня 1725 р.³ Європа розділилася на два табори, що активно зміцнювали свої сили шляхом пошуку союзників. У результаті до Франції приєдналися Голландія, Данія та Швеція. Але повномасштабної європейської війни вдалося уникнути завдяки зусиллям кардинала де Флері (1653–1743), прем'єр-міністра Франції в 1726–1743 рр., який зміг переконати європейських монархів вирішити непорозуміння мирним шляхом на загальному конгресі в Суассоні⁴. Слід зазначити, що постать кардинала де Флері багато в чому знакова для французької історії XVIII ст., адже від моменту його призначення на посаду прем'єр-міністра та аж до самої смерті фактично він керував внутрішньою та зовнішньою політикою королівства, у той час як Людовік XV віддавав перевагу полюванню та кінним прогулянкам⁵.

³ *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française: Prusse, avec une introduction et des notes par A. WADDINGTON* (Paris, Germer Ballière et Cie 1901) LXX.

⁴ *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française: Autriche, avec une introduction et des notes par A. SOREL* (Paris, Germer Ballière et Cie 1884) 237.

⁵ *Knaurs Weltgeschichte von der Urzeit bis zur Gegenwart*, [K. BRANDI, H. GÖRING, J. HALLER u. a.]; hrsg. von K. VON MÜLLER und P. ROHDEN (Berlin, Th. Knaur Nachf. 1935) 567.

Розрахунок на Англію та Пруссію як імовірних союзників виявився марним. Ще в жовтні 1726 р. прусський король Фрідріх Вільгельм I (1713–1740), сподіваючись добитися визнання своїх спадкоємних претензій на Юліх та Берг, уклав таємний союз з Карлом VI Габсбургом (1711–1740) про взаємодопомогу у випадку війни. А через п'ять років після тривалих переговорів між англійцями та австрійцями був підписаний Віденський договір (1731), в якому Великобританія визнавала “Прагматичну санкцію”. Натомість Габсбурзький дім зобов'язувався не віддавати заміж спадкоємицю престолу Марію-Терезію за принца з великими родовими володіннями⁶.

Оскільки діяльність Ганноверської ліги виявила значні суперечності між її учасниками і ненадійність Англії та Пруссії як союзників, французький уряд вирішив повернутися до традиційного напрямку зовнішньої політики – утворення сильного “Східного бар'єру”, який міг би одночасно загрожувати габсбурзьким землям і стримувати експансію Росії. Але якщо в Оттоманській Порті французькі впливи все ще залишалися панівними, то в Швеції та Польщі необхідно було вести постійну дипломатичну боротьбу з Російською імперією.

I. Тенденції міжнародної політики Французького королівства в першій половині XVIII ст. та його протистояння з Росією на шведських теренах.

На початку століття Швеція вже зазнала поразки у Північній війні (1700–1721) та, як наслідок, втратила свої балтійські провінції, частину Фінляндії та всі німецькі володіння, окрім Передньої Померанії⁷. Воєнні події та територіальні втрати вкрай негативно відобразилися на сільському господарстві та промисловості, що, в свою чергу, різко скоротили державні доходи та дезорганізували фінансову сферу⁸.

⁶ Е. ЦЬОЛНЕР, *Історія Австрії*, пер. з нім. Р. ДУБАСЕВИЧ, Х. НАЗАРКЕВИЧ, А. ОНИШКО, Н. ІВАНИЧУК (Л., Літопис 2001) 261–262.

⁷ Й. ВЕЙБУЛЛЬ, *Коротка історія Швеції*, пер. з швед. О. БУЦЕНКО (Стокгольм, Шведський інститут 1998) 56.

⁸ Г. НЕКРАСОВ, *Русско-шведские отношения и политика великих держав в 1721–1726 гг.* (Москва, Наука 1964) 53–54.

Водночас у Швеції відбулися значні зміни і в державному управлінні. За три роки до завершення війни при облозі фортеці Фредрікстен у Норвегії загинув король Карл XII (1697–1718), що спричинило масштабні перетворення всередині країни. У 1720 р. парламент (Риксдаг) прийняв Конституцію, за якою майже вся повнота влади переходила до його рук, а повноваження монарха значно обмежувалися. Хоч король і залишався головою Риксроду (Державної Ради), тобто уряду, та призначав його членів, але обирати він мусив з кандидатів, яких затверджував парламент. Державна Рада стала підзвітною Риксдагу і могла бути відправлена ним у відставку⁹. Парламент контролював державні фінанси, був вищою законодавчою владою та через свою таємну комісію впливав на зовнішню політику¹⁰. Ці реформи, в свою чергу, спричинили значне зростання корупції, а також широкомасштабні та абсолютно відкриті підкупи членів Риксдагу російськими, французькими, англійськими та данськими агентами¹¹.

Зазначені вище події повністю підірвали політичну, військову та економічну міць Швеції, у результаті чого вона втратила статус великої держави. Це зокрема яскраво проявилось на Суассонському конгресі 1728 р., коли шведські представники були запрошені тільки на обговорення так званих “північних справ”, але не отримали доступу до головного засідання, в якому брали участь лише провідні європейські держави¹².

Всі ці фактори посприяли тому факту, що саме на теренах ослабленої Швеції, де після смерті Карла XII тривала так звана парламентська “Доба свобод” (1719–1772), зіштовхнулися інтереси Французького королівства та Російської імперії. У шведському парламенті точилася боротьба між двома політичними угрупованнями. Одна партія, так званих “ковпаків”, керована канцлером Арвідом Горном (1664–1742), дотримувалася британської орієнтації і була лояльною до Російської імперії, оскільки отримувала субсидії від царського уряду, та виступала за збереження нейтралітету в євро-

⁹ T. K. DERRY, *A History of Scandinavia: Norway, Sweden, Denmark, Finland and Iceland* (Minneapolis, University of Minnesota Press 1979) 165–166.

¹⁰ Й. ВЕЙБУЛЛЬ, *Op. cit.*, с. 59–60.

¹¹ T. K. DERRY, *Op. cit.*, р. 167.

¹² Г. НЕКРАСОВ, *Op. cit.*, с. 58.

пейських конфліктах¹³. Натомість їхні противники з парламентської опозиції, очолювані Карлом Юленборгом (1679–1746), спиралися на міцні культурні зв'язки шведської аристократії з Францією і мріяли про реванш за поразку у Північній війні¹⁴. Опозиційна партія, що отримала назву “капелюхи”, починаючи з 1734 р., активно провадила в життя свою програму, побудовану на альянсі з Францією. В 1738 р. на сесії Риксдагу “капелюхи” здобули більшість, змусили А. Горна піти у відставку, а його прибічників у Державній раді прикликали до відповідальності та звільнили з посад¹⁵. Того ж року Версаль та Стокгольм досягли домовленості щодо відновлення субсидій, але тільки за умови, що всі договори, які Швеція вже заключила або може заключити в майбутньому, не будуть суперечити інтересам Французької корони¹⁶. Співпраця між державами продовжилася і в торгівельній сфері: в 1741 р. була підписана угода, за якою всі французькі купці отримували привілейоване становище порівняно з купцями з інших країн, а їхні товари звільнялися від сплати податкового мита¹⁷.

Профранцузькі, з одного боку, та реваншистські стосовно Росії, з другого, настрої, що панували всередині Шведського королівства, Версальський кабінет використав під час війни за австрійську спадщину (1740–1748). У жовтні 1740 р. помер імператор Карл VI і на престол зійшла його донька Марія-Терезія (1740–1780), що було визначено “Прагматичною санкцією”. Зміну правителя як сприятливу можливість для розширення своїх територій розцінив новий король Пруссії Фрідріх II (1740–1786), який увів війська в Сілезію.

¹³ *История средних веков*, [С. Д. СКАЗКИН, М. П. ЛЕСНИКОВ, М. А. ГУКОВСКИЙ и др.]; под ред. С. Д. СКАЗКИНА и О. Л. ВАЙНШТЕЙНА (Москва, Государственное социально-экономическое изд-во 1939), т. II 142.

¹⁴ Й. ВЕЙБУЛЛЬ, *Op. cit.*, с. 68.

¹⁵ И. АНДЕРССОН, *История Швеции*, пер. с швед. Н. КАРИНЦЕВА; под. ред. Я. ЗУТИСА (Москва, Издательство иностранной литературы 1951) 265–266.

¹⁶ Н. ШПИЛЕВСКАЯ, *Описание войны между Россией и Швецией в Финляндии в 1741, 1742, 1743 годах* (Санкт-Петербург, Типография Якова Трея 1859) 6–7.

¹⁷ G. DE FLASSAN, *Histoire générale et raisonnée de la diplomatie française ou de la politique de la France, depuis la fondation de la Monarchie, jusqu'à la fin du règne de Louis XVI* (Paris, Treuttel et Würtz 1811) t.V 121.

Водночас право Марії-Терезії на престол та володіння Габсбурзькими землями вирішили опротестувати Баварія, Саксонія та Іспанія¹⁸.

Заради подальшого послаблення могутності Габсбурзького дому адміністрація кардинала де Флері вирішує підтримати домагання противників Марії-Терезії, що було затверджено договором, підписаним у Німфенбурзі в травні 1741 р. між Францією та Баварією. Версальський двір зобов'язувався підтримати кандидатуру баварського курфюрста Карла Альбрехта Вігтельсбаха (1726–1745) у боротьбі за корону Священної Римської імперії¹⁹.

Важливим для досягнення цієї мети було недопущення до участі у війні наймогутнішого австрійського союзника – Російської імперії. Тому французькі урядовці вирішили утримати російські війська від активних дій у новому збройному конфлікті зі Швецією. Слід зазначити, що Риксдаг обстановку в Петербурзі розцінив як вельми вигідну для того, щоб змінити положення Ніштадського миру. В жовтні 1740 р. померла Анна Іванівна, імператором проголосили двомісячного Івана Антоновича (1740–1741), а регентом при ньому мав бути Е. Бірон. Але менше як за місяць фаворита померлої імператриці усунув від влади Х. Мініх, який сам майже одразу був відправлений у відставку²⁰.

У липні 1741 р. Шведське королівство оголосило війну Росії, але вже в першій битві біля фортеці Вільмштранд зазнало поразки. Наступного року російські війська змусили шведів капітулювати і зайняли усю Фінляндію. Загалом реваншистська війна, попри щедрі французькі субсидії, була досить слабо підготовлена зі шведського боку, а тому завершилася повним провалом. Стокгольм змушений був розпочати мирні переговори, що мали наслідком підписання Абоського договору в серпні 1743 р. Росія отримувала південно-східну частину Фінляндії, а також за нею визнавалися всі її завоювання в ході Північної війни. Але найважливішим здобутком Російської імперії у цій війні стало обрання спадкоємцем шведського престолу її кандидата – гольштинського принца Адольфа Фрідріха –

¹⁸ R. KANN, *A History of the Habsburg Empire, 1526–1918* (Berkeley, University of California Press 1974) 96.

¹⁹ *Ibid.*, p. 97.

²⁰ *Наука історії Росії*, [Б. В. АНАНЬІН, І. Л. АНДРЕЄВ, Є. В. АНІСІМОВ та ін.]; за заг. ред. О. О. ЧУБАР'ЯНА (К., Ніка-Центр 2007) 422–425.

майбутнього короля в 1751–1771 рр. та засновника династії Гольштейн-Готторпів²¹.

Як зазначалося вище, намагання Франції спровокувати шведсько-російський конфлікт співпали в часі з досить стрімкими змінами у владних колах Російської імперії, які Версаль вирішив використати на свою користь. Завданням посла в Петербурзі маркіза де Ля Шетарді (1705–1759) було звільнити Росію від австрійського впливу та підкорити французькому²². За таких умов у французькі політичні комбінації потрапила постать доньки Петра I Єлизавети. Таким чином, Франція опинилася в союзницьких відносинах з Російською імперією. У інструкціях де ля Шетарді, які він оприлюднив у Петербурзі, як посол Людовіка XV, значилося, що Французьке королівство, хоч і не може покинути напризволяще давніх союзників – Польщу, Швецію та Туреччину, і надалі буде оберігати їх права та привілеї, але це ніяк не завадить збереженню добрих відносин між Версалем та Петербургом²³.

У російському суспільстві панувало невдоволення правлінням імператриці Анни Іванівни та засиллям німців при владі – Е. Бірона, Х. Мініха, А. Остермана (1686–1747), панівне становище яких збереглося і за її наступника Івана VI (1740–1741). Російські опозиційні кола почали гуртуватися навколо Єлизавети Петрівни, яка, на думку багатьох підданих, єдина мала законні права на престол. З самого початку свого призначення в Петербург де Ля Шетарді почав готувати підґрунтя для державного перевороту: він встановив тісні зв'язки з донькою Петра I, роздавав гроші та подарунки її прибічникам²⁴. У ніч з 6 на 7 грудня 1741 р. Єлизавета Петрівна разом з французьким

²¹ С. СОЛОВЬЕВ, *История России с древнейших времен*, под. ред. Л. ЧЕРЕПНИНА (МОСКВА, Издательство социально-экономической литературы 1963) т. 21–22, с. 222–223.

²² С. СОЛОВЬЕВ, *История России с древнейших времен*, под. ред. Л. ЧЕРЕПНИНА (МОСКВА, Издательство социально-экономической литературы 1963) т. 19–20, с. 650.

²³ F. MARTENS, *Recueil des traités et conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères* (St. Pétersborg, Imprimerie du Ministère des Voies de Communication 1902) t. XIII (1717–1807) 99–100.

²⁴ Ф. ЛИШТЕНАН, *Елизавета Петровна. Императрица, не похожая на других* (Москва, Астрель 2012) 92–95.

послом прийшла в казарми Преображенського полку і підняла солдат, які проникли в палац і арештували малолітнього імператора та його батьків²⁵. Розпочалося правління імператриці Єлизавети Петрівни (1741–1762), за якого французька культура прийшла в Росію разом з французькою мовою, модою та манерами.

Оскільки спроба підпорядкувати Російську імперію власному впливу з боку французької дипломатії не вдалася, самостійне правління Людовіка XV відзначилося продовженням конфронтації з Петербургом. У серпні 1744 р. Росія підписала союзну угоду з Австрією, яка відновлювала попередній договір 1726 р., але мала і нові положення. Зокрема, Єлизавета Петрівна зобов'язувалася у разі необхідності надати Австрії 30-тисячний військовий корпус. І хоча Росія наполягла на секретному артикулі, за яким вона залишається осторонь французько-австрійського конфлікту, але у випадку ще однієї війни з Францією Петербург погоджувався надати Австрії 15 тисяч солдат²⁶. Фактично, російські війська в будь-який момент могли перейти польські землі, з'єднатися з австрійцями та атакувати французьку армію.

Така загроза змусила Версальський кабінет вкотре повернутися до ідеї “Східного бар'єру”, адже поодиноці ані Швеція, ані Османська імперія, ані Польща не могли протистояти Росії. Тому завданням дипломатичного відомства стало не тільки підбурити ці держави до протистояння Російській імперії, але й об'єднати їх²⁷.

Своє домінування в Швеції, яке вона втратила після російсько-шведської війни 1741–1743 рр., Франція змогла відновити вже в 1747 р. На сесії Риксдагу профранцузька партія “капелюхів” змогла здобути більшість та прихилити на свій бік спадкоємця престолу

²⁵ *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française: Russie*, avec une introduction et des notes par A. RAMBAUD (Paris, Germer Ballière et Cie 1890) t. II 368.

²⁶ F. MARTENS, *Recueil des traités et conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères* (St. Pétersborg, Imprimerie du Ministère des Voies de Communication 1874) t. I (1648–1762) 146, 167.

²⁷ A. VANDAL, *Louis XV et Élisabeth de Russie: étude sur les relations de la France et de la Russie au dix-huitième siècle* (Paris, E. Plon et Cie 1882) 204–205.

Адольфа Фрідріха, і тим самим позбутися російського впливу на державне урядування²⁸.

Отже, у 1729–1743 рр. за урядування кардинала де Флері основною стратегічною метою Французького королівства було відродження політики “Східного бар'єру”, покликаної протидіяти намаганням Російської імперії у її подальшому проникненню до Європи. Ця мета реалізовувалася шляхом розгортання зовнішньої політики за двома основними напрямками. Перший – ініціатива Франції вирішити на свою користь питання інтронізації польського короля в 1733–1735 рр.; другий – збереження і посилення французькою монархією своїх домінуючих впливів у Туреччині та Швеції, що відіграло головну роль у розгортанні російсько-турецької (1736–1739) та російсько-шведської (1741–1743) воєн.

З 1743 р., після смерті кардинала де Флері, коли зовнішня політика стає підпорядкованою, з одного боку, фавориткам короля, а, з другого, “Секретному кабінету”, Франція продовжує розглядати Росію як небезпечну для себе силу, яку необхідно ослабити. Але в той же час Версаль не покидає спроби залучити її до власних політичних комбінацій як союзника. Французько-російське зближення відбувається лише внаслідок “Зміни альянсів” та участі обох країн в об'єднаній коаліції під час Семилітньої війни, але завершується зі сходженням на престол спочатку Петра III (1762), а згодом Катерини II (1762–1796).

II. Франко-російське протистояння щодо шведського питання в другій половині XVIII ст.

У цей період зовнішня політика Франції стосовно Північно-Східної Європи у контексті боротьби з Росією продовжувала концентруватися на трьох основних напрямках: польському, шведському і турецькому. У всіх трьох країнах стратегічним завданням французьких дипломатів було здобуття або збереження свого панівного впливу і протистояння проникненню туди Російської імперії.

Офіційно ж вектор французької зовнішньої політики змістився кардинально на Захід. Основу міцного становища Французького ко-

²⁸ И. АНДЕРССОН, *Op. cit.*, с. 268.

ролівства на міжнародній арені міністр закордонних справ Франції герцог де Шуазель (1719–1785) вбачав у так званому “Сімейному пакті” з Іспанією, який полягав в об’єднанні флотів обох держав, аби мати змогу протистояти Англії на морі²⁹. Така переорієнтація курсу неодмінно мала призвести до зміни першочергових пріоритетів у стратегії королівства на користь боротьби з Англією і, відповідно, до певного відсторонення від змагання з Росією за панівний вплив у Північно-Східній Європі. Насправді події показали, що Версальський кабінет зовсім не відмовився під попередньої стратегії власних впливів на Польщу, Туреччину та Швецію, намагаючись зупинити збільшення могутності Російської імперії, а лише завуалював її.

У 1762–1789 рр. намітилися також дві важливі тенденції дипломатичного розвитку Французького королівства стосовно його традиційних союзників, а саме Польщі, Туреччини та Швеції. Цими тенденціями стали, з одного боку, збереження Людовіком XV у 1762–1774 рр. глибокого зацікавлення подіями в Північно-Східній Європі. Попри задекларований де Шуазелем на початку 60-х років XVIII ст. “маргінальний і непрямий” французький інтерес до подій у вищезазначеному регіоні продовжувалася активна політика, покликана протистояти експансії Російської імперії. За правління Людовіка XVI вектор зовнішньої політики Версальського кабінету хоча і перемістився кардинально на захід, тим не менше Франція зберігала паніне становище в Оттоманській Порті та Шведському королівстві. З іншого боку, стратегія, що проводилася в цих країнах, зазнала кардинальних змін: тепер вона полягала не в підбурюванні активної протидії Росії, а тільки в стримуванні експансіоністських планів Катерини II шляхом мирного порозуміння.

Саме тому шведське питання знову стає фактором францусько-російської конфронтації. Швеція, яка ніяк не могла відновитися після поразок у війнах з Російською імперією, перебувала в становищі перманентної політичної кризи. Обмежена королівська влада, відсутність централізованого управління та олігархічні тенденції в парламенті вели колись могутню державу шляхом Речі Посполитої.

²⁹ A. MAUROIS, *A History of France*, trans. by H. L. BINSSE (London, Minerva Press 1968) 245.

Водночас з воцарінням Адольфа-Фрідріха Швеція стала залежною у своїй політиці від Росії та Пруссії, що продовжували підтримувати анархію в країні³⁰.

Під час Семилітньої війни французьким дипломатам вдалося переконати Риксдаг розпочати збройні дії проти Пруссії, але шведська армія обмежилася лише кількома незначними битвами в Померанії. Внаслідок цього була підписана мирна угода з Фрідріхом II у Гамбурзі, яка не змінила кордони між державами³¹. Однак військові дії завдали значних матеріальних збитків країні, спричинивши гостру фінансову кризу.

З приходом до влади Катерина II вирішила не змінювати політику своїх попередників щодо Швеції, водночас намагаючись залучити її до “Північної системи” М. Паніна. Російському послу в Стокгольмі були направлені інструкції, в яких йшлося про необхідність підтримки шведської Конституції 1720 р. та докладанні всіх зусиль, щоб завадити утворенню сильної королівської влади³². Водночас у шведських справах російська імператриця намагалася заручитися допомогою Англії, розраховуючи на договір 1762 р. Проте британський уряд хоча і прагнув встановити близькі відносини з Росією, тим не менше відмовився платити непомірно високу ціну, яку вимагав від союзника Петербург: виділити чималу суму на підкуп шведської Державної ради і Риксдагу і таким чином остаточно звільнити Швецію від французьких впливів та зробити її об'єктом у першу чергу російського домінування.

Протилежну до Росії позицію щодо Шведського королівства займала Франція. Оскільки влада в Риксдазі, а отже і в країні, постійно перебувала в руках то “капелюхів”, то “ковпаків”, що не давало можливості проводити довготривалу стабільну політику, послу в Стокгольмі графу де Модену було доручено працювати над централізацією влади в державі шляхом повернення сили династії³³. Розра-

³⁰ P. RAIN, *La diplomatie française d'Henri IV à Vergennes* (Paris, Librairie Plon 1945) 266.

³¹ Й. ВЕЙБУЛЛЬ, *Op. cit.*, с. 69.

³² H. CARRERE D'ENCAUSSE, *Catherine II: Un âge d'or pour la Russie* (Paris, Fayard 2002) 180.

³³ *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française: Suède, avec*

хунок робився не на правлячого короля Адольфа-Фрідріха, якому, на переконання французьких урядовців, завжди бракувало хоробрості та стійкості в реалізації своїх задумів³⁴, а на його старшого сина, кронпринца Густава – енергійного юнака, вихованого на ідеях Просвітництва. У Версальському кабінеті сподівалися, що кронпринц зможе за підтримки профранцузької партії “капелюхів” припинити парламентське свавілля та повернути шведській монархії втрачену роль великої європейської потуги.

Нагода здійснити заплановане з'явилася одразу після початку російсько-турецької війни в жовтні 1768 р. Франція розраховувала, що на надзвичайному засіданні Риксдагу 1769–1770 рр., скликання якого спровокував кронпринц, “капелюхам” вдасться здобути більшість та скасувати Конституцію 1720 р. Але повністю перемогти лояльних до Росії “ковпаків” не вдалося і між двома політичними партіями встановилася хитка рівновага при збереженні Конституції країни чинною.³⁵

Незважаючи на те, що досягти поставленої мети не вдалося, французька дипломатія в очікуванні наступної сприятливої ситуації продовжила планомірну підготовку утвердження сильної монархічної влади в Швеції. Нагода випала одразу після смерті в лютому 1771 р. Адольфа-Фрідріха, якому наслідував вищезгаданий кронпринц під ім'ям Густав III – головна надія Версальського кабінету на перемогу над Росією у шведському питанні.

Незадовго до смерті батька кронпринц відправився в Париж, де його і застала звістка про проголошення його королем. Але Густав III не поспішав одразу повернутися на батьківщину, а затримався у Франції, де брав активну участь у розробці проекту щодо зміни Конституції. Людовік XV пообіцяв відновлення виплати субсидій, збільшивши їх на 400 тисяч екю. Французьким послом при молодому королеві був призначений граф де Вержен – дипломат,

une introduction et des notes par A. GEFFROY (Paris, Germer Ballière et Cie 1885) 416–419.

³⁴ *Ibid.*, p. 433.

³⁵ П. ЧЕРКАСОВ, *Двуглавый орел и королевские лилии: становление русско-французских отношений в XVIII веке, 1700–1775* (Москва, Наука 1995) 394–397.

який за чотири роки до цього переконав Порту розпочати війну проти Росії³⁶.

Становище нового шведського короля протягом перших декількох місяців правління було досить складним. Маючи підтримку лише малочисельної придворної партії, він змушений був постійно маневрувати між “капелюхами” та “ковпаками”. Проте протягом першої половини 1772 р. Густаву III вдалося об'єднати навколо себе значні сили шведської аристократії, а в травні того ж року був розроблений план державного перевороту, схвалений де Верженом³⁷. У серпні 1772 р. король схилив на свій бік гарнізон столиці, який оточив будівлю сенату, та наказав заарештувати своїх політичних противників³⁸. Риксдаг погодився прийняти нову Конституцію, яка значно розширювала права та привілеї монарха. Фактично вся повнота влади в країні після 50-річної перерви знову опинилася в руках короля.

Тогочасна ситуація в Європі абсолютно сприяла Густаву III та Франції, оскільки жодна із країн, які підтримували в Швеції політичний безлад, не завадила перевороту. Росія воювала з Портою та Барською конфедерацією, Фрідріх II розробляв плани поділу Польщі, а Англія вирішила зберігати нейтралітет³⁹. У результаті Шведська революція стала винятковою перемогою французької дипломатії, адже абсолютну владу в країні здобув, за висловом Катерини II, “француз з ніг до голови”, який вбачав у Росії традиційного ворога та розраховував у боротьбі з нею на підтримку Версальського кабінету⁴⁰.

Французькі впливи стали виключно панівними у Шведському королівстві. Густав III, якого сучасники за його досягнення називали “чарівником на троні”, маючи особисті контакти з передовими мислителями Франції того часу, намагався в політиці дотримувати

³⁶ G. DE FLASSAN, *Histoire générale et raisonnée de la diplomatie française ou de la politique de la France, depuis la fondation de la Monarchie, jusqu'à la fin du règne de Louis XVI* (Paris, Treuttel et Würtz 1811) t. VI 59–60.

³⁷ И. АНДЕРССОН, *Op. cit.*, с. 281–282.

³⁸ П. ЧЕРКАСОВ, *Двуглавый орел и королевские лилии...*, с. 402.

³⁹ И. АНДЕРССОН, *Op. cit.*, с. 283.

⁴⁰ H. CARRERE D'ENCAUSSE, *Op. cit.*, p. 181.

тися втілення їхніх ідей⁴¹. Глибоке враження, яке справили на майбутнього короля французькі наука, література, мистецтво й архітектура, наклали відбиток на все його подальше правління⁴².

Револуція в Швеції була вороже сприйнята в Петербурзі, адже від управління державними справами були відсторонені усі представники партії “ковпаків”, які в зовнішній політиці орієнтувалися на Росію. До того ж впровадження Густавом III нової Конституції порушувало Ніштадтські домовленості, оскільки змінювався державний устрій, що ще більше загостило відносини між країнами⁴³. Оскільки сил самостійно виступити проти Російської імперії в шведського короля не було, він збирався заручитися підтримкою Франції. Але Людовік XV, попри сприяння Густаву III, не виявляв бажання втягувати свою країну в жодні нові зобов'язання по відношенню до інших держав. У французьких владних колах дотримувалися думки, що спочатку слід врегулювати справи всередині Шведського королівства, оскільки нестабільне внутрішнє становище може викликати у Фрідріха II та Катерини II бажання повторити польський сценарій поділу країни⁴⁴. Тому, незважаючи на тісні взаємини між Версалем та Стокгольмом, військовий оборонний альянс не був укладений. У цілому ж у шведському питанні французький монарх зміг переграти російську імператрицю на всіх напрямках політики.

Шведська революція стала останньою знаменною подією зовнішньої політики Людовіка XV. 10 травня 1774 р. король, який правив майже 60 років, помер. Зі смертю Людовіка XV і приходом до влади його внука Людовіка XVI настав час, який Вольтер назвав періодом “правління молоді”⁴⁵. Сходження на престол нового монарха завершило 30-літній період існування “Секретного кабінету”,

⁴¹ Т. К. DERRY, *Op. cit.*, p. 184.

⁴² Й. ВЕЙБУЛЛЬ, *Op. cit.*, с. 71.

⁴³ Я. ГРОТ, *Екатерина II и Густав III* (Москва, Книга по требованию 2011) 10–12.

⁴⁴ А. GEFFROY, ‘Gustave III et la Cour de France’ (Paris 1865) 59 *Revue des deux mondes* 565.

⁴⁵ *Knaurs Weltgeschichte von der Urzeit bis zur Gegenwart* [K. BRANDI, H. GÖRING, J. HALLER u. a.]; hrsg. von K. VON MÜLLER und P. ROHDEN (Berlin, Th. Knaur Nachf. 1935) 601.

що поклало край амбівалентній зовнішній політиці Французького королівства. Слід зазначити, що Людовік XVI до своєї коронації не підозрював про існування секретного відомства з міжнародних питань та дізнався про нього лише з меморандуму, що йому надав граф де Броглі в травні 1774 р.⁴⁶

Політика Людовіка XVI у Швеції мало чим відрізнялася від тієї, яка провадилася в Османській імперії: Франція продовжувала зберігати своє домінування шляхом проникнення французької культури, мови тощо, але в цілому Шведське королівство вже не відігравало провідну роль у французьких міжнародних комбінаціях. З часу державного перевороту 1772 р. французькі впливи на шведське суспільство досягли небачених висот. Двір короля перетворився на Версаль північного зразка. В 1786 р., взявши за взірець французьку модель, Густав III засновує Академію поезії, науки і риторики, підкресливши при її відкритті, що вона має служити твердиною захисту традиційних цінностей⁴⁷.

Дипломатичні погляди де Вержена щодо збереження миру в Європі в повній мірі виявили себе і в розбудові французько-шведських відносин. Зокрема, послу Людовіка XVI в Стокгольмі були надані розпорядження стримувати пориви короля вести агресивну зовнішню політику, хоча, у разі нападу з боку Росії чи Данії, Франція зобов'язувалася надати свою допомогу⁴⁸.

Але, як і у випадку з Портою, Версаль не зміг втримати Швецію від війни з Росією. Густав III завдяки французьким субсидіям зміг провести модернізацію армії та флоту. Його наступним кроком стали переговори з Туреччиною, яка вже перебувала в стані війни з Росією, щодо координації військових дій. Знову ж таки французький

⁴⁶ *Politique de tous les cabinets de l'Europe, pendant les règnes de Louis XV et Louis XVI, contenant des pièces authentiques sur la Correspondance secrète de Comte de Broglie: Un ouvrage dirigé par lui et executé par M. Favier; Plusieurs Mémoires du Comte de Vergennes, Ministre des Affaires étrangères, de M. Turgot, etc., etc.; Manuscrit trouvé dans le Cabinet de Louis XVI* (Paris, Chez Buisson 1793) t. I 10–25.

⁴⁷ T. K. DERRY, *Op. cit.*, p. 186–187.

⁴⁸ *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française: Suède...*, p. 444–464.

уряд намагався вгамувати наміри шведського короля, але повторився той самий сценарій, що і у випадку з Османською імперією: через політичну та фінансову кризу всередині країни Франція вже не могла впливати на інші держави⁴⁹.

Коли опозиційні королю сили приєдналися до проросійських угруповань, Густав III побачив можливість за допомогою активної зовнішньої політики повернути собі колишню популярність. У липні 1788 р. монарх, сподіваючись відібрати назад балтійські території, втрачені внаслідок Ніштадтського миру 1721 р., та фінські провінції, втрачені після поразки у війні 1741–1743 рр., раптово атакував Росію і ледве не захопив Петербург. Війна, що велася переважно на морських просторах, після Гогландської битви, яка не виявила переможця, і поразки росіян під Свенскундо, закінчилася в 1790 р. підписанням мирної угоди у Вереле⁵⁰. Основні положення договору полягали в збереженні довоєнного status quo, непорушності постанов, що були задекларовані в Ніштадті та Або, звільненні полонених та дозволі на безмитну купівлю зерна. Незважаючи на відсутність будь-яких територіальних надбань, війну можна вважати успішною для Густава III, оскільки за час ведення бойових дій йому вдалося здобути перемогу над російською партією в середовищі шведської аристократії. У результаті Петербурзький двір більше не мав жодної можливості втручатися у внутрішні справи Швеції⁵¹.

Висновки.

На початку XVIII ст. внаслідок поразки у Балтійській війні та невдалих реформ всередині країни Швеція втратила статус великої держави. Саме ці фактори створили ґрунт для протистояння на теренах ослабленої Швеції інтересів Франції та Росії. У 20-х – 30-х рр. протистояння відбулось головним чином у парламенті, де профранцузька партія, тимчасово здолавши проросійську зуміла провести в дію програму, побудовану на альянсі із Францією. Натомість у

⁴⁹ П. ЧЕРКАСОВ, *Екатерина II и Людовик XVI: русско-французские отношения 1774–1792* (Москва, Наука 2004) 377–383.

⁵⁰ Й. ВЕЙБУЛЛЬ, *Op. cit.*, с. 73.

⁵¹ А. БРИКНЕР, *Война России с Швецией в 1788–1790 годах* (Санкт-Петербург 1869) 276–280.

шведсько-російській війні 1741–1743 рр. Швеція отримала поразку, уступила Росії низку своїх територій. До того ж Росія спромоглася просунути на шведський престол власного кандидата – голштинського принца та майбутнього короля Адольфа-Фрідріха. Тим не менше, за правління імператриці Єлизавети Франція вже в 1747 р. відновлює своє домінування у Швеції таким чином, що не лише її партія здобула більшість у парламенті, але й прихилила на свій бік спадкоємця престолу.

У другій половині XVIII ст. розуміючи, що баланс перемоги та поразки на шведських теренах є досить хитким, складається на її користь не остаточно і не забезпечує там стабільного становища французьким інтересам, Версаль змінює тактику. Якщо Росія у шведських справах взяла курс на протидію утворенню там сильної королівської влади, то Франція, навпаки, розпочала роботу над централізацією влади в державі шляхом повернення сили династії. Франція робить ставку не на короля, а на крон принца Густава, вихованого на ідеях Просвітництва. Якщо в 1760-ті рр. баланс сил коливався то в одну, то в другу сторону, з початком 1770-х рр. з інтронізацією кронпринца на шведському престолі під ім'ям Густава III французька тактика повністю виправдала себе. Вже в 1772 р. вся повнота влади опинилася в руках короля, який вбачав у Росії традиційного ворога, а у Франції – найближчого союзника та дорадника. У другій половині 1770-х і в 1780-х рр. французькі впливи на шведське суспільство продовжували домінувати у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Шведсько-російська війна 1788–1790 рр. принесла перемогу Швеції.

Таким чином, у другій половині XVIII ст. Франція змінила тактику у шведському питанні з прямої конфронтації з Росією на проникнення своїх впливів у політичну, культурну та наукову сфери, з одного боку, та плекання профранцузької лояльності у майбутнього короля, з іншого боку. Тим самим Франції вдалося не лише здобути цілковиту перемогу над російською партією в середовищі шведської аристократії, але й завадити Петербургові отримати будь-яку можливість втручатися у внутрішні справи Шведського королівства.

The Image of Ukraine Shaped by Outstanding Sweden Scholar Rudolph Kjellen and Its Impact on Leading German Historians in the Time Span of the Interwar Period

By defining geopolitics as a separate discipline, leading German expert in geopolitical studies Friedrich Ratzel (1844–1904) and his follower Sweden scholar Rudolf Kjellen (1864–1922) argue that it is a science bordering on geography, while simultaneously being a direction of political science, as it primarily explores state affiliation of land and its inhabitants. In this context, they derived some fundamental principles of geopolitics on which it is based: firstly, the life of the state is based on distinctive characteristics of the land on which it exists, and these characteristics continue to influence the life of a particular country; secondly, the state tends to expand its borders, based on national and historical claims and cultural traditions; thirdly, natural territory of every nation is one of the most important psychological factors of its state-building aspirations and spiritual growth, which constantly renews itself in this role at various political life stages of each individual nation¹.

Kjellen, in particular, notes that the overarching objective of geopolitics is to determine the real state position in the world, its place in world political conflicts, relations with other countries in the past, its alienation or inclusion into the system of world political and cultural centres, national borders, state frontier territories, etc. In 1917 Kjellen's research resulted in opening a separate department of State Studies (*Staatskunde*), headed by Kjellen's disciple Professor Vogel².

In his belief that it is the state itself that forms a nation as a community, not vice versa, Kjellen places under close scrutiny those factors

¹ See: F. RATZEL, *Politische Geographie*, I Auflage (München; Leipzig 1897); II Auflage (München; Berlin 1903); R. KJELLEN, *Der Staat als Lebensform* (Leipzig 1917).

² To learn more about Kjellen's geopolitical views in the context of his research in the theory of geopolitics see: В. ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ, *Теорія української політології. Курс лекцій* [Theory of Ukrainian Political Studies. Lecture Notes] (К. 1993) 32–35; 157–169.

which could potentially influence the formation of state nation: origin, population size, wider communities (race, empire, etc.), and language. Most notably, he rejects the above factors as decisive ones leaving only the importance of understanding the nation as a 'linguistic community' in this list. Thus, he is convinced that neither race nor a variety of theories on the origin of nation is capable of explaining the phenomenon of ethnic group rising and shaping into a particular nation. "We merely acknowledge commonly known consequence", – concludes Kjellen based on known facts, – "when we prove that genealogical point of view is not enough in order to solve the riddle of a nation"³.

According to Kjellen, shaping community into nation depends, aside from structural factors, on a range of destructive ones. He justifies his own typology of such factors⁴, that constitute three major basic types:

Type A. A nation has unity, though does not have freedom. Accordingly, it is united in one state which, nonetheless, is not its national state. Relevant examples are Czechs in Austria and Latvians in Russia. These nations face a number of obstacles to their development due to existence of a metropolitan state; however, owing to their aspirations for autonomy, they endeavour to gain independence and destroy internal connections of the state which dominates over them.

Type B. A nation has limited freedom and does not have unity. One part has its national state, whereas the other is subordinate to foreign states. Thereby, this remaining part makes attempts to free themselves from alien power and to get united with its own national state (Serbo-Croats, Italians, and Romanians in Austria-Hungary). Kjellen defines this type as a type with certain defects of inherent state system and believes that type B is generally worse for further national development than type A.

Type C. A nation has neither unity nor freedom as it is torn between different states. It is brought to the fore that this condition is the worst for future nation-building. Kjellen articulates that before the war very few European nations had been in such situation. It should come as no surprise that being divided between two states, namely Russia and Austria-Hungary, the Ukrainian nation was among the few.

³ R. KJELLEN, *Der Staat als Lebensform*, S. 107.

⁴ R. KJELLEN, *Die politischen Probleme des Weltkrieges* (Leipzig und Berlin 1916) 55 und weiter.

While studying the phenomenon of both previously mentioned empires, the scholar highlights a variety of directions in Russia's territorial expansion. According to Kjellen's classification, geopolitically they include Eastern Europe, in particular the nations of Austria-Hungary, an alliance of medium-sized countries that may become vassals of Russia. In his analysis of the reasons that led to the outbreak of war, he posits that one of war priorities was to solve the problems associated with the configuration of Eastern European borders.

Having distinguished the Ukrainian problem as a separate one in this context, Kjellen, in his vision of Ukraine's place in the then structure of European relations, applies such geographical terms as transitional and buffer zone (Übergangs und Bufferzone), belt (Gürtel) and peripheral states (Randstaaten)⁵.

While discussing the Ukrainians in the context of Russia's analysis, Kjellen examines two particularly striking factors that determined and will determine the development of two empires, namely the tsarist and the Soviet ones. In his opinion, they include, on the one hand, the outlines of geopolitical location of nations bordering Russia or having ties to it, and, on the other hand, marked differences in cultural development of these nations.

The first factor is a clearly outlined centred position of Great Russians, surrounded by a belt of foreign nations on all sides. "We emphasize", – the scholar says, – "that there is actually an ethnic belt between Russia and Europe, which softens the contacts and at the same time intensely disturbs Russia with its national unity. This belt is formed with the Swedes and Finns, Estonians and Germans, Latvians and Lithuanians, Poles, Ruthenians (Ukrainians – *V. P.*), and Romanians"⁶. Referring to a famous Ukrainian historian Mykola Kostomarov (1817–1885), Kjellen includes Ruthenians or Little Russians, whom he describes as 'steppe race, the ancient people of Ukraine'⁷, to nations alien to Russians.

The second factor in Kjellen's definition is that the above-mentioned nations, including the Ukrainian one, are culturally much more developed than Russia. He underlines that in relation to culture, Russian do-

⁵ R. KJELLEN, *Studien zur Weltkrise* (München 1917) 88–89.

⁶ R. KJELLEN, *Die Großmächte vor und nach dem Weltkriege*, Hrsg. v. Dr. KARL HAUSHOFER (Leipzig und Berlin 1933) 107.

⁷ *Ibid.*, S. 109.

minance over Ukrainians “was essentially the abuse of the lower culture over the higher one”⁸. In rejecting the analogy between the multi-ethnic character of the United States and ‘hundred nations’ Russia, the scholar argues that Russia’s domination over neighbouring nations was secured by “the policy of systematic oppression of higher nations on the European border with artificial and forced mixing, unlike natural one in America, which intended to destroy a buffer belt against Europe and to provide Russia with a possibility to strike a severe blow against the West. That is the Russian idea: unification in language, law and religion. The religious persecution is combined here with the national one”⁹.

The Ukrainians, similar to a number of other Slavic nations, have always felt they belong to European culture. Russia’s attempts to “turn Pan-Slavism into Pan-Russism”¹⁰, prompted the Ukrainians and other Slavic nations to participate in all-European anti-Russian fight in the First World War. The participation of Slavic nations in the war on Austria and Germany’s side demonstrated, as asserted by Kjellen, “the failure of Pan-Slavism as a political factor”¹¹. It is conclusively shown by the author that the desire to annex Western Ukrainian lands to the Empire, disguised as Pan-Slavism propaganda demagogy, caused Russia’s entry into the war. Considering the Ukrainian problem as one of major unresolved contradictions that had led to the war, the author disputes that “Ukrainian question is the core of contradictions between the Austria and Russia”¹².

Kjellen reminds to Slavs of the essence of Russia’s so-called ‘Slavic’ policy, for which “the ideal ethno-political motive serves for ... achieving a real geopolitical goal”¹³. Given the current situation, in defining ethno-politics, which is, in his opinion, a branch of science studying distinctive features of a nation in the context of its relation to any given state, Kjellen exposes the deceitful, by his definition, policy of Russia towards the Slavic nations, including the Poles and Ukrainians. “They (Slavs – V. P.) will not be able”, – the author says, – “to stay blind to the

⁸ R. KJELLEN, *Die Großmächte und die Weltkrise* (Leipzig und Berlin 1921) 188–189.

⁹ *Ibid.*, S. 139.

¹⁰ R. KJELLEN, *Die politischen Probleme des Weltkrieges*, S. 84.

¹¹ *Ibid.*, S. 94.

¹² *Ibid.*, S. 72.

¹³ *Ibid.*, S. 90.

blatant contradictions between Russia's lips singing songs about freedom of Slavs and its arm that swings the whip ... – the Russian home policy has not undergone any changes yet, the Poles are writhing under new blows, and no sunrise could be seen above the steppes of Ukraine”¹⁴.

In general terms, regarding peripheral states (*Randstaaten*), Kjellen emphasizes that in 1917–1918, after the collapse of the old Russian state, a new government in Moscow became like an island surrounded by new state formations. Among these formations on European arena, Kjellen mentions Finland, the Baltic states, Lithuania, Poland and Ukraine; in the south – ‘Tavria Republic’ in the Crimea and the Union of Caucasus States; in the east – Bashkortostan, Siberia, Kyrgyzstan and Turkestan. These peripheral states, according to politician, will attract attention of great powers in the West due to their increasing importance¹⁵.

In addition, Ukraine is interpreted by Kjellen as a national legal unit¹⁶ that was supported by concluding peace treaty with the Germans (in Brest-Litovsk on 3 March 1918 – *V. P.*). The fact of harassment and persecution of their language on the part of the Russian Empire shows that the Great Russians, who had mixed with the Finnish and Tatar elements, had their own (distinct from the Ukrainian one – *V. P.*) national consciousness¹⁷. Therefore, by welcoming the 1920 national-liberation struggle of non-Russian nations and establishment as independent states, Kjellen declares: “the consequence (of new states formation – *V. P.*) clearly meets the right direction: Europe is returning its own Irredenta to its authentic cultural boundaries”¹⁸.

Discussing the further fate of Ukraine, Rudolf Kjellén noted that the victory of communism coincided (for Russia – *V. P.*) with the territorial losses in the West, since a number of states gained independence, namely Estonia, Latvia, Lithuania, Finland, and Poland. “The fate of the Ukrainian, Byelorussian and Trans-Caucasian states, the territories of Bukhara, Khorasan and Siberia”, Kjellén states, “was undefined for a

¹⁴ R. KJELLEN, *Die politischen Probleme des Weltkrieges*, S. 94.

¹⁵ R. KJELLEN, *Die Großmächte und die Weltkrise*, S. 213.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Ibid.*, S. 138.

¹⁸ *Ibid.*, S. 189.

long time, but in the end, the Bolshevik Army (Soldateska) managed to take those parts under complete control”¹⁹.

The ideas of Professor Rudolf Kjellen gained a secure foothold on the German Scene after the end of the First World War in the framework of historical research, schematized by Kjellen’s followers, the eminent German historian professor Otto Hoetzsch (1876–1946) and a native of Courland, famous German publicist and historian Doctor Paul Rohrbach (1869–1956).

Otto Hoetzsch (1876–1946) announced his intention to research the history of Ukraine separately from that of Russia back in 1909. A priori Ukrainophile disposition of professor Hoetzsch’s research is testified by the fact that becoming one of the founders and leading editors of *The Journal of Eastern European History (Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte)* first issued in 1910.

In the inter-war period, working in the Weimar Republic and the Third Reich, Hoetzsch did not disregard the questions of Ukraine. Despite the fact that in 1935 he absolutely lost the trust of the Nazi regime and was forced to retire and leave the university department, the historian continued to work as an armchair scientist. Although he did not devote any special papers to it due to the absence of Ukrainian statehood, in his secondary works, for example, book reviews, obituaries, etc., the scholar distinguished the Ukrainian historical process from that of Russia as a separate one, focusing on the questions of Ukrainian people’s fight for statehood. The reasons for this idea in Hoetzsch’s visions, as well as in Kjellen’s concept, were defined in the context of analysing the problems of Slavic nations geographically located between Russia and Germany and doomed to choose the orbit of influence between these two great powers.

Thus, in his review of the German-language work by a Ukrainian émigré historian Vasyl’ Kuchabskyi (1895–1976)²⁰, Hoetzsch highlights major milestones of establishing Ukrainian state in Eastern Galicia in the

¹⁹ Refer to Rudolph Kjellen: *Die Großmächte vor und nach dem Weltkriege*, Hrsg. v. Dr. KARL HAUSHOFER (Leipzig und Berlin 1933) 247–248.

²⁰ OTTO HOETZSCH, ‘Kutschabski, W. Die Westukraine im Kampf mit Polen und dem Bolschevismus in den Jahren 1918–1923. Berlin 1934’ (1934) 9 *Osteuropa* 753–754.

years 1919–1923 and the reasons for its failure. These milestones include the fact of independence declaration, Polish-Ukrainian war for Eastern Galicia, the decline of Ukrainian statehood, and annexation of Eastern Galicia to Poland²¹. Pointing to the then highly unstable political situation in the former so-called Eastern Galicia, Professor Hoetzsch notes that for five years Galicia led a large and tragic struggle “for freedom the dimensions of which were unknown to Western Europe as they were silenced, not to mention the fact that its individual facts were not known”²². Concluding his review, the scholar satisfyingly observes that “finally we (German scholars – V. P.) reached the so-called ‘German time’, i. e. from the German point of view we can estimate the Ukrainian problem during the war, which is crucial for understanding the overall picture”²³.

A similar assessment of Ukrainian questions from the standpoint of ‘German time’ is given by the researcher in the obituary to Hrushevskyi, where he goes back to his thoughts on Ukrainian scholar’s work formulated before the war. “No matter how much they criticize his (Hrushevskyi’s – V. P.) major work *The History of Ukraine-Rus* in nine volumes, written in the Ukrainian language, it is undoubtedly a great achievement. For the first time, it presents Moscow and Ukrainian historical processes separately and offers the first scheme, the first really scientific synthesis of the Ukrainian history, which is essential, from this perspective, for each researcher in Eastern Europe”²⁴.

Kjellen’s ideas of transitional and buffer zone, belt and peripheral states also obtained its reflection in Hoetzsch’s legacy. It is evident that Hoetzsch, as a professional historian, paid much more attention to key moments in the history of Ukraine than geopolitician Kjellen, but over 15 years (from 1934 to 1949), Hoetzsch published three monographs, in which he, as like Kjellen, devoted certain attention to disclosing the problems of Ukraine’s history in the context of studying the history of Eastern Europe, on the one hand, and the history of Russia, on the other hand²⁵.

²¹ OTTO HOETZSCH, ‘Kutschabski, W. Die Westukraine...’, S. 753.

²² *Ibid.*

²³ *Ibid.*, S. 754.

²⁴ OTTO HOETZSCH, ‘Michael Hruschewskij’ (1935). Jg. 10, Heft. 4 *Osteuropa* 212.

²⁵ The last substantial work of Professor Hoetzsch, the monograph *Grundzüge der Geschichte Russlands*, was published after scholar’s death in 1949 having

In the historical synthesis, offered in the above monographs, he distinguishes major milestones in Ukrainian history in the context of Russian history.

In every period of Russia's history, he follows his previous conclusions about the independence of Ukrainian historical process attending to the history of Ukraine. Thus, in the first Kyiv period (980–1169), the scholar notes that the cradle of the Kyivan Kingdom was at its southwest, in the so-called Ukraine, whose name means neither ancient historical nor geographical notion, but only a frontier²⁶. The Galician Kingdom and the Cossack lands subsequently joined this zone. "Red Rus (the Galician Kingdom – *V. P.*) and the Ukrainian lands inhabited by the Little Russians from the Carpathians through the Dnieper to the Volga are the objects of the great struggle in Eastern Europe (including the Cossacks), predominantly the object of other imperial aspirations; though, despite this, (they) have the right to independent historical research and attention, which led to numerous controversies between Polish and Great Russian historical sciences"²⁷. In this respect, Hoetzsch maintains the view expressed by Kjellen, as noted above, that Ukraine, being a purely European border area between Europe and Russia, does not belong to the latter in any way and dramatically differs from it. The frontier was home to people with its own language and culture different from that of Moscow. Therefore, the Ukrainians or Little Russians are a special branch of the Eastern Slavs²⁸.

According to Hoetzsch, Cossack's land was no less peculiar than the Galician Kingdom. From historian's perspective, "... the land of the Dnieper Cossacks with its Hetman and its Sich" had "its own national, social, church, religious, and cultural features"²⁹. They consisted in the fact that Ukraine, as a Cossack state, "was personified by Hetman and 'the army' prevailing over other population strata and fought with the

been written after the loss of his own library with no access to public libraries due to war events. Refer to MAX VASMER, *Vorwort*, in: OTTO HOETZSCH, *Grundzüge der Geschichte Russlands* (Stuttgart 1949) 5–6.

²⁶ OTTO HOETZSCH, *Grundzüge der Geschichte Russlands*, S. 22.

²⁷ OTTO HOETZSCH, *Osteuropa und deutscher Osten: Kleine Schriften zu ihrer Geschichte* (Königsberg 1934) 5.

²⁸ OTTO HOETZSCH, *Grundzüge der Geschichte Russlands*, S. 23.

²⁹ OTTO HOETZSCH, *Osteuropa und deutscher Osten...*, S. 111.

states located around: Lithuania, Poland, Moscow, the Crimean Khanate, and Turkey”³⁰. In the Cossack period, professor Hoetzsch focuses on the Pereyaslav Treaty in 1654 and notes that Hetman Khmelnytskyi gained a broad autonomy for Ukraine, which was confirmed by subsequent agreements, but not a sovereign state³¹. He himself was a vassal of Moscow, his protector, which controlled Hetman’s international activities, and paid tribute to Moscow, which in return undertook obligations to protect Ukraine from external enemies and to guarantee its existence³².

Among other things, Hoetzsch pays attention to the successors of Khmelnytskyi, in particular, to Hetmans Vyhovskiy and Mazepa. Regarding the first of them, he notes that “for our (German – *V. P.*) context, of particular interest is Vyhovskiy’s treaty with the Poles in Hadyach (September 1658) seeking to establish the ‘Grand Duchy of Rus’ according to Lithuania’s model, which to some extent would be a third member with a broad autonomy in the trialism of a large federation of the whole state”³³. Likewise, Hoetzsch highly appreciates Mazepa, who, in his opinion, had great hopes to tear Ukraine away from Moscow, but failed to take advantage of his chance. Hoetzsch evaluates Mazepa’s action as possibly the greatest missed opportunity for Ukraine, as “it would have been exceptionally dangerous for Peter if King Charles XII in alliance with their (Cossack’s – *V. P.*) Hetman Mazepa with the Swedes had won, but Peter succeeded and Ukraine remained in Russia”³⁴.

Ukrainian Hetmans and Cossacks continued to fight for independence, but the obstacle was the lack of a solid foundation for their own political development³⁵. Moreover, the problem was escalated by the fact that Queen Catherine II looked at Ukraine with distrust because of its special rights and organization, as well as its hostility towards Great Russia. Therefore, at her discretion, the first step was to eliminate the Hetman title, which was practically not dangerous in itself, but, according to the

³⁰ OTTO HOETZSCH, *Osteuropa und deutscher Osten...*, S. 130.

³¹ OTTO HOETZSCH, *Grundzüge der Geschichte Russlands*, S. 65.

³² *Ibid.*, S. 65–66.

³³ OTTO HOETZSCH, *Osteuropa und deutscher Osten...*, S. 111.

³⁴ OTTO HOETZSCH, *Katharina die Zweite von Rußland: eine deutsche Fürstin auf dem Zarenthron des 18. Jahrhunderts* (Leipzig 1940) 99.

³⁵ OTTO HOETZSCH, *Grundzüge der Geschichte Russlands*, S. 66.

historian, for her, it clearly outlined the special position of Ukraine³⁶. Therefore, at the end of the eighteenth century, Ukraine's autonomy was eliminated. Instead, Ukraine was transformed into the province of the Russian Empire facing the introduction of serfdom and Russification policy towards the Ukrainians.

In the twentieth century, after concluding a peace treaty on March 3 in Brest-Litovsk, Russia lost some territories, including Ukraine, which were subordinated by Germany³⁷. Only in January 1921, Soviet Russia and Ukraine united again. As well like Kjellen, professor Hoetzsch stressed, that through engaging Belarus to the union, the process of 'gathering the Russian lands', as stressed by Hoetzsch, repeated itself³⁸.

Doctor Paul Rohrbach, who studied in Dorpat and later in Berlin under famous historians Heinrich von Treitschke (1834–1896) and Hans Delbrück (1848–1929), began his career as a political journalist in the *Prussian Yearbook (Preussische Jahrbücher)*, and continued it as an editor of magazines *Help (Hilfe)* and *Time (Zeit)*³⁹. On the eve of the First World War, Rohrbach begins to tackle the problem of Ukraine as one of the important issues that can be resolved by a possible war.

Between 1925 and 1953, Rohrbach published several monographs in which he further developed the ideas expressed by Kjellen during the First World War in the framework of the depiction of the stages of development of Ukrainian statehood and the fundamental difference between the Ukrainian and Muscovite Rus. He notes that in order to understand the phenomenon of Eastern Europe, it is fundamental to consider the fact that "noticeable ethnic, linguistic, economic, and geographical differences rose between Moscow and Ukraine"⁴⁰. Ukraine is an old deeply rooted Rus land with the city of Kyiv, founded at the turn of the ninth and tenth centuries. Apart from Kyiv, which is also called 'the mother of Rus cities', there is a Ukrainian Chernihiv, located on the river Desna, which had already been known as a princely city at the time of the Kyivan State.

³⁶ OTTO HOETZSCH, *Katharina die Zweite...*, S. 99–100.

³⁷ OTTO HOETZSCH, *Grundzüge der Geschichte Russlands*, S. 180.

³⁸ *Ibid.*, S. 185.

³⁹ WALTER MOGK, *Paul Rohrbach und das 'Größere Deutschland'. Etnischer Imperialismus in Wilhelminischen Zeitalter* (München 1972) 22–34.

⁴⁰ PAUL ROHRBACH, *Von Brest Litovsk bis Jalta. Ein Vierteljahrhundert Osteuropa* (München 1951) 8.

The historian states: “Just north of Chernihiv, there is a tribal and linguistic border between the Ukrainians and Great Russians”⁴¹. In the meantime, the researcher emphasizes that “after the overthrow of the Tatar rule, this ancient Rus nation as ancestors of modern Ukrainians again occupied their former place on both sides of the Dnieper”⁴².

Rohrbach emphasizes that the governments of Europe, including the Swedish, French and others, in response to tsarist suppression of the Ukrainian (hetman – V. P.) authority, noted that Moscow’s tsars annexed lands that had never belonged to them. Likewise, Western Europe remembered that Ukraine was an indigenous ancient Rus, while Moscow was something totally different⁴³. Therefore, Rohrbach suggests, the most important part of Ukrainian lands received a name ‘Little Russia’ to differentiate it from Russia. The above-mentioned features of independent Ukrainian history prompted Rohrbach to conclude that “being a 40-million nation, the Ukrainians are not Russians; they know they are not; they do not want to be them, they speak their own language and require state independence”⁴⁴.

Similar to Kjellen, Rohrbach believes that Ukraine, unlike Russia, is akin to pure European civilization. Moreover, he complements Kjellen’s statement about the divergent civilizational affiliations of Ukraine and Russia with his own views. Furthermore, the scholar believes that the starting point for building the Eastern European state system is Ukraine and Ukrainian people, geographically located where they are now. In support of his words, the historian lists the areas that are organically Ukrainian including, in addition to Kyiv and Chernihiv, Kharkiv, Poltava, Voronezh, Kursk, Novorossiya, and Crimea⁴⁵.

Unlike his colleague Hoetzsch, Rorbach managed to adjust to all regimes. Although, being an old conservative politician, he was by no means a proponent of a new Nazi regime, but in the midst of the Second

⁴¹ PAUL ROHRBACH, *Die Länder und Völker der Erde. 1–20 Tausend* (Leipzig 1925) 110.

⁴² PAUL ROHRBACH, *Osteuropa*, in: *Osteuropa. Historisch-politisch gesehen* (Potsdam 1942) Teil I 41.

⁴³ PAUL ROHRBACH, *Von Brest Litowsk bis Jalta*, S. 9.

⁴⁴ PAUL ROHRBACH, *Um des Teufels Handschrift. Zwei Menschenalter erlebter Weltgeschichte* (Hamburg 1953) 218.

⁴⁵ PAUL ROHRBACH, *Die Länder und Völker*, S. 110–112.

World War in 1942, he popularised concept of the existence of the three ‘Russias’, which were similar to the ones applied by Kjellen in the time span of First World War. In 1942 he divides the territory of Eastern Europe into four parts: 1. Ukrainian Eastern Europe defined as Pontian (den Pontus Euxinus der Alten, das Pontische); 2. Northern Muscovite, or in the framework of Rohrbach’s definition – Sarmatian (das Sarmatische Osteuropa); 3. Baltic Eastern Europe with boundaries from Finland to Lithuania (Baltisches Osteuropa); 4. The Region of Caucasus⁴⁶. Supporting Kjellen’s idea of Ukraine as a frontier buffer state on the border between free European world and Asian Russia, Rohrbach is convinced that the emergence of an independent Ukraine on the map of Europe is of great political and military strategic significance. Regarding the Caucasus region, Rohrbach, in particular, notes that as a land inhabited entirely by the Ukrainian people, the Kuban’ is potentially Ukraine’s natural ally in the struggle for independence from Bolshevik Russia, taking into account that the German troops reached Tiflis in 1918 and provided protection from the Turks to Georgia and Armenia, the national republics of the Caucasus⁴⁷.

Conclusion. Rudolph Kjellen did not consider it possible to solve the problem of construction of independent Ukrainian state in isolation from other former subjects of empires. Therefore, in the framework of the developing different territorial designs upon the Ukraine he named quite different groups of so called ‘partners’ for Ukraine as strategic

⁴⁶ PAUL ROHRBACH, *Osteuropa*, S. 11–12.

⁴⁷ *Ibid.*, S. 99–100. Rohrbach’s definition of the Kuban’, Georgia and Armenia as an organic ally of Ukraine in achieving independence from Russia in 1942 was probably due to the policy of the Third Reich in the East in the early 1940s. In February 1941, the Germans concentrated 680,000 soldiers in Romania and transferred military units to Bulgaria. This meant that German aircrafts would have access to Ukraine and the Caucasus. In Hitler’s military plans, control over Ukraine’s grain regions, the coal mining Donetsk basin, the Caucasian oil, and the rule over the Black Sea were interconnected and readily accessible. Refer to GORDON A. CRAIG, *Geschichte Europas* (as in footnote 57), S. 535. Following the Second World War, Rohrbach continued to defend his point of view on the common path to freedom of Ukraine, on the one hand, and the Kuban’ with Caucasian republics, on the other hand. Refer to PAUL ROHRBACH, *Um des Teufels Handschrift*, S. 219–220.

background for the rise such a state. Kjellen unite Ukrainians in common fight against Russia in so called union of peripheral states (Randstaaten) on European arena, situated between Germany and Russia and consisted of Finland, the Baltic states, Lithuania, Poland and Ukraine. He and his followers, such as German historians Otto Hoetzsch and Paul Rohrbach relied upon Ukraine's belonging to an ethnic belt of nations alien to Russians. They considered the Ukrainian question apart from the Russian one, taking into account a separate Ukrainian national identity and language with the aim to tear the peoples of Central Europe, including the Ukrainians, away from Russia as the embodiment of 'barbarian East' with its autocracy and strict centralism developed as a prototype of Asian despotism, while Ukraine in the framework of its own history and culture remained more democratic and federalist. The author hopes that the heritage of prominent intellectuals such as Rudolph Kjellen and his followers Otto Hoetzsch and Paul Rohrbach and their analysis will help to bring one important historical tradition out of the shadow inviting additional explorations, from the one hand, and simultaneously will provide in future the basis to determine the course of modern Sweden-Ukrainian and German-Ukrainian relations, on the other hand.

Лист гетьмана Пилипа Орлика щодо підписання договору з Османською державою. ~ 1735–1738

Цей документ знайшов український історик Олександр Серета в Урядовому Османському Архіві (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) у м. Стамбул, Туреччина. Вперше він був опублікований у монографії: Османсько-українська дипломатія в документах XVII–XVIII ст. = XVII–XVIII. Yüzyıl belgelerinde Osmanlı-Ukrayna diplomasisi (К.; Стамбул, НАН України. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського; Стамбульський університет 2018, 176 с.; іл. с. 159–163). За фотокопіями цього документа Євгеном Луняком був здійснений переклад з французької мови. Як йдеться у змісті цього листа, Пилип Орлик у цей час плекав великі надії на нову російсько-турецьку війну 1735–1739 рр., як на можливість вирвати за допомогою турків і татар Україну з-під влади Росії. Гетьман-вигнанець активно використовував дипломатію, щоб заручитися підтримкою турецького султана та кримського хана для реалізації своїх намірів. Поза всяким сумнівом мав Орлик і певну підтримку в козацькому середовищі, про що йдеться в тексті документа. Втім, як знаємо, на той час його мріїм так і не суджено було справдитися.

Найяснішому хану!

Хоча мій намір залишився твердим вирушити з Ясс до Каушан, після щасливого повернення Вашої Величності з Константинополя, щоб мати честь висловити свою найсмирненнішу повагу до Вашої Величності та припасти до ніг, більше того, я уповноважений, завдяки милостивим наказам Високої Оттоманської Порти, які мені були надані нею, зустрітися з Вашою Величністю, щоб поговорити з Вами як про інтереси публічні, так і про мої особисті. Слідуючи чітким наказам Високої Оттоманської Порти, я не хотів втрачати нагоду, щоб якнайшвидше зробити послуги Вашій Величності, взявши згадане, як безсумнівний документ ласки та доброго ставлення Високої Оттоманської Порти до своєї персони, котру вона мала добру волю супроводити та передати під високу протекцію й опіку Вашої Величності не лише моєї персони, але й також всіх моїх інтересів, щодо яких я сподіваюся отримати завдяки Вашому висо-

кому та надзвичайно розсудливому посередництву швидше, легше та дієвіше вирішення припису Високої Оттоманської Порти.

Оскільки, прибувши сюди, я знайшов Вашу Величність зайнятою вдень і вночі важливими справами, та, зважаючи на те, що час для тієї бесіди, яку Висока Порта мені доручила провести з Вашою Величністю, спливає, саме тому я вирішив за найправильнішу річ презентувати Вашій Величності письмово те, що мав запропонувати Вашій Величності усно, з тим, щоб на дозвіллі, звільнившись від справ, Ви мали б зручнішу нагоду це прочитати, краще це осягнути, закарбувати в пам'яті та з більшою користю всі мої найскромніші прохання, щоб занотувати їх і переслати до Високої Порти такими, якими вони будуть визначені тут.

Не варто жодним чином сумніватися, чи відбудеться революція в Україні: я міг би її з легкістю викликати лише своїми універсалами в серцях народу, пригнобленого жадливою тиранією московитів, який справедливо обурений також жорстоким управлінням, чіткі приклади якого я вже наводив під час останньої війни проти Московії, яка щасливо була завершена поблизу Прута переможними військами Високої Порти, в Україні, яка була тоді московською, а нині є польською.

Коли ми прибули туди з військом запорозьким та військом буджацьким під проводом славної пам'яті Мехмед-Гірай-султана, сина найяснішого хана Девлет-Гірая, після опублікування моїх універсалів по всіх містах і селах України весь козацький народ без жодного опору, без найменшого пролиття крові піддався по добрій волі під протекцію Високої Порти та під мою владу, визнаючи мене за свого визволителя й відчиняючи брами міст. Козацькі воїни приходили під мої прапори, підіймаючи свою зброю разом з нами проти московитів з таким завзяттям, що впродовж двох тижнів часу я нарахував 40 тисяч чоловік гарних загонів та добре озброєних, і це за винятком великих з'єднань з трьох полків – Чигиринського, Черкаського та Каневського – яким я наказав не приєднуватися до себе, а залишатися в розташуванні своїх багаточисельних частин вздовж берегів Дніпра, щоб спостерігати у безпосередній близькості за московитами.

Дякувати Богу, всьому тому, що я мав честь сказати Вашій Величності, є ще живі свідки Дзантимир-бей і Мурза-ага, а також інші

достойні люди, які у той час були разом зі мною під командуванням згаданого султана Мехмед-Гірая й бачили на власні очі всі ці справи. Отже, навіть у той час, коли козацький народ з обох боків Дніпра ще не був під великим гнітом московитів і мав свого гетьмана, поставленого московитами, я міг підняти його лише за допомогою своїх універсалів так швидко, що здатен був викликати раптову революцію. Тим більше зараз, я можу цю справу зробити набагато сильніше й переконати його, що він піддався під протекцію Високої Порти й слухався моїх наказів, оскільки московити тиранять козаків, віднявши всі їхні привілеї, скасувавши всі їхні права, урочисто затверджені в угодах, підтверджених самими московитами, навіть позбавили козаків свого гетьмана, поставивши на його місце московського генерала, котрий ними керує та командує, захопивши їхні міста, фортеці та поселення, розташувавши в них московські гарнізони. Саме тому козаки є нині так тиранічно пригноблені цим також жорстоким урядом, що вони навіть не мають більше свободи розпоряджатися своїм майном і, що ще гірше, своїми жінками та доньками. Я маю багаточисельні свідчення та запевнення від осіб, гідних довіри, як серед духовенства, так і серед мирян, що весь козацький народ в Україні, підіймаючи руки до неба, зі слізьми на очах просить Господа помститися московитам і з великим сумом і бажанням очікує на своє визволення від нестерпного ярма завдяки моїм зусиллям, які я їм присягнув і пообіцяв здійснити, завдячуючи героїчній і могутній протекції Високої Порти, а також підтримці Вашої Величності. Я смиренно прошу, щоб мені тільки надали привілеї та повноправні дозвільні листи для отримання гетьманських повноважень і керівництва в Україні, а також підтвердження прав і вольностей від Високої Порти з августійшим ім'ям найяснішого та непереможного імператора, котрий славетно править, султана Махмуда, щоб вони мені надали та поновили ті повноваження, які султан Ахмед мені вже колись милостиво надав стосовно моїх наступників на гетьманстві та щодо всієї козацької нації, з тим, щоб я міг їх опублікувати у своїх універсалах в Україні для якнайдієвішого приведення всієї цієї нації під милостиву протекцію Високої Порти та для легшого підняття революції в Україні проти московитів. І хоча до вищезгаданого привілею султана Ахмеда було включено певні статті та умови, одні з них були туманні та сумнівні, а інші й узагалі

суперечили давнім звичаям і правам козаків, та навіть законам самої батьківщини, які цей народ завжди зберігав непорушно та ретельно впродовж сторіч. Ці статті могли б скоріше обурити козаків, ніж привернути їх під протекцію Високої Порти. Ось чому я прошу високого та могутнього посередництва Вашої Величності, щоб Висока Порта наказала канцелярії виправити та підкорегувати в тому привілеї, який вона бажає мені нині надати, ті статті, що мають двозначності та суперечності не лише стосовно старовинних звичаїв і прав козаків, а також щодо інструкцій моїм посланцям в той час, у повній згоді з усім військом запорозьким, особливо першу з цих статей, де ми просили зберегти та затвердити вільний вибір гетьмана, згідно давніх звичаїв і прав козаків. Висока Порта, погодившись з цим, пішла ще далі в цьому привілеї, надавши дозвіл і свободу на усунення також гетьманів козакам, яких останні ніколи не мали і ніколи таке не практикувалося, щоб вільно знімали таких обранців. Ми не просили у Високої Порти такого дозволу, а в тій інструкції, яку ми давали колись нашим посланцям, не було жодної згадки про подібну річ.

Це правда, що козаки мають свободу й дозвіл обирати вільними голосами своїх гетьманів, але вони ніколи не мали ні свободи, ні звичаю знімати своїх гетьманів, адже це абсолютно суперечить давнім козацьким порядкам і правам.

Козацький гетьман, будучи обраний у відповідності до давніх прав і звичаїв, посідає цей щабель без будь-яких суперечностей до самої смерті й не може бути усунутий козаками, хіба що замордований ними у разі бунту. Сам лише дозвіл, дарований Високою Портою козакам, обирати та знімати своїх гетьманів, запровадить в Україні збурення, заколоти та насильства. Найвпливовіші роди в Україні, бажаючи здобути собі багатства, з легкістю знайдуть собі друзів, щоб викликати заколоти проти своїх гетьманів, щоб позбавити посади гетьманів незаконним шляхом. Тоді такий гетьман, побоюючись, щоб його не зняли, не зміг би ніколи керувати цим народом у відповідності до старовинних звичаїв і прав. Він не зміг би підтримувати гарну дисципліну, він не зміг би як треба припиняти гульняйство та карати злочинців, він був би зобов'язаний долучатися до впливових людей країни, до генеральної старшини, полковників та інших начальників у війську, і вже начебто з їхнього

дозволу чинити кривду та пригнічувати народ. Тож, не бажаючи залишати лиху пам'ять про себе в Україні чи подавати поганий приклад іншим гетьманам, своїм наступникам, через запровадження нового права, досі невідомого в Україні, щодо зняття гетьманів, я смиренно прошу, щоб Висока Порта в привілеї, який вона воліла поновити й нині дати мені, який я маю честь смиренно благати, підтвердила давні звичаї та права, що зберігають свободу вибору гетьманів, але наказала вилучити статтю, де надається окремий дозвіл на зняття гетьманів. Це суперечить також моїй інструкції, яку я дав своїм посланцям. Більше того, до цього привілею також було включено дві умови, невідомі раніше в Україні, які несуть лише шкоду правам і свободам козаків, а саме, перша, щоб гетьмани віддавали в заручники найяснішому хану одного зі своїх синів, адже навіть московити цього ніколи не вимагали від гетьманів; друга, якою найясніший і непереможний імператор-султан Ахмед погодив і підтвердив все те, про що ми домовилися з Високою Портою щодо підтвердження та незмінного збереження прав і свобод козаків, доповнено умовою, якщо козацький народ буде постійно дотримуватися своїх обіцянок або залишатиметься вірним тому, що обіцяв.

Ця річ щодо обіцянок і дві попередніх статті, що стосуються зняття гетьманів і віддавання гетьманських синів у заручники найяснішому хану, викликали колись велике обурення та збудження в запорозькому війську, розташованому тоді в таборі поблизу Бендер, проти моїх посланців після їхнього повернення з Константинополя із згаданим перекладеним привілеєм, коли той був прочитаний перед усім військом, їх ледве не забили, дорікаючи їм, що вони наважилися погодитися на це всупереч моїй інструкції, на що вони ніколи не мали ні повноваження, ні настанови робити це, адже через зміщення гетьманів хтось хотів запровадити в Україні, їхній батьківщині, внутрішні заколоти, бунти, колотнечі, жажливі кровопролиття та скасування їхніх прав і свобод, а якщо гетьманські сини віддаватимуться у заручники, козаки будуть змушені погоджуватися з усім, що Висока Порта від них щоразу вимагатиме, і тоді їхні права та свободи можуть виявитися розхитаними, і повністю не будуть підтримуватися.

Що ж стосується слова обіцянок, то у моїх посланців запитали, що саме вони пообіцяли Високій Порті, оскільки у їхніх інструкціях

не було згадки про жодну особливу обіцянку, за винятком того, що ми запевняємо Високу Порту, що зобов'язуємося вірно допомагати їй у всіх військових походах проти наших спільних ворогів, робити героїчні справи, приєднувати всі наші сили та зброю до оттоманських військ і татар.

Після всіх цих суперечок, коли з великими зусиллями мені вдалося втихомирити цих людей у запорозькому війську, найвизначніші старшини пішли зустрітися з найяснішим ханом, славетної пам'яті Девлет-Гірай-ханом, котрий для бесіди з покійним шведським королем Карлом XII прибув тоді у Бендери, щоб показати йому весь уряд Криму. Тож, протестуючи через невдоволення цим привілеєм, через причини, про які вже зазначалося і які не були сприйняті козаками, що вони ніколи не дозволять, щоб хтось міг знімати їхніх гетьманів і щоб сини їхніх гетьманів віддавалися в заручники. Слово ж обіцянки є двозначним і небезпечним, адже під приводом цього слова Висока Порта змогла б вимагати від гетьманів робити в Україні все, що їй заманеться. Найясніший хан Девлет-Гірай милостиво заспокоїв їхню стурбованість, запевнивши їх, що Висока Порта змінить і відкорегує ці статті в привілеї; і коли гетьман Дорошенко з усією Україною перебував під протекцією, він нікого не віддавав у заручники, тож і надалі такого не буде, адже немає такого звичаю та це суперечить праву України. Тож, презентувавши все це на величний і здоровий розсуд Вашої Величності, я смиренно прошу переконати в цьому, завдяки Вашим потужним думкам, Високу Порту наказати виправити цей привілей з ім'ям найяснішого та непереможного імператора, котрий щасливо править, султана Махмуда, щоб вилучили згадку про зняття гетьманів, а також стосовно заручників, а замість слів обіцянок, які там стоять, позначити: "Якщо ці козаки, перебуваючи під протекцією Високої Порти, будуть постійно та невідступно вірними Високій Порті", адже московити під час останньої війни, яка завершилася біля Прута, щоб привернути козаків до себе та підняти їх на революцію, публікували наклепи та брехню про мене у своїх універсалах, коли я увійшов зі своїм військом до України, що начебто я уклав угоду з Високою Портою, за якою я погодився на сплату Хараджу, надавання квартир і локацій для оттоманських загонів, передачу їм всіх фортець і міст, а також зайняття їх оттоманськими гарнізонами й у той же час замінити церкви хрис-

тиянські руські на мечеті. Звичайно, і тепер московити не погребують опублікувати проти мене подібні наклепи, щоб викликати неприязнь в усієї козацької нації та відвернути її від протекції Високої Порти. Ось чому я смиренно прошу для запобігання цим наклепам, щоб Висока Порта наказала додати до цього привілею, що не вимагатиме в Україні Хараджу, не розташовуватиме там і не утримуватиме своїх військ, не заводитиме своїх гарнізонів ні у міста, ні у фортеці, нічого не забиратиме у свою власність, ніколи не перетворюватиме в Україні руські церкви на мечеті, ніколи не зробить будь-яких змін чи перепон для релігії й християнського обряду, ніколи не допустить, щоб там чинилася якась найменша кривда чи лихо. Все це докорінно спростує наклепницькі підбурювання, підступні вигадки московитів, а також приверне козаків під милостиву протекцію Високої Порти.

Запорожці, зазвичай, тверді й не дозволяють себе з легкістю карати, вони не стримуються, щойно заходить мова про їхнє гульгтяйство, але, добре все зваживши, я знаходжу їх дуже потрібними в теперішніх обставинах.

Ось чому я роблю все можливе, щоб їх знову вивести з підпорядкування московитам і привести їх під протекцію Високої Порти та Вашої Величності. Особливо враховуючи найдостовірнішу інформацію, яка лине з усіх сторін, що вони невдоволені протекцією Московії, котра під час військових операцій кидає їх першими у небезпеку, щоб вони всі загинули, й не платить їм абсолютно нічого за їхню службу, як це було за старовинним звичаєм. Саме тому запорожці, перебуваючи під протекцією московитів, не можуть мати жодного прибутку, здобичі та вигоди, й вони доведені через це до крайнього зубожіння, дуже шкодуючи, що на вмовляння свого покійного кошового¹ вони фривольно погодилися прийняти протекцію московитів.

Я твердо впевнений, що мій лист у супроводі високоповажного листа Вашої Величності, коли я їх напишу та відправлю через одного липка² з Бендер, на ім'я Хусейн, адресовані та надіслані пол-

¹ Вочевидь, мається на увазі Іван Малашевич, але він на час листа був ще живий і брав участь у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр.

² Маються на увазі татари-липки.

ковнику Савці (*colonel Savka*)³, потраплять до його рук, вони викличуть в них роздуми, а незабаром і повернення під протекцію Високої Порти та Вашої Величності; і якщо вони це зроблять, треба буде їм дати якісь гроші, щоб надихнути їх на героїчні справи, які вони зможуть здійснити, і щоб вони не проявляли недбалства чи повільності у військових операціях, а потім варто буде встановити регулярну платню для них до того часу, поки не відбудеться революція в Україні; тож для всього цього надзвичайно могутнє посередництво Вашої Величності перед Високою Портою мені дуже необхідне.

Якщо ж запорожці наполягатимуть у своїй упертості, відмовившись полишити московитів і не захочуть повернутися під протекцію Високої Порти та Вашої Величності, під моїм командуванням та моїм управлінням, вони не зроблять нам ні великого лиха, ні перепони, щоб здійснити революцію в Україні проти московитів, тим більше, що не варто на них занадто сподіватися в цей час, як колись. Навіть весь народ в Україні їх ненавидить і проклинає з цієї однієї причини, що не змогли дочекатися щасливішого та кращого часу, зручнішого для визволення України, своєї батьківщини від нестерпної тиранії московитів. Колись вони швидко та підступно поспішили піддатися під протекцію Високої Порти та Вашої Величності. Цим вони втратили самих себе, втратили також Україну, свою батьківщину, яку пригнічують і тиранізують так, як ніколи раніше, своїми жорстокостями та жадливими податками московити. Однак є неможливим, щоб цей народ настільки пригноблений не повстав одразу з моїм прибуттям до України проти московитів, своїх тиранів. Про всяк випадок я мав би при собі кілька гарних козацьких загонів, щоб мати змогу краще надихнути Україну на цю революцію і щоб могли тримати мої гетьманські відзнаки, тобто булаву, або палицю влади та командування, бунчук і прапор. Завдяки цим моїм відзнакам козаки безперечно натовпом повалять і поповнять мої інші загони. А потім згаданий тут полковник Савка, з козацької нації, колись запорожець, котрий сьогодні перебуває на польській службі в Україні зі своїми козацькими гуртами.

Це дійсно солдат сміливий, винахідливий, з великим серцем і дуже придатний для здійснення героїчних справ, а особливо має

³ Можливо мається на увазі Сава Чалий.

гарний досвід у військовому мистецтві й усюди відомий своїми гідними вчинками, як гарний солдат; він мені писав вже багато разів, пропонуючи мені та Високій Порті свою вірну службу, обіцяючи за доброї нагоди скликати та зібрати стільки гарних досвідчених у війні козацьких загонів, скільки я потребуватиму, та піти з цими загонами зі мною, під моїм командуванням і під моїми прапорами. Про всяк випадок я запевнив його, звичайно, щодо платні фіксованої та солідної, а також щодо забезпечення солдатів і їхніх коней.

Ось чому я смиренно прошу Вашу Величність захотіти посприяти мені, щоб отримати все це через своє високе посередництво перед Високою Портою.

Чотири роки тому вищезгаданий полковник Савка перебував вже під моїм командуванням і завдяки наказам Порти я вже набирав запорозьких козаків, щоб мати змогу надати допомогу Його Польській Величності королю Станіславу та Речі Посполитій проти московитів. Він мені привів тоді загони з 400 козаків, що належали до еліти, людей добре озброєних, добре екіпірованих і верхи на добрих конях, і він залишався з цими загонами поряд зі мною впродовж чотирьох місяців. Але грошей і провізії нам бракувало, тож, не маючи змоги ні платити цим солдатам, ні утримувати коней, він був присилуваний цими людьми полишити мене й вирушити до Польщі, щоб там піти на службу, на якій він перебуває і зараз, маючи велике задоволення від Його Величності воєводи київського, великого гетьмана коронного⁴.

Ось те, що я маю честь презентувати Вашій Величності, від якої я смиренно прошу підтримати своїм посередництвом і своїми стараннями перед Портою, щоб мати змогу отримати все те, що я наважуюся просити у поданій нині пам'ятці.

Переклад з французької Євгена Луняка

Османсько-українська дипломатія в документах XVII–XVIII ст.,
О. СЕРЕДА (К.; Стамбул 2018) 159–163.

⁴ Юзефа Потоцького.

Contents

Hordiienko D. 300 Years Since the Death of Karl XII (Preface). 5

This is an introductory article to this collection. It shows the origin and development of interest in the figure of Karl XII, primarily in Ukrainian historiography. The author draws attention to the importance of the figure of the Swedish King for Ukraine, the need to reassess the events of the Northern War, and above all the Poltava catastrophe in Ukrainian historiography and public opinion.

Papakin H. Peter I, Karl XII and Ivan Mazepa in the Years 1700–1709 (in the Multi-Volume Collection “Letters and Papers of Emperor Peter the Great”) 9

On the basis of the publications in the multi-volume collection “Letters and Papers of Emperor Peter the Great”, the article reveals the relations, relationships, actions of three rulers: Peter I, Karl XII, Ivan Mazepa in the first decade of the Great Northern War of 1700–1721. Emphasis is placed on the military and diplomatic aspects of the events, plans, behaviors of all three historical figures. The analysis of the published documents refutes most of the myths of Russian / Soviet historiography, first of all, about Peter’s constant willingness to fight the victory over Sweden, his personal courage, the ‘betrayal’ of Ivan Mazepa and his attitude to Cossacks, Karl’s plans for the conquest of the Moscow kingdom.

Borysiuk Z. The Image of Karl XII Commander in the “Diary” by Gustave Adlerfeld 38

The Military history of Karl XII, King of Sweden written by Gustave Adlerfeld is a Diary of military campaigns of the Swedish army during the Great Northern War (1700–1721). Based on the facts, the author tries to highlight the main features of Karl XII character as a combat leader whose army was distinguished by its heroic deeds.

Mytsyk Yu. Modern Biography of King Karl XII 55

The article analyzes the book by Polish historian Z. Anusik “Karol XII”. The analyzed book consists of 13 chapters, which detail disclosed the biography of the Swedish King. The author elaborates on the foreign policy of Karl XII and the events of the Northern War in general. Particular attention is paid to the Polish issue (Chapter V “In the Polish Maze”),

which has a direct bearing on the history of the Right-Bank Ukraine. The Ukrainian-Swedish Union is revealed in Chapters VIII and IX, where the author reiterates outdated conclusions and does not take into account the achievements of modern Ukrainian and even Russian historiography. Despite all the discussion points, the book is a significant asset for the further development of the historiography of this topic.

Shutko O. Valide Gülnuş, Patroness of Karl XII:
Secret Correspondence 66

The point in the article is a secret correspondence of Ahmed III mother, Gülnuş with Karl XII who was five years on the territory of the Ottoman Empire where he was sheltered after defeat in the battle of Poltava. There are two messages to the Swedish King concerning his safe return to people. It is also mentioned about a role of Valide Gülnuş in initiation of war of Ottomans with the Moscow tsar Peter I and punishment of initiators of amicable agreement with the Muscovites who lost the Battle of Pruth.

Philipova H. Restless Rest: Study of the Burial of Karl XII and
Its Information Potential in the Concept
of the “Ivan Mazepa and His Era” Museum 85

The article is dedicated to the 300th anniversary of the Swedish monarch Karl XII’s death during the siege of the Norwegian fortress of Fredriksten and the December 14, 2018 Round-table conference dedicated to the memory of the King. The author examines the history of studies of the Karl XII’s burial in the crypt of the Riddarholmen church in Stockholm. It is about exhumations of 1748, 1799, 1859, 1917 and the proposal to conduct a new autopsy in 2008.

On the basis of this review, the article analyzes the informative potential of the mentioned studies’ materials and the prospect of their use in Ukrainian museum and scientific practice, namely, in forming the concept of the “Ivan Mazepa and his era” museum.

Sydorchuk T. Toward the Biography of the Officer of Karl XII’s Army
Philipp Johann von Stralenberg – the participant of Poltava Battle
and Researcher of Siberia 100

The article is devoted to the investigation of the biography of the Officer of Karl XII’s Army, of Swedish cartographer, geographer and researcher of the languages, cultures and antiquities of the native peoples of

Siberia Philipp Johann von Strahlenberg (1676–1747). The article is based on the book of Ph. J. von Strahlenberg “Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia...”, issued in 1730 s. The above-mentioned research work of Ph. J. von Strahlenberg is now conserved in the personal library of Omeljan Pritsak in Kyiv-Mohyla National University. In contrast to the other copies of Ph. J. von Strahlenberg’s book, which are keeping at the holdings of the archives of Germany, Austria, Sweden and are accessible on-line, “Mohyla” old-printed book contains, besides the whole text and illustrations, also the geographical map of the Russian Empire in the time span of the eighteenth century, created by researcher and two unique pages of the German language manuscript with the biography of Ph. von Strahlenberg, written by unknown author. The author of the article made his own translation from German to Ukrainian of biographical essay of Ph. J. von Strahlenberg, which is published for the first time namely in this article.

Chukhlib T. The International Political Status of Ukraine
During the Northern War of 1700–1721 110

In this article, the author analyzes a wide range of issues concerning the international standing of Ukraine during the Northern War. In particular, the Ukrainian issue is raised in the context of Polish-Russian, Swedish-Polish, Swedish-Ottoman, Ottoman-Russian and Crimean-Polish relations. The author shows that the Polish and Russian sides once again ignored Ukraine’s interests in their own foreign policy. Instead, Turkey, the Crimean Khanate, and Sweden were reliable allies of the Ukrainian Hetmanate at that time. Particular attention is paid to the diplomatic activity of Hetman-Emigrant P. Orlyk.

Pavlenko S. Russian Garrisons in the Cossack Hetmanate
and on its Borders Before the Turn of the Army of Karl XII
to the Starodub Region (in 1708) 125

A research is dedicated to the events, preceding the arrival of the Swedish army in the territories of Ukraine in October in 1708. The author refutes the version, widespread in historical literature, about the decision of hetman Ivan Mazepa and like-minded people to break off with Muscovy, caused by the problems of the country defence from the Swedes. In actual fact, as documents testify, tsar Peter I took measures for the increase of the Russian presence in a region. 7500 warriors were counted in the Moscow garrisons of the Ukrainian cities. To help them

4 Russian regiments were assigned. In addition, Ukraine was “guarded” on the borders by about 15000 warriors of suburb regiments and Belgorod region. At the same time the tsar led out of the Cossack Hetmanate 8 cossack and companionable regiments. In such realities it was difficult for I. Mazepa’s people to dare to start a revolt. However, the denunciation of V. Kochubey and hetman’s suspicions that he would be arrested together with his starshyna (a prosperous class of Cossacks with high military positions), compelled the leaders of the Cossack Hetmanate to be determined quicker, to take a fateful decision.

Potulnytski H. The Kingdom of Sweden as an Object of the Franco-Russian Confrontation in Eastern Europe in the Eighteenth Century (the Evolution of Directions and the Change of Tactics by the Versailles Cabinet) 130

The struggle for spheres of influence in Europe between France and Russia throughout the entire eighteenth century, including the confrontation in the territories of Poland, Turkey, and Crimea, was also fiercely unfolding in the Kingdom of Sweden. In this article, the author researches a range of factors that formed a fertile ground for confronting the interests of France and Russia in the territory of weakened Sweden. The author highlights two main stages of this confrontation in addition to these factors. These are the years of 1720–1740 and 1760–1770 respectively. At the first stage, the struggle was held with a varying degree of success. The pro-French party managed to overcome the pro-Russian one in the Swedish parliament and managed to put into effect a program based on an alliance with France. Meanwhile, in the Swedish-Russian war of 1741–1743, Sweden was defeated, ceding some of its territories to Russia. In addition, the latter managed to promote one’s own candidate to the Swedish throne, namely the Prince of Holstein and the future King Adolf-Friedrich, who, however, soon learned to France, which testified to the success of French diplomacy and cultural and educational policy of Versailles in Sweden.

At the second stage, the scales were increasingly tilting in favour of France, as the latter managed to win over Russia in all areas of its Swedish policy where the confrontation took place. It concerned both the struggle in the parliament and the influence on Crown Prince, the future King Gustav III. The victory of France was made possible by changing the tactics of the Versailles Cabinet in deploying policies in the territory of Sweden. While the northern empire strove for the decentralization of

the Kingdom of Swedish, France, on the contrary, focused on centralising the power in the state by returning the dynasty and betting not on the current King, but on his heir on the throne – Crown Prince Gustav. Back in 1772, Crown Prince, subsequently King Gustav III, concentrated the full power in his hands and in every way contributed to the total domination of French influences on Swedish society in all spheres of life in the second half of the 1770s and 1780s. Being a traditional enemy of the Russian Empire, the King, with the help of French advisers, held a successful war with Russia in 1788–1790, which culminated in the crushing victory of the Kingdom of Sweden.

The author concludes that it was precisely the change in the tactics of the French Kingdom in confronting Russia in the Swedish sphere of European politics, which took place in the second half of the eighteenth century that ensured the victory of France over its opponent. The result of this change was that France managed not only to defeat the Russian party in the milieu of Swedish aristocracy, but also to prevent Petersburg from interfering in the internal affairs of the Kingdom of Sweden in the future.

Potulnytskyi V. The Image of Ukraine Shaped by Outstanding Sweden Scholar Rudolph Kjellen and Its Impact on Leading German Historians in the Time Span of the Interwar Period 147

Letter of Hetman Philip Orlyk on the Signing of the Treaty with the Ottoman state. ~ 1735–1738 / Translated from French into Ukrainian by *Ye. Luniak* 160

The paper is a re-archaeographic publication of Hetman Philip Orlyk's letter to the Crimean Khan. The letter shows the hetman's plans to involve the Ottoman Empire and the Crimean Khanate in the war against Russia in the late 1730s. Also, the letter shows that Hetman Orlyk had support in at least part of the Cossacks at the time.

Зміст

<i>Гордієнко Д.</i> 300 років з дня загибелі Карла XII (Передмова)	5
<i>Папакін Г.</i> Пьотр I, Карл XII та Іван Мазепа в 1700–1709 роках (за багатотомним виданням “Письма и бумаги императора Петра Великого”)	9
<i>Борисюк З.</i> Образ полководця Карла XII у “Щоденнику” Густава Адлерфельда	38
<i>Мицик Ю.</i> Сучасна біографія короля Карла XII	55
<i>Шутко О.</i> Валіде Гюльнуш – покровителька Карла XII: таємне листування	66
<i>Філіпова Г.</i> Неспокійний спочинок: дослідження поховання Карла XII та їх інформаційний потенціал у концепції Музею Івана Мазепа	85
<i>Сидорчук Т.</i> До біографії офіцера армії короля Карла XII Філіппа Йоганна фон Штраленберга – учасника Полтавської битви та дослідника Сибіру	100
<i>Чухліб Т.</i> Міжнародно-політичний статус України під час Північної війни 1700–1721 рр.	110
<i>Павленко С.</i> Російські гарнізони в Гетьманщині та на її кордонах напередодні повороту війська Карла XII на Стародубщину (1708 р.)	125
<i>Потульніцький Г.</i> Шведське королівство як об’єкт франко-російського протистояння у Східній Європі у XVIII ст. (еволюція напрямків та зміна тактики Версальського кабінету)	130
<i>Потульніцький В.</i> Образ України у візії видатного шведського вченого Рудольфа Челлена та його вплив на провідних німецьких істориків у міжвоєнний період	147
Дослідження українського питання відіграло значну роль у нау- кових зацікавленнях видатного шведського вченого, геополітика та географа Рудольфа Челлена (1864–1922). У статті автор показує	

розгляд Рудольфом Челленом української проблеми як окремої від російської, в контексті дослідження якої вчений, насамперед, бере до уваги такі фактори, як наявність в українців окремої національної свідомості та мови. Переконавання Рудольфа Челлена, як засновника геополітики як науки та кафедри державності в Берлінському університеті в тім, що Україна спроможна стати незалежною нацією та державою, знайшло свою підтримку та подальшу розробку в середовищі німецьких академічних вчених – істориків. Воно неабияк вплинуло на бачення історії україно-російських стосунків, яку досліджували протягом міжвоєнної доби такі історики-українофіли, як професор Отто Гетч (1876–1946) та доктор Пауль Рорбах (1869–1956). Вони поділяли думки Челлена на належність України до етнічного буферного поясу чужих росіянам народів, що пролягає між Росією та власне Європою та має бути підтриманий Німеччиною та Австрією. Автор досліджує і виводить континуїтет між поглядами Челлена, висловленими в період Першої Світової Війни та синтетичними баченнями історії України Гетча та Рорбаха, які науковці сформуvalи у міжвоєнну добу.

Лист гетьмана Пилипа Орлика щодо підписання договору з Османською державою. ~ 1735–1738 / Пер. з фр. Є. Луняк	160
Contents	169

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Козацька скарбниця.

Вип. X

Гетьманські читання.

Пам'яті шведського короля Карла XII (1682–1718).

До 300-х роковин з дня його загибелі

Збірник наукових статей

Макетувальник – *Д. Гордієнко*

Редактор та коректор – *Д. Гордієнко*

Художник – *А. Кальченко*

Підписано до друку 15.06.2019 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 10. Обл. вид. арк. 10,3